

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти та науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Ілик Христина Василівна

УДК 316.4.05:[316.36-058.862:314.15](477)"20"

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х. В. Ілик

Науковий керівник:

Коваліско Наталія Володимирівна,
доктор соціологічних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Лук Х. В. Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві (05 – соціальні та поведінкові науки). – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018.

У дисертаційній роботі представлена соціологічна концептуалізація феномену «соціального сирітства» в контексті сучасної трудової міграції. Запропоновано визначення основних понять, які складають цю концептуалізацію та її теоретичні положення. Представлено результати емпіричного дослідження впливу трудової міграції батьків на життя їхніх дітей та запропоновано шляхи профілактики поширення соціального сирітства в транснаціональних сім'ях.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи вивчення міграційних процесів та їх наслідків для сучасної сім'ї» розкрито особливості аналізу та інтерпретації міграції у соціогуманітарних науках і на цій основі вироблено комплекс теоретичних положень до дослідження сучасних міграційних процесів; охарактеризовано поняття «міграція», основні підходи до її класифікацій; описано хвилі української трудової еміграції. Другий розділ «Теоретико-прикладні аспекти дослідження соціального сирітства в суспільствах-донорах міжнародних мігрантів» містить аналіз понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти»; основних видів соціального сирітства та категорій соціальних сиріт; причин (внутрішніх та зовнішніх) соціального сирітства та розкрито особливості соціального сирітства зумовленого міграційними процесами в Україні. У третьому розділі «Прикладні аспекти дослідження соціального сирітства в контексті сучасних міграційних процесів в Україні» містяться дані офіційної статистики та експертна оцінка щодо масштабів та інтенсивності сучасної української трудової міграції; представлено результати авторських прикладних досліджень та їх порівняння з

дослідженнями інших авторів на тему дисертації; представлено зарубіжний досвід та шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики поширення явища соціального сирітства в Україні.

У дисертації представлені результати дослідження соціального сирітства в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. Дослідження реалізоване на основі вироблених автором теоретичних положень з таких соціологічних теорій, як концепція транснаціональної міграції, структурного функціоналізму та феноменологічної парадигми. Виходячи з цього, сучасну хвилю української трудової міграції визначено як переважно зворотну коротко- чи довгострокову тимчасову міграцію переважно одного чи кількох членів сім'ї, які підтримують завдяки різним способам зв'язку із залишеною вдома родиною сімейні відносини, що перетинають кордони. Виокремлено дві категорії дітей, яких можна віднести до соціальних сиріт: 1) це особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, яких в установленому порядку позбавили батьківських прав, та які знаходяться під захистом держави чи суспільства; 2) це діти, які «юридично належать» своїй родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування, оскільки батьки не виконують власних обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді і становить загрозу для їх здоров'я та життя. Доведено, що транснаціональна сім'я, яка функціонує в контексті четвертої хвилі української трудової міграції, передбачає собою як фізичний, так і психологічний розрив між батьками та залишеними дітьми, а тому може утворювати нову форму соціального сирітства. В межах цього пропонується авторський концепт соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції – це особливий стан дитинства дітей трудових мігрантів, батьки яких здійснюють транснаціональні сімейні практики, однак не виконують повною мірою своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей через свою фізичну відсутність внаслідок коротко- чи довготривалої тимчасової міграції. Відповідно, діти трудових

мігрантів розглядаються автором як особлива соціально-демографічна група дітей, дитинство яких характеризується відсутністю повноцінного батьківського піклування внаслідок виїзду батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон.

Запропоновано розглядати соціальне сирітство, яке виникає через трудову міграцію батьків, як неофіційне та виділяти в його межах два головні види: явне та приховане. Також виділено три моделі транснаціональної сім'ї («без матері», «без батька», «без обох батьків») в контексті міграції та емпірично з'ясовано їх співвідношення з видами неофіційного соціального сирітства.

У межах роботи дістали подальший розвиток рівні теорій міграції з додаванням до відомих в рамках соціології міграції мікро- та макро- мезорівня у руслі дослідження транснаціональної сім'ї; дослідження соціального сирітства з позицій положень феноменологічного підходу, що дало можливість розглядати його крізь призму так званого життєвого світу – повсякденного світу рутини, у якому діти мігрантів здійснюють постійні комунікації та проводять частину свого дитинства без батьків чи одного з них.

Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено, що в контексті сучасної четвертої хвилі транснаціональної міграції поширеним є приховане соціальне сирітство. Це такий вид соціального сирітства, за якого батьки, перебуваючи за кордоном, підтримують з дітьми регулярні контакти, мають юридичні обов'язки щодо їхнього виховання, проте належним чином їх не виконують, оскільки фізично не перебувають у складі сім'ї.

Отримані в ході дослідження висновки та результати надали можливість верифікувати закладені в його основу гіпотези, а їх комплексне узагальнення, своєю чергою, надає варіанти для внесення ряду пропозицій, що на наш погляд мають не лише теоретичну, але й практичну цінність.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки та рекомендації, розроблені автором та запропоновані в дисертації, можуть бути використані для профілактики

поширення соціального сирітства в транснаціональних сім'ях. Практична цінність дисертаційного дослідження визначається змістом запропонованої програми соціального захисту дітей трудових мігрантів та розроблених на основі результатів емпіричного дослідження порад батькам, які збираються виїхати за кордон.

Ключові слова: міграційні процеси, трудова міграція, транснаціональна сім'я, діти трудових мігрантів, соціальні сироти, соціальне сирітство.

SUMMARY

Ilyk Kh. V. Social orphanhood in the context of modern migration processes in Ukraine. - Qualification research with manuscript copyright.

Thesis for a Candidate's degree in sociological sciences on a speciality 22.00.04 – special and branch sociologies (05 – social and behavioral sciences). – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2018.

The dissertation presents sociological conceptualization of the phenomenon of «social orphanhood» in the context of modern labour migration. It introduces the definitions of the basic concepts that make up this conceptualization and its theory. The dissertation presents the results of an empirical study of how parents' labour migration affects the lives of their children and suggests ways of preventing the spread of social orphanhood in transnational families.

The first chapter «Theoretical and Methodological introduction to the study of migration processes and their impact on the modern family» demonstrates the characteristics of the analysis and interpretation of migration in the sociological and humanistic disciplines. Based on these characteristics a complex of theoretical foundations were developed for the study of modern migration processes; the concept of «migration» and its main approaches to its classification are defined; it also describes the waves of Ukrainian labour migration. The second chapter «Theoretical and Applied aspects of the study of social orphanhood in donor societies of international migrants» contains an analysis of the concepts of «social orphanhood» and «social orphans»; main types of social orphans and categories of social orphans; internal and external causes of social orphanhood and the features of social orphanhood caused by migration processes in Ukraine. The third section «Applied Aspects of Social Orientation Research in the Context of Modern Migration Processes in Ukraine» contains official statistics and the peer review of the scope and intensity of modern Ukrainian labour migration; the results of author's applied researches and their comparison with the researches of other authors on the topic of the dissertation are presented; foreign experience and ways of optimizing preventive

measures of the spread of the phenomenon of social orphanhood in Ukraine are introduced.

The dissertation presents the results of the research on social orphanhood in the context of modern migration processes in Ukraine. The research is conducted on the basis of the author's theory on such sociological theories as the concept of transnational migration, structural functionalism and phenomenological paradigm. Therefore, the current wave of Ukrainian labour migration is defined as the predominantly reciprocal short-term or long-term temporary migration of one or several family members who cross the border and support family-friendly relationships by different means of communication. There are two categories of children that can be classified as social orphans. The first category includes special demographic group of children who have been orphaned with living parents. Their parents have been deprived of parental rights in accordance with established procedure as a consequence of social, economic, political, moral or psychological reasons. These children are protected by the state or society. The second category includes children who «legally belong» to their families but are in fact deprived of full-time care because parents do not fulfill their obligations or abuse their parental rights. As a result it impedes the normal development of children and sometimes poses a threat to their health and life. It is proved that a transnational family that functions in the fourth wave of Ukrainian labour migration involves both physical and psychological gap between parents and abandoned children, and therefore may create a new form of social orphanhood. According to this theory, the author's concept of social orphanhood in the context of transnational migration has been offered. It is a special state of childhood of labour migrants' children. Their parents accomplish transnational family practices, but do not fulfill their responsibilities concerning education, development and socialization of their own children due to their physical absence as a result of short-term or long-term temporary migration. Accordingly, the author considers children of labour migrants as a special socio-demographic category or group of children deprived of full parental care due to parents' overseas employment for a certain period of time.

It is suggested to consider social orphanhood arising from labour migration of parents unofficial and to define within it two main types: explicit and implicit. There are also three models of a transnational family («without mother», «without father», «without both parents») in the context of migration. The correlation between these models and the types of unofficial social orphanhood is empirically determined.

Gradually, the migration theory of meso-levels within the study of transnational families was added to the micro- and macro- levels known in sociology of migration. The study of social orphanhood from the prospective of the phenomenological approach enabled us to consider it through the prism of the so-called world of life that is a daily routine in which children of migrants continue to interact with others but spend most of their lives without one or both parents.

It is theoretically substantiated and empirically proved that implicit social orphanhood is common in the context of the current fourth wave of transnational migration. This form of social orphanhood implies parents who constantly keep in touch with their children, have a legal duty to educate them, although working abroad cannot properly perform it due to their physical absence.

The study's findings and results enabled us to verify its basic hypotheses, synthesizing of which provides options for making a number of suggestions that, in our view, have both theoretical and practical value.

The practical importance of the results obtained is that the theory, conclusions and recommendations developed by the author and suggested in the dissertation can be used to prevent the spread of social orphanhood in transnational families. The practical value of the thesis research is the content of the suggested program of social protection of children of labour migrants and the guidance for parents who are going abroad, based on the results of an empirical study.

Key words: migration processes, labour migration, transnational family, children of labour migrants, social orphans, social orphanhood.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чернописька Х. В. Настанови та практики студентів ВНЗ в сучасній Україні щодо інтелектуальної міграції. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2015. № 9. С. 182–189.
2. Чернописька Х. В. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Випуск 3/4 (27/28). С. 84–89
3. Чернописька Х. В. Сучасні концептуальні підходи до вивчення міграційних процесів у соціологічному дискурсі. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2016. № 21. Том 1. Вип. 1 (24). С. 91–98.
4. Чернопиская К. В. Теоретические подходы к анализу социального сиротства в современной социологии. *Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. – Серия 5. «Экономика. Социология. Биология»*. 2016. Том 6. № 3. С. 101–107.
5. Чернописька Х. В. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні. *Альманах Грани*. 2017. Том 20. № 10. С. 43–47.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Чернописька Х. В. Соціально-психологічні наслідки трудової міграції для сучасної української сім'ї. *Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем: IV Всеукр. конф. молодих науковців (м. Львів, 24–25 квітня): матеріали конференції*. Нац. ун-т. «ЛП». Львів, 2015. С. 86–89.
2. Чернописька Х. В. Феномен соціального сирітства в житті сучасного українського соціуму. *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–26 вересня): збірник тез*

наукових робіт. Громад. орг. «Львівська фундація суспільних наук». Львів, 2015. С. 59–61.

3. Чернописька Х. В. Трудова міграція як об'єкт науково пізнання. *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 жовтня): збірник тез наукових робіт. Громад. орг. «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». Одеса, 2015. С. 108–111.

4. Чернописька Х. В. Зростання соціального сирітства як наслідок міграційної активності сучасного українського суспільства. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 20–21 листопада): матеріали конференції. Херсонський державний університет. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 143–146.

5. Chornopyska Kh. V. Specificity of concept “social orphanhood” application to the children of migrant workers. *Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Братислава, Словаччина, 15–18 березня): матеріали конференції. Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2016. С. 145–146.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Чернописька Х. В. Причини та наслідки соціального сирітства для сучасного українського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. № 8. С. 142–145.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ НАСЛІДКІВ ДЛЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї	21
1.1. Теоретичні підходи до вивчення міграції у сучасному науковому дискурсі та специфіка її дослідження в соціології	21
1.2. Концептуалізація міграційних процесів, їхня класифікація та вплив на функціонування сучасної сім'ї в соціологічному дискурсі	42
Висновки до розділу 1	51
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СІРІТСВА В СУСПІЛЬСТВАХ-ДОНОРАХ МІЖНАРОДНИХ МІГРАНТІВ	55
2.1. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен	55
2.2. Концептуальні підходи до вивчення соціального сирітства в межах соціології дитинства	71
2.3. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні	84
Висновки до розділу 2	104
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СІРІТСВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	106
3.1. Соціолого-статистичний аналіз соціального сирітства в контексті трудової міграції у сучасному українському суспільстві	106
3.2. Специфіка та вплив трудової міграції батьків на повсякденне життя дітей (на прикладі Львівської області)	133

3.3. Зарубіжний досвід та шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики поширення явища соціального сирітства в Україні	171
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ	218
Додаток А	218
Додаток Б	219
Додаток В	232

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з головних закономірностей перебігу сучасної української трудової міграції є значне та постійне збільшення її масштабів, що підтверджується як офіційними статистичними даними, так і експертними оцінками. Враховуючи перманентно складну економічну ситуацію у країні, а також введення безвізового режиму між Україною та ЄС, можемо припустити, що ці масштаби і надалі будуть збільшуватися. Активізація трудової міграції несе з собою багато соціальних наслідків, одним з яких є поширення моделі транснаціональної сім'ї. Йдеться про сім'ю, в якій батьки або один із них бере участь у вихованні своєї дитини не в повному обсязі, а безпосередній догляд передоручає іншим членам родини, оскільки фізично перебуває поза родиною через трудову міграцію.

Така сім'я є середовищем, що продукує ризики деформації структури особистості дитини, погіршення соціально-психологічного стану та/або якості її життя загалом. Інноваційні технології у засобах зв'язку, звісно, забезпечили мігрантам реальну можливість підтримувати тісний і постійний контакт із родиною. Проте, це не зменшує фізичну відстань між батьками та залишеними дітьми, а навпаки – просторова дисперсія між ними обумовлює особливий стан дитинства дітей трудових мігрантів, для якого характерне виникнення труднощів, пов'язаних із збереженням емоційного зв'язку між батьками та їхніми дітьми, загрозою єдності родини, відсутністю повноцінного піклування тощо. Тобто, у дітей трудових мігрантів через фізичну відсутність батьків є ризики виникнення тих же проблем, які актуальні для дітей-сиріт або тих, чії батьки в установленому чинним законодавством порядку позбавлені батьківських прав.

У зв'язку з цим є підстави вважати, що діти трудових мігрантів можуть створити окрему групу так званих «соціальних сиріт», досить численну за складом. Це ставить перед українським суспільством та науковою спільнотою нові виклики, для подолання яких важливим є дослідження реального стану та

окреслення перспектив щодо надання допомоги транснаціональним сім'ям у вирішенні їхніх соціальних проблем задля запобігання відтворення соціального сирітства наступними поколіннями.

Наукові пошуки у царинах різних наук вказують на міждисциплінарний характер дослідження проблем міграції як складного соціального феномена, що вивчається багатьма науками: історія, економічна та політична науки, статистика, право, соціальна філософія, психологія та соціологія.

Теоретичні розробки проблем міграції знаходимо у родоначальника досліджень міграції Е. Равенштайна (E. Ravenstein) та інших економістів, серед яких М. Крітц (M. Kritz), Д. Массей (D. Massey), Дж. Мінсер (J. Mincer), М. Піоро (M. Piore), Дж. Тейлор (J. Taylor), а також у політологів С. Каслза (S. Castles), О. Малиновської та ін. Серед соціологів вивченням проблем міграції займалися У. Томас (W. Thomas), Ф. Знанецький (F. Znaniecki), В. Зомбарт (W. Sombart), представники Чиказької соціологічної школи Р. Парк (R. Park) та Е. Берджес (E. Burgess).

Сучасними дослідниками міграції є: Н. Глік-Шіллер (N. Glick-Schiller) – розробка основ концепції транснаціональної міграції; А. Іонцев – класифікація міграцій; І. Марков – особливості української трудової міграції в ЄС; С. Одинець – гендерні особливості міграції з України; І. Прибиткова – міграція як демографічний процес; Л. Рибаківський – розробка теорій міграції; О. Ровенчак – міжнародна міграція як соціокультурний процес; Т. Юдіна – теоретичні засади вивчення міграції в соціології та ін.

Розробка теоретичних основ дослідження соціального сирітства належить О. Коваленко, Т. Красножану, І. Осиповій, Н. Павлик, О. Терновець, Г. Шепелевій, В. Яремчуку та ін. Різноманітні критерії класифікації соціальних сиріт розроблені Л. Кривачук, І. Лопатченко, Л. Оліференко, О. Терновою. Причини виникнення соціального сирітства досліджують А. Галатир, Л. Кальченко, Г. Хархан та ін. Історичний аналіз проблеми соціального сирітства здійснено в працях Н. Павлик та А. Суходольської. Важливим є науковий доробок І. Кона, С. Митрофанової та К. Тимошенко, які розглядають

соціальне сирітство як важливу складову соціології дитинства, а також праці таких соціологів як Г. Гуссерль (G. Husserl), Е. Дюркгейм (E. Durkheim), Р. Мертон (R. Merton) та А. Шюц (A. Scutz).

Теоретичним питанням транснаціональної міграції багато уваги приділяють А. Бальдо (A. Baldo), Н. Глік-Шіллер, І. Ключковська, О. Малиновська. Транснаціональну сім'ю вивчають Н. Буковецька, В. Володько, Т. Жаровцева, О. Качуровська, М. Колесніченко та ін. Соціальне сирітство як один із наслідків існування транснаціональних сімей досліджують Є. Вірц та Я. Бордіян. Дослідження практичних проблем у сім'ях українських трудових мігрантів належать О. Іванковій-Стецюк та Г. Селещук.

Незважаючи на наявність широкого кола наукових публікацій щодо трудової міграції, соціального сирітства та можливостей їхнього дослідження, відзначимо недостатність соціологічної концептуалізації соціального сирітства саме в контексті сучасних міграційних процесів. Тому **наукова проблема**, на вирішення якої спрямоване дисертаційне дослідження, полягає у вирішенні суперечності між, з одного боку, великою суспільною та науковою значущістю трудової міграції, з огляду на її роль та наслідки для суспільств-донорів і суспільств-реципієнтів, а з іншого, – у дефіциті соціологічного знання щодо феномену соціального сирітства та його наслідків для сучасного українського суспільства, з огляду на трудову міграцію.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка «Скерованість та динаміка змін в сучасному українському суспільстві» (номер державної реєстрації № 0114U004137), в якому автор брала участь як виконавець.

Мета і завдання дослідження. *Метою роботи є соціологічна концептуалізація феномену соціального сирітства в контексті сучасної трудової міграції.*

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі дослідницькі завдання:

- здійснити систематизацію та порівняльний аналіз основних підходів до вивчення міграції та соціального сирітства у різних соціогуманітарних науках та соціології зокрема;

- уточнити понятійно-категоріальний апарат концепту сучасної міграції, здійснивши дефінітивний аналіз понять «соціальне сирітство», «соціальні сироти», «діти трудових мігрантів» та сформулювавши їхні авторські визначення;

- виявити системні ознаки української трудової міграції сьогодення;
- розглянути феномен соціального сирітства як один із головних наслідків трудової міграції в його реальних формах та проявах;

- проаналізувати наявні прикладні дослідження щодо впливу трудової міграції на функціонування транснаціональної сім'ї, з'ясувати валідність застосовуваних методик та запропонувати авторські технології емпіричного дослідження обраної проблеми;

- з'ясувати характер та особливості впливу трудової міграції батьків на повсякденне життя їхніх дітей (на прикладі Львівської області) за результатами авторського емпіричного дослідження;

- виокремити шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики поширення явища соціального сирітства в Україні.

Об'єктом дослідження є феномен соціального сирітства в контексті трудової міграції.

Предмет дослідження – особливості соціального сирітства як одного з головних наслідків міграційних процесів у сучасному українському суспільстві в локальному вимірі.

Методологія та методи. *Теоретико-методологічною основою* дослідження є синтез несуперечливих теоретичних положень *концепції транснаціональної міграції, феноменологічного та структурно-функціонального підходів.*

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань було використано комплекс загальнонаукових **методів**: *аналіз та синтез* (з метою визначення

теоретичних основ дослідження); *системний аналіз* (для з'ясування характеристик трудової міграції, уточнення змісту поняття «соціальне сирітство»); *класифікація* (для здійснення класифікації різновидів міграції та видів соціального сирітства); *типологізація* (для систематизації причин, які зумовлюють виникнення соціального сирітства та для виявлення категорій соціальних сиріт); *порівняння* (для виявлення особливостей результатів авторських досліджень та їх порівняння з іншими прикладними розвідками щодо поставленої проблеми).

Емпіричну базу дисертації складають результати таких соціологічних досліджень: 1) *кількісне дослідження* жителів м. Львова (лютий-березень 2016 р. та 2017 р. (n=400), тип вибірки – двоступенева, цільова); метод збору інформації – анкетування; 2) *якісне дослідження* впливу трудової міграції батьків на повсякденне життя їхніх дітей (жовтень-листопад 2016 р. у Львівській області, яка згідно статистичних даних є найбільше залученою до процесів міжнародної трудової міграції); метод збору інформації – напівструктуроване інтерв'ю (n=20); спосіб формування вибірки – метод снігової кулі, де основний критерій відбору – досвід проживання дитини у сім'ї, де батьки чи один із них є трудовими мігрантами; метод аналізу отриманої інформації – дискурс-аналіз; 3) *якісне дослідження* документального фільму; твору художньої літератури; матеріалів, зібраних іншими дослідниками в межах обраної теми, які були опрацьовані методом дискурс-аналізу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у концептуалізації соціального сирітства в контексті сучасних міграційних процесів і включає такі положення:

Вперше:

- запропоновано автономний концепт соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції як особливий стан дитинства дітей тих трудових мігрантів, які здійснюють транснаціональні сімейні практики, однак не виконують повною мірою своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей через свою фізичну відсутність внаслідок коротко- чи

довготривалої тимчасової міграції. В межах цього концепту запропоновано дефініцію поняття «діти трудових мігрантів» як особливої соціально-демографічної групи дітей, дитинство яких характеризується відсутністю повноцінного батьківського піклування через виїзд батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон;

- розглянуто соціальне сирітство з позицій положень феноменологічного підходу, а саме крізь призму так званого життєвого світу – повсякденного світу рутини, у якому діти мігрантів проводять частину свого дитинства без батьків чи одного з них, здійснюючи постійні комунікації;

- на локальному рівні комплексно досліджено вплив трудової міграції батьків на повсякденне життя дітей. Виявлено основні проблеми (нестача фізичної присутності батьків, їхньої любові, турботи, безпосередньої комунікації; відчуття самотності, пригніченості, відчуженості тощо), які виникають у дітей трудових мігрантів та з'ясовано, що зв'язок між ними підтримується через здійснення транснаціональних сімейних практик: вербальне (різні засоби зв'язку) та невербальне (грошові перекази, подарунки тощо) спілкування.

Уточнено:

- можливості, зміст та характеристики використання мезорівня аналізу в річищі дослідження транснаціональної сім'ї, члени якої певний час проживають окремо одні від одних, підтримують завдяки інформаційно-комунікативним технологіям зв'язок між собою, проте через обмеженість фізичних контактів не беруть повною мірою участі у повсякденному житті один одного;

- головні види неофіційного соціального сирітства в контексті міграційних процесів (явне та приховане) та моделі транснаціональної сім'ї («без матері», «без батька», «без обох батьків») в контексті міграції, а також емпірично з'ясовано їхнє співвідношення з видами неофіційного соціального сирітства: явне – у випадку міграції матері або обох батьків, приховане – міграції батька;

- структуру групи соціальних сиріт із виокремленням у ній прихованих соціальних сиріт у контексті трудової міграції. Це діти, які «юридично

належать» своїй родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування з боку батьків, які не виконують своїх безпосередніх обов'язків.

Дістали подальшого розвитку:

- характеристика системних ознак сучасної української міграції. Визначено, що четверта хвиля трудової міграції з України має транснаціональний характер, зокрема є коротко- чи довготривалою тимчасовою міграцією переважно одного члена сім'ї, який, використовуючи різні способи зв'язку, підтримує контакт із тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики;

- емпіричні дослідження впливу трудової міграції батьків на життя їхніх дітей. Доведено, що в контексті сучасної четвертої хвилі транснаціональної міграції соціальне сирітство поширене в Україні здебільшого як латентне явище. Йдеться про приховане соціальне сирітство, за якого батьки, перебуваючи за кордоном, підтримують із дітьми регулярні контакти, мають юридичні обов'язки щодо їхнього виховання, проте належним чином їх не виконують, оскільки фізично не перебувають у складі сім'ї;

- шляхи оптимізації превентивних заходів запобігання соціального сирітства дітей трудових мігрантів. Завдяки вивченню зарубіжного досвіду та результатів емпіричних досліджень запропоновано низку положень, які можуть бути впроваджені в рамках комплексної Програми соціального захисту дітей трудових мігрантів.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати та методика дисертаційного дослідження можуть бути використані для:

- 1) подальших теоретичних і практичних досліджень наслідків трудової міграції;
- 2) проведення комплексних досліджень прояву соціального сирітства у транснаціональних сім'ях;
- 3) розробки та викладання навчальних дисциплін: «Соціологія міграцій», «Соціологія дитинства», «Соціологія сім'ї», а також підготовки навчальних посібників з цих предметів;
- 4) розробки державних та громадських соціальних проектів і програм, спрямованих на успішну

соціалізацію та підтримку дітей трудових мігрантів, а також заходів профілактики соціального сирітства в транснаціональних сім'ях.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею; наукові результати та висновки, що містяться в дисертації отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорені на V-й Всеукраїнській конференції молодих науковців «Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем» (м. Львів, 24-25 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 25-26 вересня 2015 р.); IX Львівському соціологічному форумі «Сучасне українське суспільство у пошуках нових форм солідарності» (м. Львів, 30 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (м. Братислава, Словаччина, 15-18 березня 2016 р.), X Львівському соціологічному форумі «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (м. Львів, 13 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи відображений в 11 наукових публікаціях: з них 4 статті – в наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові з соціології; 1 стаття – у закордонному періодичному виданні, 1 стаття – в іншому виданні; 5 тез доповідей – у збірниках конференцій, форумів, конгресів.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 233 с. Обсяг основної частини дисертації – 186 с. Робота містить 4 таблиці. Список джерел складає 184 найменування.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХНІХ НАСЛІДКІВ ДЛЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

1.1. Теоретичні підходи до вивчення міграції у сучасному науковому дискурсі та специфіка її дослідження в соціології

Процеси міграції супроводжують розвиток людства з давніх-давен. З ускладненням соціальних систем вони змінювали свій зміст та форми прояву, відрізнялися інтенсивністю, виконували різні функції, мали різні масштаби наслідки для окремих суспільств. Міграція та проблеми її регулювання стають об'єктом наукового пізнання тільки з кінця XIX століття. Проте, слід зазначити, що сам феномен міграції з'являється набагато раніше. Зокрема, ще задовго до XIX ст. окремі люди, спільноти, цілі племена та народи з різних економічних, традиційно-культурних та інших причин не мали постійного нерухомого житла і переміщувалися з одного місця на інше. Окрім кочування, міграція також існувала і у військовій формі.

На сучасному етапі розвитку людства міграція набуває глобального характеру через залучення до неї все більшої кількості країн, а інтенсифікація міграційних процесів зумовлює зростання інтересу до їх дослідження.

Сьогодні міграція є об'єктом дослідження багатьох наук соціогуманітарного блоку. Так, *політична наука* при дослідженні явища міграції в основному зосереджується на побудові оптимальної міграційної політики держави. Зокрема, науковці наголошують, що суб'єктами міграційної політики стають не тільки органи державної влади й місцевого самоврядування, але й громадські організації, підприємства, малі соціальні групи, окремі індивіди [10, с. 218].

Розглядаючи предметне поле вивчення міграції в *соціальній психології*, варто відзначити, що науковці цієї галузі здебільшого звертають увагу на дослідження соціально-психологічних чинників міграції. Вони вважають, що важливим компонентом механізмів регулювання міграційної поведінки є

потреби, а також пов'язані з ними ціннісні орієнтації, що репрезентують орієнтири діяльності особистості, які формуються в процесі соціалізації [153, с. 163]. Тобто, перш ніж здійснити дію, особистість переживає процес мотивації, усвідомлює та співставляє об'єктивні та суб'єктивні сторони, потреби і дії, спрямовані на їх задоволення.

Міграція як соціально-психологічний феномен – це природний прояв мобільності людини, мотивований її прагненням до покращення умов власного існування, до більш повного задоволення своїх потреб. Разом з тим, «для міграції як соціально-психологічного явища є характерними такі домінуючі параметри: 1) зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (фактор мобільності); 2) намір індивіда покращити своє матеріальне та (або) соціальне становище (фактор потреб); 3) прагнення індивіда влаштуватися на новому місці та вважати його своєю «другою батьківщиною» (фактор стабільності)» [100].

Щодо дослідження міграції в *соціальній філософії*, то науковці цієї галузі не зосереджують свою увагу на вивченні причин міграції, її наслідків чи кількісних вимірів, а намагаються розкрити сутність та особливості сучасних міграційних процесів [146, с. 79]. Багато уваги в філософії приділяється також інтелектуальній міграції. Зокрема, йдеться про зміну парадигми освіти і розбудову нової філософії освітнього простору – світового, глобального простору знань, інтеграція яких частково можлива через інтелектуальну міграцію.

В *юридичних науках* щодо міграції основою є визначення необхідності регулювання цього явища на різних рівнях управління. Важливим підґрунтям для такого регулювання є, передусім, створення системи заходів нормативно-правового характеру. Науковці цієї галузі стверджують, що до прикладу сьогодні існує потреба в розробці концепції спільної для держав ЄС міграційної політики, яка б враховувала як спільні, так і індивідуальні інтереси країн-членів [147]. Спроби формування такої спільної міграційної політики наявні і знаходять своє відображення в окремих положеннях Лісабонського

договору [70] та Стокгольмської програми розвитку простору свободи, безпеки та правосуддя.

Ще однією важливою формою державного регулювання міграції є встановлення кількісних квот на в'їзд мігрантів до країни. Щодо досліджень у цьому напрямі, то заслуговує на увагу аналіз *державно-правових* механізмів протидії нелегальній міграції І. Серової, що є актуальним зокрема для України, оскільки вона постачає велику кількість нелегальних мігрантів та є транзитною країною у західному напрямку. Дослідниця також наголошує на взаємозв'язку нелегальної міграції з такими невирішеними на сьогодні міжнародними проблемами як торгівля людьми, вимушена міграція, організована злочинність тощо [127]. Тобто, в основному право вивчає в даному контексті міграційне законодавство та правовий статус мігрантів. В Україні актуальність означеної теми зумовлена «концептуальною невизначеністю державної міграційної політики, у тому числі її принципів, стратегічних завдань, стандартів із забезпечення прав людини» [115].

Статистика веде облік мігрантів, вивчає матеріали переписів населення, фіксує масштаби міграції. За даними державної статистики, обсяги офіційно зареєстрованої трудової міграції постійно зростають [37]. Проте, дані офіційної статистики навіть приблизно не відображають дійсні масштаби міграції. Спеціальні дослідження та експертні оцінки дають підстави стверджувати, що реальна кількість мігрантів більша за офіційну [69]. Можливо, це пов'язано з розвитком бізнесу на нелегальній міграції, або ж з вигодою від нерозповсюдження цифр міграційних потоків для чиновницького апарату.

Найвагоміший внесок у розробку теоретичних засад дослідження міграції зробили представники *економічної науки*. В рамках цієї науки розглядаються зокрема такі поняття як «трудова міграція» та «економічна міграція», які часто вживають як синоніми. Проте різниця між цими термінами є суттєвою, на чому наголошує дослідниця О. Малиновська. Вона зазначає, що економічна міграція є поняттям ширшим за своїм значенням, адже окрім трудової міграції включає в себе і поїздки для здійснення підприємницької діяльності [74, с. 15].

Отже, у рамках економічної науки міграція здебільшого аналізується як важливий елемент формування ринку робочої сили та «стратегія виживання» для населення з малорозвинених країн. Але, очевидно проблеми міграції – це проблеми досить широкої спрямованості, які вимагають спільного розгляду вченими різних спеціальностей, а також комплексного підходу.

Незважаючи на те, що основні теорії міграцій, які відомі на сьогодні, були розроблені саме науковцями економічної галузі, їх концептуальні положення дають підставу говорити про те, що все таки більшість зарубіжних дослідників виконують свої роботи в рамках міждисциплінарного підходу. А це дозволяє подолати строгий раціоналізм вибору мігрувати, який звужує дослідницьке поле науковця. Тому розглянуті далі міграційні теорії дозволять частково врахувати й інші, окрім економічних, аспектів міграції.

Загалом, теоретичне вивчення міграції започаткував англійський вчений Е. Равенштейн, який вперше у кінці XIX ст. у своїй роботі «Закони міграції» вводить поняття «міграція» в науковий обіг. Згідно автора, міграція – це безперервний процес, обумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників: ті, що діють 1) у початковому місці проживання мігранта, 2) на стадії його переміщення, 3) в місці в'їзду, а також 4) чинників особистого характеру [179]. Також автор, на основі вивчення великої кількості емпіричних матеріалів, сформулював одинадцять міграційних законів. Наприклад, останній з них вказує на те, що для міграції саме причини економічного характеру є визначальними. На основі даних перепису населення в Англії та Уельсі автор робить висновок, що основною причиною активізації міграційних процесів є кращі умови функціонування суб'єктів економіки в інших регіонах та країнах [179]. Більшість міграційних законів Е. Равенштейна не втратили свого значення й до сьогодні, вони є відправною точкою для багатьох моделей міграції уже більше століття, що дає підстави говорити про їх об'єктивність. Тим самим, незважаючи на доволі описовий характер його законів, автор довів, що загальні закономірності розвитку міграційних процесів виявити можна.

Як уже зазначалось вище, на сьогодні існує дуже багато економічних теорій міграції, частина з яких використовується і соціологами для пояснення міграційних процесів. Однією з них є *економіка сімейної міграції* західного дослідника Дж. Мінсера. Ця теоретична концепція передбачає, що дорослі члени родини можуть по-різному оцінювати потенційні вигоди від міграції в іншу країну. З огляду на це, внаслідок переїзду за кордон можуть з'явитися “залежні мігранти”, які на новому місці відчуватимуть себе гірше, ніж на батьківщині. Проте, якщо взяти до уваги міграційну стратегію сім'ї в цілому, то остання виграє, оскільки вигода, яку отримає завдяки міграції хтось із членів родини, суттєво перекриє ті втрати, яких зазнає в чужій країні інший дорослий співмешканець. Міжнародна міграція в рамках цієї теорії пояснюється на мікрорівні співвідношенням переваг, які очікують від переїзду в іншу країну чоловік та дружина [175]. Отже, Дж. Мінсер уперше розглядає теорію трудових ресурсів в контексті прийняття рішень на рівні сім'ї, а неринкову поведінку в сім'ї в поєднанні з поведінкою на ринку праці.

Дещо схожою до попередньої є *нова економічна теорія міграції* Дж. Тейлора, прибічники якої переконані, що на мікрорівні рішення про еміграцію приймаються не окремими членами сім'ї, а колективно на рівні домогосподарств. В основі такого рішення лежить не тільки бажання максимізувати очікувані доходи завдяки міграції, а й мінімізувати ризики, наявні на місцевому ринку праці. Також згідно цієї теорії міграції, метою переїзду за кордон є не тільки покращення матеріального становища домогосподарства, а й підвищення його соціального статусу в суспільстві завдяки грошовим надходженням та зростанню доходу сім'ї у порівнянні з іншими домогосподарствами [183].

Нова економічна теорія міграції висвітлюється також у працях О. Старка. Як і Дж. Тейлор він вважає, що міжнародна трудова міграція тісно пов'язана з державою-донором, а саме з рівнем її соціально-економічного розвитку. Автори переконані, що економічне зростання країни еміграції не тільки сприяє зменшенню масштабів виїзду робочої сили, а й стимулює трудову міграцію, що

в подальшому може сприяти капіталовкладенню мігрантів в успішну економіку власної держави [50]. Такий підхід долає вузькість мікрорівневого підходу до вивчення міграції та розширює його можливості щодо пояснення того, як приймаються рішення про виїзд за кордон.

Особливе місце у системі міграційних теорій мікрорівня посідає *концепція людського (соціального) капіталу*. Її автори (Г. Беккер, Т. Шульц) розглядали міграції як інвестиції в «людський капітал», спрямовані на підвищення доходів, рівня освіти, професійну підготовку тощо. Проте, для реалізації переміщення за кордон також потрібен певний капітал. Самого бажання індивіда, звичайно, замало, тому необхідні різноманітні ресурси, одним з яких і є людський (соціальний) капітал. Г. Беккер під людським капіталом розуміє сукупність продуктивних здібностей, що отримує індивідуум шляхом акумуляції загальних та специфічних знань, вмінь та ін. [19]. Прихильники цієї концепції вважають, що потенційні мігранти володіють більшим людським капіталом, ніж ті, хто на переїзд не наважується [87, с. 128].

Вперше в історії економічної думки використав термін «людський капітал» Т. Шульц. Він виокремлює п'ять джерел виробництва та збільшення людського капіталу, одним серед них є міграція індивідуумів та сімей у спробах знайти роботу [182, с. 9].

Варто зауважити, що прихильники теорії людського (соціального) капіталу, наголошують на тому, що міграція в іншу країну можлива лише тоді, коли сукупні витрати на її реалізацію будуть меншими за той дохід, який в майбутньому отримає мігрант на новому місці. Більше того, йдеться не лише про матеріальні (грошові) видатки, а й психологічні, такі як відсутність на чужині безпосереднього спілкування з рідними та близькими [87, с. 128-129]. Тобто, концептуальні положення цієї теорії зводяться до того, що інвестиції людини в міграцію здійснюються виключно на раціональній основі.

У 1979 р. М. Піоро розвинув ще одну економічну *теорію подвійного ринку праці*. Відповідно до цієї теорії, ринок праці складається з первинного і вторинного секторів. Первинний сектор пропонує престижну роботу, вигідні

умови праці, високу заробітну плату, кар'єрний ріст, тому тут зайняті здебільшого висококваліфіковані працівники. Вторинний сектор ринку праці є менш привабливим, термін пропонованої роботи на ньому не тривалий, робочі місця є не престижними та не передбачають кар'єрного зростання. Вторинний сектор пропонує робочі місця переважно у галузі нематеріального виробництва, зокрема у сфері послуг. У зв'язку з тим, що рівень заробітної плати тут традиційно низький, власна робоча сила не зацікавлена у такій пропозиції. Відповідно, для її виконання як державні, так і приватні структури залучають працівників-іноземців, які готові працювати в поганих умовах та за мізерну платню, порівняно із заробітною платою висококваліфікованих працівників. На основі цього, М. Піоро і стверджує, що саме іммігранти прагнуть задовольнити попит у вторинному секторі ринку праці [176].

Концепція М. Піоро є достатньо цікавою, проте вона пояснює заповнення вторинного сектору ринку праці тільки у високорозвинутих країнах, адже очевидно, що держави з низьким рівнем економічного розвитку не приваблюють трудових мігрантів і, тим більше, не намагаються залучати їх до роботи у вторинному секторі, оскільки через безробіття є достатньо власної робочої сили. Також автор намагається пояснити міжнародну трудову міграцію наголошуючи на факторах притягування в країнах-реципієнтах, при цьому не звертаючи особливої уваги на фактори виштовхування із країни-донора, що є, на нашу думку, не менш важливо, а в багатьох випадках і основою для прийняття позитивного рішення про еміграцію. Неповноцінність теорії М. Піоро долає теорія притягання-виштовхування, яка комплексно враховує взаємодію цих двох груп факторів, які одночасно існують у країнах-реципієнтах та країнах-донорах трудових мігрантів [35].

Питанням міграції робочої сили цікавились і представники марксизму. Найбільше цю проблему досліджував головний представник цього напрямку К. Маркс. Він вбачає залежність міграції населення від розвитку продуктивних сил та їх еволюції, а розвиток капіталістичного світового господарства, на його думку, породжує взаємозв'язок еміграції та імміграції трудових ресурсів. Такий

взаємозв'язок є нічим іншим, як результат відмінностей у ступені експлуатації робітників, умовах та оплаті праці, що, як наголошує К. Маркс, і становить основу міграції [67, с. 13-14]. В результаті, робоча сила із слаборозвинутих країн спрямовується в напрямі країн високорозвинутих, де умови праці є кращими, а її оплата вищою. Марксистський підхід однозначно пояснює міграційні процеси тільки на макрорівні, проте він є фундаментальною теоретичною концепцією, яка може пояснити основні закономірності міжнародної трудової міграції.

У рамках *теорії міграційних мереж* досліджуються особливості міграційних процесів на макрорівні. Міждержавний рух населення, слідуючи цій теорії, частково обумовлюється існуванням своєрідних спільнот мігрантів, які утворюють так звані міграційні мережі. Останні є комплексними міжособистісними зв'язками, які поєднують нинішніх, колишніх і потенційних мігрантів як в країнах-донорах, так і в країнах-реципієнтах. Більше того, ці зв'язки є не лише родинного характеру, вони включають в себе відносини з друзями чи знайомими, а інколи й з чужими людьми, виходячи з принципів етно-національної приналежності. Тобто, міграційні мережі – це своєрідна форма соціального капіталу, наявність якого сприяє зниженню витрат та ризиків для міжнародного мігранта, пов'язаних з переїздом в іншу країну. Як наслідок, матеріальна, соціальна і психологічна віддача від міграції зростає, оскільки з допомогою таких мереж «нинішні» мігранти швидше знаходять роботу та житло у чужій країні. Окрім того, це сприяє більш швидкій інтеграції у нове суспільство та задовольняє потребу у міжособистісному спілкуванні зі своїми співвітчизниками [149, с. 74-75].

Уже згадуваний нами П. Піоро також говорить про міграційні мережі, через які проходять значні потоки міграції. Ці мережі утворюються внаслідок взаємодопомоги емігрантів один одному і мають етнічну ознаку. Мова йде про ситуацію, коли іноземні працівники працюють на свого співвітчизника, який емігрував раніше і виступає в ролі роботодавця.

Можна припустити, що наявність соціальних зв'язків за кордоном значно підвищує ймовірність переміщення, оскільки це зменшує витрати та ризики і, відповідно, збільшує переваги та вигоди для мігранта. І «лише перші потоки мігрантів походять з середнього та вищого за середній класів соціальної ієрархії і відрізняються підвищеною стійкістю до стресів, високим освітнім рівнем тощо» [88, с. 14]. З розширенням міграційних мереж витрати на переміщення падають, а міграційні потоки стають менш селективними.

У рамках економічної науки також досліджується й інтелектуальна міграція, яка є одним із різновидів трудової. Відмінність цих понять полягає лиш в тому, на яку працю – фізичну чи інтелектуальну – претендує мігрант. Інтелектуальний капітал став важливим елементом економічного зростання саме в умовах розвитку постіндустріального суспільства. Відтік висококваліфікованих працівників може зменшити ефективність національного виробництва країни-донора, і в той же час сприяти економічному зростанню країни-реципієнта [81, с. 123-124]. Сьогодні в основі міграційної політики багатьох розвинутих країн світу лежить стратегія приваблення інтелектуального мігранта, адже тільки інтелектуальна особистість здатна забезпечити розвиток та конкурентоспроможність економічних систем [137, с. 87]. Тому вона формується шляхом розвитку інтелектуального продукту, в тому числі і з високоосвічених мігрантів.

Відзначимо, що більшість концепцій міграції розробляються на двох рівнях: мікро- (рівень окремої особистості чи домогосподарства) і макрорівні (рівень окремої держави чи груп держав). Проте, є низка дослідників, які вважають, що ці два рівні прямо пов'язані між собою, оскільки «жоден індивід не може приймати рішення у відриві від структури, в якій він перебуває, як і жодна структура не може існувати незалежно від індивіда, який її створює та долучається до її розвитку» [132]. *Однак, згадувані нами раніше мігрантські мережі та спільноти дають підставу виділяти і мезорівень, оскільки з практичної точки зору дослідження цих соціальних суб'єктів можливе тільки на цьому рівні.*

Існує також теорія, яка розглядає міжнародну трудову міграцію ширше за попередні, а саме на мегарівні. Це теорія світового ринку праці. Згідно її положень, на рівні всього світового господарства існує глобальний ринок праці, який не має конкретно визначених територіальних меж. Світовий ринок праці визначає попит і пропозицію на іноземну робочу силу в різних країнах світу, формує відмінності в оплаті праці та впливає на динаміку соціально-економічних, політичних та культурних світових процесів. Головними учасниками світового ринку праці є країни-донори, країни-реципієнти та трудові мігранти. Кожен із цих учасників має власні інтереси у цій грі, проте конкретний перерозподіл робочої сили між окремими державами, стає можливим тільки за умови поєднання цих інтересів [67, с. 18].

Проаналізовані вище західні теоретичні підходи до дослідження міграції дають підставу стверджувати, що хоча наведені теорії і охоплюють широке коло питань, проте їх недостатньо, щоб пояснити все різноманіття міграції. Зокрема, вони досліджують в основному економічні причини міграції і недостатньо враховують взаємозв'язок цього явища з культурними, соціальними та політичними процесами.

У цьому контексті цікавою постає міграційна модель М. Тодаро. Американський економіст, хоч і вважає головною причиною міграції економічну доцільність, проте він наголошує, що важливу роль у процесі прийняття рішення про від'їзд відіграє психологічна мотивація. Окрім того, автор зауважує, що установка на міграцію обумовлюється не стільки відмінностями в оплаті праці, скільки суб'єктивними очікуваннями потенційних мігрантів щодо цих відмінностей [67, с. 20]. Тобто, М. Тодаро описує трудову міграцію не тільки в економічних категоріях, а намагається більш детально описати її, враховуючи і психологічні аспекти.

Розуміння міграції дослідниками тієї чи іншої соціогуманітарної дисципліни залежить від загального предметного поля кожної з них. А найвагоміший внесок у розробку означеної проблематики зробила економічна наука, що і зумовило домінування розгляду міграції з економічної точки зору.

Однак, «протягом останньої чверті ХХ ст. ця ситуація поволи змінюється у напрямі до визнання зростаючої ролі культурних чинників» [117, с. 35] у життєдіяльності суспільства, що є більш дотичним до предметного поля соціологічної науки.

Звертаючись до історичної ретроспективи власне соціологічного аналізу вивчення міграції, зазначимо, що класичний період емпіричного дослідження міграційних процесів знаходить своє відображення у праці У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі й Америці». Автори, використовуючи якісні методи, здійснюють аналіз наслідків міграції та досліджують особливості адаптації мігрантів. Предметом дослідження є поведінка індивідів, яка змінюється під впливом «іншого» середовища, яке, своєю чергою, сприяє формуванню нових взірців поведінки. У. Томас та Ф. Знанецький розглядають соціальне життя індивіда як процес постійної адаптації. На основі інформації, отриманої під час аналізу особистих документів емігрантів, автори виокремлюють типологію соціальних характерів конкретних людей та моделюють механізми їх адаптації до середовища [142].

Особливий інтерес до вивчення феномену міграції з'явився з розвитком емпіричної соціології в США. Вже історично склалося так, що саме США традиційно була і є країною імміграції. У зв'язку з цим міграційні процеси викликали нові питання в суспільстві, на які тодішні соціологи і намагалися дати відповідь.

Зокрема, велику увагу питанням дослідження міграції приділяли теоретики Чиказької соціологічної школи. Так Р. Парк, розробляючи концепцію маргінальної особистості, доходить висновку, що остання є результатом розвитку сучасного суспільства, для якого характерна максимальна інтенсифікація мобільності й міграції. Автор вважає, що на мікрорівні біотична природа людини виражається в здатності до пересування в просторовій взаємодії – міграції. Більше того, Р. Парк розуміє під міграцією колективну поведінку, що утворює екологічний порядок суспільства, який стає предметом дослідження його соціальної екології [17]. Інший представник Чиказької школи

Е. Берджесс, розробляючи концепцію концентричних зон міста, наголошує, що ключовим процесом, що стимулює міський ріст є міграція [18, с. 22-23]. Більше того, мобільність, рухливість кордонів та внутрішньоміська міграція і є змістом його концепції концентричних зон.

Один із перших типологічних підходів до історичних форм міграції був розроблений видатним німецьким соціологом В. Зомбартом, який прослідкував зв'язок між переселенцями й розвитком «капіталістичного духу» і виділив одиничні та масові типи переселень. Слідуючи логіці автора, до Англії, «дух капіталізму» був привнесений ззовні протестантами-мігрантами. Піддаючись гонінням на батьківщині, в таких країнах, як Франція та Нідерланди, протестанти переселяються в Англію. Потрапляючи у «чуже середовище», вони вступають в боротьбу за права з місцевими елітами, перш за все з родовою аристократією. Це сприяє розвитку товарно-грошових відносин, які замінили процедуру передачі політичної влади за принципом родових наслідуваних привілеїв на механізм розподілу цієї влади відповідно до розміру заробленого в результаті підприємницької діяльності капіталу. В. Зомбарт наголошує, що мігранти на «чужій території» не пов'язані ніякими культурними та релігійними обмеженнями, що, відповідно, сприяє виробленню в них установки на раціональну економічну поведінку. Таким чином, мігранти-протестанти зіграли ключову роль в становленні західного капіталізму, та, зокрема, на його батьківщині в Англії [46].

У середині XX ст. теоретичними розробками міграції займалися в основному в межах економічної теорії, зачіпаючи певні соціальні аспекти. Наприкінці ж XX – поч. XXI ст. у світі відбуваються глибокі перетворення. Вони пов'язані передусім з формуванням в провідних країнах світу постіндустріального суспільства. З іншої сторони здійснюються ліберальні реформи і демократичні зміни у країнах, що розвиваються. Ці зміни породжують потребу принципово нових підходів до усвідомлення міграційної реальності. У західній літературі з'являються концепції, що пояснюють міграційні процеси як частину глобальної соціальної трансформації. До них

можна віднести роботи таких американських і західноєвропейських соціологів як Д. Массей, Н. Глік, М. Крітц, Т. Файст та інші.

Однією з сучасних соціологічних теорій є *теорія міграційних систем*, розроблена американськими ученими М. Крітц, Л. Лим та Х. Злотник на початку 1990-х рр. [174]. Під міграційною системою теоретики розуміють групу країн, між якими існують стійкі міграційні зв'язки. Як мінімум, така міграційна система може включати дві країни, між якими відбувається міграційний обмін, проте в сучасному глобалізованому світі країни беруть участь у міграційних потоках з цілою низкою інших держав.

Міграційні потоки взаємопов'язані економічною, соціальною і геополітичною, культурною взаємодією країн, потоками капіталів, товарів, технологій та ідей. Тобто, всередині міграційних систем існують не тільки потоки людей. Вони доповнюються товарними і фінансовими потоками. Як наголошують прихильники цієї теорії, грошові перекази мігрантів на батьківщину стають важливим джерелом фінансових ресурсів в країнах-експортерах робочої сили.

Міжнародна міграція реалізується через глобальні та локальні мережі різного рівня, які складають інфраструктуру міграції. Одні міграційні системи можуть переплітатися з іншими, а менші міграційні системи можуть бути частиною більш великих систем.

Заслугою теорії міграційних систем є те, що вона намагається об'єднати різні концепції міграції і довести, що міграційні потоки між країнами-донорами і країнами-реципієнта детерміновані взаємопов'язаними факторами. Однак, поряд з достоїнствами можна виділити і недоліки цієї теорії, які полягають в тому, що залишаються нерозкритими причинно-наслідкові зв'язки між різними факторами міграції [84, с. 31]. Крім того, в ролі центрів міграційних систем можуть виступати не країни в цілому, як на цьому наголошують автори згаданої концепції, а й великі міста-мегаполіси, які одночасно є центрами привабливості для великої кількості мігрантів.

На сьогоднішній день в сучасній соціології корисною є також *синтетична теорія міграції* Д. Массея [85]. Це всеосяжна інтегративна теорія, що об'єднує теоретичні положення класичних теорій міграції, що дозволяє комплексно пояснити та дослідити всі міграційні процеси, що відбуваються у світі.

Д. Массей стверджує, що міжнародна міграція виникає в ході соціальної, економічної і політичної трансформації, наслідком якої є поширення капіталістичних ринкових відносин на доринкові і неринкові суспільства. За цією теорією, доринкові суспільства – це ті, що базуються на селянському сільському господарстві, а неринкові – це суспільства, засновані на централізованому плануванні, як, наприклад, командна економіка. Учений пропонує розглядати обидва ці типи як суспільства, що переживають період структурної трансформації.

Глобалізація економіки, за Д. Массейем, сприяє переходу таких доринкових і неринкових суспільств до ринку та інтенсивних методів виробництва. А це, своєю чергою, руйнує раніше сформовані соціальні та економічні зв'язки та витісняє людей з їх звичного способу життя. Як наслідок, формуються нові мобільні групи населення, які уже не задоволені своїм матеріальним становищем та активно шукають нові шляхи досягнення економічного збагачення. Відповідно до положень згаданої теорії, країнами-донорами мігрантів є не бідні ізольовані держави, які відірвані від світових ринків, а ті країни, які зазнають значних трансформацій внаслідок їх включення в глобальну торговельну, інформаційну та виробничу мережу. Тобто, автор стверджує домінування економічного чинника в аналізі міграційних процесів в умовах глобалізації.

Запропоновані Д. Массейем теоретичні положення дають можливість пояснювати міграцію як природний наслідок соціальної, політичної, економічної інтеграції, як процес, що характеризується обмеженим терміном життя, незважаючи на сильні тенденції до самозбереження і зміцнення [15, с. 8]. Крім того, синтетична теорія міграції дозволяє аналізувати комплекс

механізмів, що детермінують міграційні процеси, серед яких визначальними стають соціальні мережі. Крім незаперечних переваг, обмеженням універсального застосування цієї теорії виступають переоцінка економічних чинників міграції, недооцінка соціокультурного та політичного контексту міграційних процесів, високий ступінь теоретизації методологічного конструкту, що несе в собі складність його практичного застосування та аналізу різноманіття емпіричного матеріалу.

Значне місце в сучасному соціологічному дискурсі займає *концепція транснаціональної міграції* Н. Глік-Шіллер, Т. Файста та С. Каслза [172]. Ця теорія пояснює появу такого явища в глобалізованому суспільстві, як транснаціональна міграція. Якщо в кін. XIX – на поч. XX ст. класичні теорії описували могутність національної держави, яка могла управляти етнічною різноманітністю за допомогою здійснення прикордонного контролю та процесів культурної гомогенізації, то, згідно теорії транснаціональної міграції, з другої пол. XX ст. така здатність держави ослаблюється масовими міграціями і, відповідно, появою мультикультурних суспільств.

Отже, транснаціональна міграція є незалежним від території соціальним процесом, в результаті якого мігранти входять у більше, ніж в одну спільноту і, тим самим, створюють нові соціальні мережі, які перетинають кордони національних держав та продовжують функціонувати в глобальних соціальних мережах.

Очевидно, основна ідея теорії транснаціональної міграції полягає в тому, щоб сформулювати динамічну концепцію мультилокальності таким чином, аби представити міграцію як проект послаблення держави-нації та розширення простору діяльності акторів. Положення цієї теорії, поруч з феноменологічною парадигмою, будуть однією з методологічних основ нашої наукової розвідки. *Саме цю теорію обрано, оскільки посилаючись на її положення, можна говорити, що домінуючою формою сучасної української міграції є зворотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція в основному одного члена сім'ї, який постійно підтримує тісні контакти за допомогою різних способів зв'язку*

із залишеною вдома родиною, друзями, відчуває себе представником обох країн (країни-еміграції та країни імміграції), тобто здійснює транснаціональні міграційні сімейні практики.

Отже, сучасні соціологічні теорії міграції на відміну від класичних теоретичних конструктів пропонують комплексні підходи, які дозволяють аналізувати сучасну міграцію як невід'ємну частину глобалізації та соціальної трансформації [157, с. 96]. Тобто, вони ґрунтуються на принципово нових методологічних підставах всебічного дослідження міграційних процесів.

Розглянуті зарубіжні теорії міграції М. Мамирканов пропонує умовно розділити на дві групи [84, с. 26]. До першої відносять ті, в основі яких лежить позитивістський підхід, який пов'язаний із прагненням розкрити об'єктивні закономірності міграцій з метою оцінки їх соціальних наслідків і визначення ефективності управлінських заходів. Другу групу складають теорії, які спираються на методологію структурного функціоналізму, орієнтовану на дослідження соціальних факторів, що детермінують міграції в їх системно функціональну єдність. Міграція населення так чи інакше впливає на розвиток будь-якого суспільства загалом та окремих спільнот людей, і, таким чином, виконує стійкі соціально значущі функції або викликає дисфункціональні стани. Історико-інституціональний підхід, який додає сюди автор, підкреслює також роль інститутів, а особливо корпорацій і держав в міграційних процесах.

На пострадянському просторі активно займався розробкою теорії міграції ще один дослідник Л. Рибаківський. На думку автора, будь-який завершений міграційний процес включає три стадії: 1) вихідну – процес формування територіальної рухливості населення; 2) основну – переселення населення; 3) заключну – приживання мігрантів на новій території [125].

Автор зауважує, що необхідно розрізняти поняття міграції та мобільності. Зокрема, під міграцією населення слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю (рухливістю) – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Теоретик підкреслює, що міграція населення – це не мобільність, а фактичне переміщення. А мобільність, у свою чергу, – це не

переміщення, а готовність до нього. Тому визначення міграції як територіальної мобільності, на думку дослідника, є неточним, і не тільки з термінологічних міркувань, але і по суті. Міграційний процес – це сукупність різних реальних подій (переселень, поїздок на відпочинок, на виконання сезонних робіт тощо) [125].

Л. Рибаківський стверджує, що міграція і переміщення чи переселення також не є синонімами. Це уявлення про міграції як у широкому, так і вузькому значенні слова. У вузькому сенсі міграція – це закінчений вигляд територіального переміщення, що завершується зміною постійного місця проживання, тобто в буквальному розумінні це переселення. У широкому значенні цього слова, це територіальне переміщення між різними населеними пунктами однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності і мети. Тобто, це не тільки переселення, а й сезонні, маятникові та епізодичні міграції. Отже, для Л. Рибаківського міграція – це передусім просторовий рух населення, який передбачає зміну його територіального розподілу чи географії.

Розуміння потреби всебічного аналізу міграційних процесів знаходить свій вияв у сучасних зарубіжних та вітчизняних соціологічних працях. Проте, якщо більшість робіт західних соціологів і виконані в рамках міждисциплінарного підходу, то до недавнього часу в Росії, наприклад, міграція досліджувалася в чітко окреслених рамках і дисциплінарних, і парадигмальних. Перші спроби створити єдину міграційну теорію, яка б перетворювала отримані фрагментовані знання у цілісну теоретичну концепцію, здійснили російські економісти, які дали їй назву – міграціологія [40]. Але, як зазначає соціолог Т. Юдіна, крім невеликого кола фахівців, що посиляються у своїх роботах на цю теорію, вона не отримала широкого визнання, тому що описує тільки міграційну рухливість населення, але не дає підходів до аналізу впливу міграції на цілісну життєдіяльність суспільства і тих соціальних відносин, які формуються під впливом міграційних процесів.

Дослідниця наголошує, що різносторонні аспекти міграції має вивчати спеціальна соціологічна дисципліна [167, с. 214], яка, як і будь-яка окрема соціологічна теорія, має свій об'єкт дослідження, предмет, категоріальний апарат, власні категорії і поняття, свою систему методів і технологій та реалізує визначену низку функцій. Більше того, дослідниця вважає, що комплексний аналіз міграційних процесів слід робити власне соціології як інтегративній науці, оскільки міграція як складний феномен є результатом сукупності соціально-економічних, політичних та соціокультурних перетворень, які особливо пожвавились під впливом глобалізації та модернізації.

Основні характеристики сучасної транскордонної трудової міграції як вертикальної соціальної мобільності розглядає О. Шестаковський. Всі види діяльності та явища, котрі позначені як «транснаціональні» є економічними – грошові перекази або циркулярна міграція, політичними – громадянська участь емігрантів або соціально-культурними – нові ідентичності [184]. Автор же намагається виокремити суто соціологічний аспект транснаціональної стратифікації і мобільності. Для цього він вводить поняття транснаціональних просторів соціальної стратифікації (ТПСС), тобто багатовимірних просторів ієрархічних соціальних позицій, окремі з яких можуть належати до соціальних просторів різних суспільств [164, с. 175-176]. Згідно автора, ТПСС не існували завжди, а виникли внаслідок глобалізаційних процесів, які своєю чергою, створювали спільне підґрунтя і можливість регулярної мобільності між певними суспільствами. Так, О. Шестаковський виділяє дві наступні риси ТПСС, у який Україна включена як постачальник трудових мігрантів.

Першою з них є *історико-культурний контекст* – те, що більшість українських мігрантів їздять до Польщі та РФ зумовлено як історичними передумовами (перебування окремих областей України в одному державному утворенні з зазначеними країнами), так і родинними зв'язками, історичним досвідом попередніх хвиль еміграції, знанням мов або мовною близькістю). З іншого боку, однією з причин і основною рушійною силою ТПСС (включно з Україною), є *ринки праці європейських країн*. Динаміка попиту та пропозиції на

робочу силу в їхніх секторах визначає ключові обриси транснаціональної соціальної структури [164, с. 175].

Проблему створення інтегративної теорії про міграцію в українській соціології описує О. Ровенчак. На її думку, специфіка досліджень міграції в соціології полягає в тому, що ця наука розглядає «міграцію як соціальний процес соціальної взаємодії населення втягнутого у соціально-географічне переміщення та вивчає зміни, які вона вносить у суспільства еміграції та імміграції на макро-, мезо- та мікрорівнях» [118, с. 38]. Такий підхід є досить цікавим, оскільки розглядає міграцію не просто як автономне явище, а в контексті соціального життя суспільства. Також таке означення долає недоліки дослідження міграції в інших науках, які не враховують суб'єктивну сторону такого складного явища. Дослідниця підкреслює можливості прогнозування розвитку міграційних процесів в соціології. Можемо припустити, що згаданий прогноз можливий скоріше на основі виділення певних особливостей міграції в тому чи іншому суспільстві та пошуку закономірностей протікання міграційних процесів, ніж на основі кількісних показників, що є пріоритетом для науки економіки.

Потребу всебічного аналізу міграційних процесів із залученням всіх соціогуманітарних дисциплін О. Ровенчак обумовлює складністю та багатоаспектністю явища глобалізації, одним з наслідків якого і є міжнародна міграція. На її думку, саме соціологія «володіє найбільшими здатностями як до адекватного розуміння суті, характеру, напрямків, наслідків міграції в добу глобалізації, так і до вироблення системи адекватних практичних рекомендацій щодо її оптимізації для кожної країни» [118, с. 43]. На захист своєї думки вона зазначає, що перевага власне соціологічної розвідки міграції полягає у тісному взаємозв'язку теоретичного рівня соціологічного знання та емпіричних досліджень, що надає їй більше можливостей у порівнянні з іншими науками.

З українських науковців міграцію у контексті процесів модернізації розглядає політолог О. Малиновська. За автором, міграція є результатом розвитку, а не його відсутності [75, с. 78]. Таку позицію українська дослідниця

відстоює, посиляючись на думки Д. Массейя, який стверджує, що саме структурні трансформації суспільства створюють і розширюють ринки, що постачають найбільшу кількість всіх мігрантів у світі [85, с. 150]. Відповідно до цього, О. Малиновська доходить висновку, що міграція відбувається із суспільств, які модернізуються, натомість в умовах стагнації вона не продукується. Тобто вона відходить від класичних теорій, які розглядають міграцію як саморегулюючий механізм, а основною причиною прийняття рішення про поїздку було покращити своє матеріальне становище шляхом отримання роботи у країні з більшими можливостями, ніж у своїй державі. Дослідниця підтримує більш оптимістичний погляд, де міграція не тільки одна з стратегій подолання бідності в країнах-донорах, а й несе значний модернізаційний потенціал для них. Проте для отримання від міжнародної міграції позитивного результату для модернізації необхідні і економічні умови, і цілеспрямовані дії держави та інститутів громадянського суспільства [75, с. 84].

Гендерні особливості міграції з України досліджує С. Одинець. Зокрема, дослідниця наголошує на таких відмінностях жіночої та чоловічої міграції як вибір країни; працевлаштування; розпорядження фінансами; кількість коштів, які пересилаються в Україну тощо. Більше уваги все ж таки вона приділяє саме жіночій міграції. Проаналізувавши проведені інтерв'ю, вона доходить висновку, що жінки мігрують не тільки з метою заробляти гроші, а й дуже часто вони просто тікають від обставин (особистісних, сімейних, професійних), які склалися. Тому міграція стає для них своєрідною втечею, яка дозволить кардинально покращити життя родини, і не тільки фінансово [91].

Як зазначає С. Одинець міграція для багатьох українських жінок, це колосальний життєвий переворот. Дослідниця вживає таке поняття як «вакцинація мобільністю», під якою розуміє явище, в процесі якого людина отримує принципово новий досвід, після якого починає раптом переосмислювати усю себе, і все прожите. Її життя починає ділитися на час до та після першого перетину кордону віддаленої країни. І хоч на її думку

повернутися у ту саму географічну точку можна, то повернутися тією самою практично неможливо. Окрім цього, родина мігрантки також змінюється.

Вивченню особливостей впливу трудової міграції на сімейні ролі її учасників багато уваги приділяє В. Володько. Дослідниця намагається з'ясувати структуру цих ролей в міграційний та післяміграційний періоди, а також зміни, що мають місце у сімейному житті трудових мігрантів у процесі набуття досвіду трудової міграції. У своїй роботі В. Володько пропонує власне розуміння соціальної ролі у вигляді дуального поєднання мисленнєвого та діяльнісного компонентів [27, с. 282]. Такий підхід на думку авторки, дозволить відобразити як статичні, так і динамічні властивості складових цієї ролі та їхню варіативність.

Мисленнєвий компонент сімейної ролі дослідниця розглядає як спосіб чи узагальнену процедуру, що уможливорює індивідуальну орієнтацію у власному сімейному просторі та взаємодію з іншими людьми, групами й соціальними інститутами. Цей компонент має наступну структурно окреслену будову: знання, ставлення, готовність до дії. Діяльнісний компонент сімейної ролі – це рольова діяльність на основі мисленнєвого компоненту. Цей компонент містить реалізацію готовності до дії й конкретні рольові практики.

У рамках прикладного дослідження В. Володько виокремлює шість головних сімейних ролей: домогосподарська, годувальна сім'я, батьківська, голови сім'ї, репродуктивна та сексуальна [27, с. 291-296]. Щодо впливу трудової міграції на продукування й відтворення сімейних ролей жінок з досвідом роботи у вибраних дослідницею країнах (Польщі та Греції), то його можна вважати незначним за силою, вимушеним відповідно до обставин і тимчасовим за характером. А це означає, що у післяміграційний період більшість респонденток поверталися до доміграційних моделей сімейного функціонування.

Отже, як бачимо, міграція як об'єкт дослідження привертає і привертає до себе увагу вчених з різних областей знання, кожній з яких притаманне особливе предметне поле для дослідження цього явища. Також у зв'язку з тим, що на

сьогодні існує дуже багато концепцій міграцій, виникає об'єктивна потреба в переосмисленні накопиченого як в соціології, так і в інших соціогуманітарних науках досвіду з теоретичного осмислення міграційних процесів. Важливою частиною цього переосмислення є пошук дослідниками серед наявних на сьогодні теорій міграцій тих методологічних орієнтирів, які є найбільш релевантними для окремого прикладного дослідження.

У зв'язку з тим, що міграції з кожним роком відрізняються своїми масштабами, функціями і наслідками, а також набувають різного скерування, змісту, форм та проявів, в наступному підпункті пропонуємо для розгляду концептуалізацію міграційних процесів та її видів.

1.2. Концептуалізація міграційних процесів, їхня класифікація та вплив на функціонування сучасної сім'ї в соціологічному дискурсі

Сьогодні міграція населення є важливим елементом загального соціально-економічного розвитку, особливим механізмом регулювання процесів світової глобалізації, що вимагає окремого дослідження джерел його появи, способів і форм існування, напрямів і наслідків впливу на життя людей. Як наслідок, феномен міграції є об'єктом дослідження науковців у сфері багатьох соціогуманітарних наук. В силу своєї складності та багатоманітності в епоху глобалізації також зростає потреба і в міждисциплінарному дослідженні міграційних процесів.

Незважаючи на великі масиви публікацій щодо окресленої проблематики, у науковому середовищі до сьогодні немає єдиного визначення поняття «міграція». Кожна соціогуманітарна дисципліна має власні погляди на сутність цього явища, що, відповідно, знаходить своє відображення у розмаїтті дефініцій цього феномену та методологічних підходів до його вивчення.

У перекладі з латинської термін «migratio» означає переселення, переміщення. Соціологічний словник подає наступне визначення міграції – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну [135].

Загалом, міграцію розглядають у вузькому та широкому розумінні. Наприклад, «міграція – це сукупність переселень чи переміщень людей по території, які нерозривно пов’язані зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий термін» [114, с. 9]. Тобто вузькому розумінні поняття міграції ототожнюється з поняттям переселення, зміни основного місця проживання. Проте, таке визначення не враховує короткострокові типи міграції: сезонні, маятникові тощо. В демографії цей недолік частково подоланий. Зокрема, українська дослідниця Ю. Муромцева під міграцією розуміє «процес переміщення людей через кордони певних територій зі зміною назавжди або на якийсь час постійного місця проживання або з регулярним поверненням туди» [82, с. 201]. Але і при такому підході до визначення міграції з метою однозначності варто б обґрунтувати, на який час треба змінити постійне місце проживання, щоб класифікувати поїздки як міграцію. Така спроба була здійснена іншою дослідницею І. Прибитковою [103, с. 233-234]. Зокрема, вона наголошує, що, окрім переселень, тобто територіального переміщення, яке завершується зміною місця проживання, міграції охоплюють усі види переміщень населення у просторі – сезонні, епізодичні, маятникові. Також І. Прибиткова звертає увагу на те, що міграції населення складаються з міграційних потоків, тому поняття міграції мають вживатися у збірному розумінні та у множині.

Поступово з вузького значення поняття «міграція» все частіше стало вживатися дещо в ширшому змісті. Причому «широта» застосування поняття, а точніше його дифузія, з кожним роком зростає, відбувається «обтяження» цієї дефініції [78, с. 112]. Зокрема, О. Ровенчак пропонує наступне ширше за змістом визначення *міграції* – *це «перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в’їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання...»* [119, с. 129]. У своїй праці ми спираємося саме на це визначення, оскільки воно дає нам можливість враховувати, окрім

офіційно зареєстрованих, ще й нелегальних мігрантів, яких, на нашу думку, на сьогоднішній момент є більше, ніж подає офіційна статистика; а також беремо до уваги і різні види міграції, що виділяються за іншими критеріями, які охоплює це визначення.

На сьогодні існує ще безліч інших дефініцій терміну «міграція». Очевидно кожен з авторів, які займаються цією тематикою, вкладають свій зміст у визначення цього поняття в силу того, яким є предметне поле їхнього дослідження. Така різноманітність, з одного боку, ускладнює вивчення міграційних процесів та призводить до термінологічної плутанини, однак, з іншого боку, це свідчить про те, що більшість науковців усвідомлюють всю складність та багатозначність міграції як соціального явища та робить предметне поле кожного дослідника унікальним. Окрім того, враховуючи інтенсивність розвитку міграційних процесів з'являтиметься потреба в уточненні змісту поняття міграції мірою появи нових її різновидів.

Важливим теоретичним питанням у науковій літературі є проблема типологізації міграцій. В більшості випадків дослідники виділяють їх різновиди відповідно до обраного ними критерію чи критеріїв класифікації. Наведемо деякі приклади наявних типологізацій.

Відповідно до класифікації міжнародної міграції ООН виділяють наступні її різновиди:

- 1) іноземці, які приїжджають у країну для навчання;
- 2) мігранти, що приїжджають на роботу;
- 3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей;
- 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення;
- 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо) [52, с. 38].

З точки зору правового статусу виокремлюються такі чотири категорії мігрантів: 1) переселенці, що стали громадянами країни імміграції; 2) іноземці з постійним дозволом на проживання; 3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу; 4) нелегальні іммігранти [152, с. 53]. А з точки зору

тривалості: короткотермінові, середньотермінові, довготермінові та постійні [4, с. 106].

Л. Пріс пропонує виділяти інші чотири типи мігрантів. Емігранти/іммігранти – ті, хто повертається на місце постійного мешкання після певного часу, проведеного за кордоном; діаспорні мігранти – ті, хто переважно виїжджає з політичних, релігійних, організаційних причин; трансмігранти – ті, хто не розмежовують місце походження та регіон прибуття, а також періодично рухаються з країни-еміграції в країну-імміграції і навпаки [104, с. 359-363].

Наведені вище різновиди міграцій виділені на основі певного критерію для однієї класифікації – причини, правовий статус, тривалість. Однак, розглядаючи міграцію як складне соціокультурне явище, є необхідність в запровадженні низки таких критеріїв. Розширена система класифікації міжнародних міграцій була запроваджена саме в українській соціології. Відповідно до неї є декілька критеріїв та виділених на їх основі видів міграцій:

- *за правовим статусом* міграція поділяється на легальну, нелегальну та напівлегальну;
- *за способом реалізації* – на стихійну, ланцюгову та організовану;
- *за кількістю мігрантів* – осібна, сімейна, групова;
- *за повторюваністю* – епізодична, одинична, повторювана;
- *за критерієм відстані* – внутрішня та міжнародна;
- *за тривалістю* – тимчасова та постійна;
- *за критерієм добровільності* – добровільна, примусова, вимушена; і
- *за причинами чи цілями* – сімейна, політична, релігійна, етнічна, екологічна, репатріація (реімміграція), освітня, туристична та економічна [117, с. 45].

У цій класифікації для нас найбільш цікавою є саме міжнародна економічна міграція, яка своєю чергою поділяється на міграцію економічних біженців та трудову міграцію. Саме остання є об'єктом нашої наукової розвідки.

Трудова міграція – це міграція осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний період часу, виключно для того, щоб найнятись на роботу та висилати гроші додому або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому [117, с. 48].

Сучасні науковці пропонують різні принципи розгляду трудової міграції. Наприклад, в рамках макросоціологічного підходу можна розглядати міграцію як один із показників матеріального благополуччя суспільства, його цілісності та рівноваги. Зокрема, вивчаючи наявність у всіх громадян умов для самореалізації у трудовій сфері, можна висувати гіпотезу, що «чим більше суспільство забезпечує реалізацію запитів своїх членів, чим більшою мірою люди задоволені своїм життям, тим меншою є ймовірність формування у них еміграційних настроїв» [36, с. 434]. Якщо ж брати до уваги мікрорівень дослідження міграції, то тут центральними постають міграційні настанови та практики, інтереси та потреби, мотиви та чинники, проблеми інтеграції та адаптації мігрантів тощо.

За критерієм професійно-кваліфікаційного рівня мігранта виділяють наступні види трудової міграції: 1) некваліфікованих або низької кваліфікації працівників; 2) міграція висококваліфікованих кадрів; 3) інтелектуальна міграція; 4) міграція бізнесменів-інвесторів [117, с. 48-49].

Актуальність дослідження трудової міграції українськими дослідниками зумовлена низкою змін у соціальному, політичному та економічному житті країни. Одним із досягнень демократизації суспільного життя в незалежній Україні стає скасування обмеження на перетин державного кордону, що, відповідно, і стало причиною ще однієї хвилі добровільної міжнародної трудової міграції.

З часів проголошення свободи переміщення особистості як одної з основних цінностей демократичного світу, в соціологічній науці зростає інтерес до дослідження такого виду трудової міграції як інтелектуальна міграція. Ця тематика активно розпрацьовується і українськими науковцями. Наукові

пошуки у сфері аналізу інтелектуальної міграції є багатовекторні, різнопланові та багаторівневі, а відповідно і наукові дослідження цього явища базуються на різноманітних теоретичних підходах, що представлені численними авторськими позиціями та пропонують різні принципи розгляду міграції [155, с. 196-197].

З переходом на нові ринкові відносини Україна зіткнулася з низкою серйозних проблем, серед яких центральною є проблема відтоку висококваліфікованих трудових мігрантів, що може стати гальмом для подальшого економічного розвитку країни. В процесах глобальної інтеграції Україна посідає одне з перших місць у рейтингу країн-донорів з постачання як інтелектуальних, висококваліфікованих кадрів, так і некваліфікованих трудових мігрантів [12].

Як зазначалося вище, процеси міграції супроводжують розвиток людства з давніх-давен. З огляду на це, важливо зрозуміти, коли зароджується таке явище як міграція в Україні та які її основні особливості. Отже, щодо історичних етапів міграційних процесів, то в більшості джерел знаходимо інформацію про виділення чотирьох хвиль еміграції з України [144, 159]. *Перша* датується кін. XIX – поч. XX ст. і була викликана малоземеллям і перенаселенням. Через брак достовірної інформації, яка стосувалася цієї хвилі, досить непросто встановити загальну цифру тих, хто залишив батьківщину. Одні джерела вказують, що загалом до Першої світової війни з України виїхало близько півмільйона чоловік [151], інші – що за океан емігрувало понад 180 тис. українців [159], ще в інших ця цифра ділиться на 500 тис. українців з теперішніх західних регіонів і понад два мільйони українців з тодішніх російських українських губерній [20].

Щодо *другої хвилі української еміграції*, то вона відбулася після перерви, викликаної першою світовою війною та припадає на період з 1920-х по 1930-ті рр. Ця хвиля отримала назву політичної еміграції, оскільки з країни, окрім селян та робітників, виїхали діячі Центральної Ради і національних урядів, рятуючись від більшовиків. *Третя хвиля еміграції* ринула після Другої світової

війни (1947-1953 рр.), коли почали виїжджати діячі національного руху і їхні сім'ї, рятуючись від НКВД. Тобто, йдеться про своєрідне повторення історії в контексті другої та третьої хвиль еміграції.

Починаючи з сер. 1980 рр. за кордон почали приїжджати представники *четвертої хвилі української еміграції*, яка триває і до сьогоднішнього дня. Щодо міграції 1980 рр., то вона мала переважно етнічний та релігійний характер. З одного боку, інтенсифікація міжнародної трудової міграції з України, яка починається власне з 1990-их р. пов'язана із скасуванням обмеження на перетин державного кордону в Україні, а з іншого – більшість людей подалися в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу Радянського Союзу та особливо загострилися в умовах сучасного воєнного протистояння на Сході України.

У контексті четвертої хвилі міграції йдеться про *два умовні її періоди*:

- 1) умовно до 2000 р. – міграція так званих «першовідкривачів» нової імміграційної реальності;
- 2) після 2000 р. – переважно ланцюгова міграція першовідкривачів та міграція тих, хто має з ними зв'язки [33, с. 131-132].

О. Ровенчак наголошує, що після анексії Криму та російської військової агресії на Сході України почала формуватися нова група емігрантів – вимушені переселенці. Ця категорія мігрантів може стати новою складовою сучасної четвертої хвилі української міграції або навіть сформувати п'яту [120, с. 163].

Як вже було зазначено, друга та треті хвилі еміграцій з України були пов'язані з політичними намірами, а це означає загрозу переслідування чи виселення. Відповідно, країну покидали переважно цілими сім'ями. Першу хвилю української еміграції історики називають трудовою [151], тобто основним мотивом виїзду людей закордон був пошук більш придатних умов для праці та покращення матеріально становища. Теж ж саме можемо сказати, коли йдеться і про четверту хвилю української еміграції. Також як і в контексті 4-ої хвилі, основним суб'єктом першої міграційної хвилі було селянство Західної України: Закарпаття, Буковини, Галичини [151]. Однак, з іншого боку

є і суттєва відмінність цих міграційних хвиль одна від одної. Якщо у першій хвилі мігрант на час свого перебування за кордоном втрачав будь-який зв'язок з рідними, то на сьогоднішній день завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій люди можуть спілкуватися й бачити один одного, незважаючи на велику відстань між ними.

Повертаючись до теоретичної основи дисертаційної роботи, а саме до концепції транснаціональної міграції, можна говорити що, через підтримування мігрантом різного роду зв'язків із залишеною родиною (приїзди мігранта додому, відвідування його родичами у гостьовій країні, телефонні зв'язки, Інтернет-зв'язок) місце народження мігранта та місце його проживання зливається в єдине поле соціальної дії. Тобто сучасна людина може одночасно жити в двох і більше світах, формуючи своєю діяльністю «транснаціональний простір».

Отже, особливою характеристикою останньої четвертої хвилі української трудової міграції є те, що вона має транснаціональний характер. А це означає, що її домінуючою формою є зворотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція переважно одного члена сім'ї, який за допомогою різних способів зв'язку підтримує контакт з тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практик. Така нова форма взаємодії між транс мігрантами [58, с. 31] (мігранти, які здійснюють транснаціональні практики) утворює новий вид міграції – транснаціональну міграцію.

У контексті цих ідей з'являється і новий тип сучасної сім'ї – *транснаціональна сім'я*. Під цим поняттям розуміємо сім'ю, яка одночасно проживає в двох країнах і продовжує підтримувати свої стосунки на відстані. Наприклад, дружина в Італії, а чоловік з дітьми в Україні, або чоловік в Польщі, а дружина і діти в Україні. Ці розділені члени сім'ї періодично спілкуються завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям та можливості навідувати один одного; обмінюються подарунками; ті, члени родини, які залишилися вдома отримують від члена-мігранта грошові перекази, а мігрант за кордоном отримує так звані «передачі» з батьківщини.

Поняття транснаціональної сім'ї має довгу історію, проте сам термін увійшов до наукового обігу зовсім недавно. Для позначення цього типу сім'ї також вживається термін транскордонної сім'ї, виходячи з того, що її члени знаходяться по різний бік кордону. Можемо застосувати й інший термін – дистантна чи дистанційна сім'я, тобто така, члени якої в силу різних причин перебувають на відстані один від одного. Проте, варто зауважити, що дистантна та транснаціональні сім'ї не є синонімічними поняттями, оскільки члени дистантної сім'ї перебувають один від одного на будь-якій відстані, а транснаціональною вважається та сім'я, члени якої живуть по різні боки державного кордону. Тобто поняття дистантної сім'ї є ширшим, а транснаціональна сім'я є специфічним типом дистантної. Також як синонім до транснаціональної чи дискантної в науковій практиці вживається поняття мультилокальна сім'я.

Підсумовуючи, слід зазначити, що така спільнота як транснаціональна сім'я ще раз підтверджує потребу у виділенні мезорівня соціологічного аналізу міграцій, оскільки саме на цьому рівні можна говорити про вдале поєднання особистості та суспільства через зазначену спільноту.

Загалом існує декілька варіацій транснаціональних родин. Часто вони є результатом змішаних шлюбів чи виникають внаслідок зміни кордонів, утворених нових держав (прикладом чого є пострадянський простір). До цього переліку належать і родини дипломатів, працівників транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій. Інколи це навіть наслідок вимушених міграцій, коли членів сім'ї роз'єднують силоміць. Проте в сучасних умовах більшість транснаціональних родин виникає внаслідок міграції одного із членів сім'ї. Зокрема, нас цікавлять саме ті українські сім'ї, в яких один з батьків або подружжя виїхали на роботу за кордон, залишивши дітей в Україні.

На перший погляд, нічого поганого в існуванні таких сімей немає. Більше того, вони відображені і в правовому аспекті. Згідного чинного законодавства, подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з

інших поважних причин не проживають спільно, а також дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Революція у засобах зв'язку звісно забезпечила мігрантам реальну можливість підтримувати тісний і постійний контакт з домівкою. Проте, це не зменшує відстань між батьками та залишеними дітьми, а просторова дисперсія між ними має суттєвий вплив на родинне життя та на процес виховання зокрема.

На жаль, прогнози українських експертів щодо масового повернення трудових мігрантів в Україну не здійснилися. Одні з них докладуть зусиль, щоб залишитися в ЄС, інші будуть переміщатися іншими країнами у пошуках нових заробітків, а ще інші повернуться з готовністю до наступних виїздів [77, с. 84]. Що ж до трудових мігрантів, які перебувають за кордоном у невизначеному правовому статусі, тобто нелегально, їм перетинати кордон ще важче.

Розглядаючи вплив транснаціональної міграції на трансформацію сучасної сім'ї, варто зазначити, що передусім це передбачає собою як фізичний, так і психологічний розрив між членами сім'ї. Тобто йдеться про постійну безпосередню відсутність батьків чи одного з них у житті дітей та підлітків, адже дійсно мігрант може впродовж життя переїжджати між двома або й більше державами, працювати в одній країні, а рости дітей зовсім в іншій.

Зростання дітей у таких умовах дає підстави говорити про те, що вони при живих батьках залишаються без повноцінного батьківського піклування через їх постійну відсутність. Тобто йдеться про те, що діти трудових мігрантів створюють особливу підгрупу соціальних сиріт. А що саме криється у змісті цього поняття розглянемо в наступному розділі.

Висновки до розділу 1

Грунтовний аналіз теоретико-методологічних основ дослідження міграційних процесів дає можливість зробити наступні висновки щодо феномену міграції, який є об'єктом дослідження багатьох наук і тому вимагає

чіткого окреслення специфіки предметного поля кожної з них в їхньому дослідженні:

- ✓ *політична наука* (міграційна політика держави);
- ✓ *соціальна психологія* (соціально-психологічні чинники міграції);
- ✓ *соціальна філософія* (сутність та особливості сучасних міграційних процесів);
- ✓ *юридична наука* (міграційне законодавство, правовий статус мігрантів);
- ✓ *статистика* (веде облік мігрантів, вивчає матеріали переписів населення, фіксує масштаби міграції);
- ✓ *економіка* (міграція як важливий елемент формування ринку робочої сили).

Специфіка предметного поля соціології у дослідженні міграції полягає у тому, що в рамках цієї науки вивчається як впливають міграційні процеси на такі соціальні суб'єкти як сам мігрант, його родина, суспільство (країна) еміграції та імміграції. Окрім цього, в межах цієї науки можливий тісний взаємозв'язок теоретичного рівня соціологічного знання та емпіричних досліджень.

Аналіз наукової літератури показав, що найвагоміший внесок у розробку теоретичних засад дослідження міграції здійснили представники саме економічної науки. Однак, враховуючи те, що більшість зарубіжних дослідників цієї галузі виконують свої роботи в рамках міждисциплінарного підходу, більшість теорій міграцій дозволяють врахувати й інші, окрім економічних, аспекти міграції.

Більшість концепцій міграції розробляються на двох рівнях: мікро- (рівень окремої особистості чи домогосподарства) і макрорівні (рівень окремої держави чи груп держав). Однак, розгляд нами в цьому розділі мігрантських мереж, спільнот та транснаціональної сім'ї, зокрема, дає підставу виділяти і мезорівень, оскільки емпіричне дослідження цих об'єктів можливе саме на цьому рівні. На цьому ж рівні, в рамках транснаціональної родини наголошуємо на дітях трудових мігрантів як особливо вразливу групу у складі

членів таких родин. Існує також теорія світового ринку праці, яка розглядає власне міжнародну трудову міграцію на мегарівні.

Отже, класичні та неокласичні теорії міграції хоч і охоплюють широке коло питань, проте їх недостатньо, щоб пояснити все різноманіття міграції. На нашу думку, основний недолік полягає в тому, що вони досліджують переважно економічні причини міграції і недостатньо враховують взаємозв'язок даного явища з культурними, соціальними, політичними аспектами, що обумовлює специфіку власне *соціологічного аналізу* міграції.

Особливу увагу відведено сучасним соціологічним теоріям міграції, які дозволяють аналізувати сучасну міграцію як невід'ємну частину глобалізації та соціальної трансформації. Зокрема, однією з теоретичних основ дисертаційного дослідження є концепція транснаціональної міграції, основні положення якої дозволяють нам розглядати в основному міграцію українців як зворотну коротко- чи довгострокову тимчасову міграцію переважно одного члена сім'ї, який підтримує завдяки різним способам зв'язку із залишеною вдома родиною сімейні відносини, що перетинають кордони.

Описано історичні етапи міграційних процесів, де основну увагу звернено на четверту хвилю української еміграції; обґрунтовано твердження про її транснаціональний характер, що і можна віднести до положень наукової новизни дисертації.

Незважаючи на значну кількість публікацій щодо окресленої проблематики, доходимо висновку, що у науковому середовищі до сьогодні немає єдиного визначення поняття «міграція». З усіх проаналізованих різновидів міграцій в рамках теми дисертаційного дослідження для подальшого розгляду обрано саме *трудова міграція*, під якою розуміємо міграцію осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний період часу, виключно для того, щоб найнятись на роботу та здійснювати грошові перекази додому або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому.

Власне подальшими науковими розвідками є розгляд феномену соціального сирітства, яке, як ми припускаємо, зумовлене четвертою хвилею сучасної трудової міграції українців.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ-ДОНОРАХ МІЖНАРОДНИХ МІГРАНТІВ

2.1. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен

Проблема сирітства сьогодні існує у кожній країні світу і, звичайно, залишається важливим питанням для українського суспільства. Вирішення цієї проблеми у різних державах залежить від цілої низки факторів, серед яких виділяємо соціально-економічний розвиток, політичний устрій, культурні традиції тощо. Відповідно до цього, шляхи її вирішення також різняться за своєю формою та змістом.

Сирітство є невід'ємним елементом життєдіяльності суспільства на усіх етапах розвитку людської цивілізації. Розглядаючи сирітство через призму допомоги дітям, Н. Павлик бере за початок виникнення цього феномену на території сучасної України часи Київської Русі [98, с. 159]. Відтак, можемо припустити, що сирітство існувало і раніше. Адже в силу стихійних лих, війн чи епідемій діти залишалися без батьків, внаслідок чого ставали сиротами. Проте, з іншої сторони, складно говорити про надання допомоги такій категорії дітей, обов'язки щодо якої на Русі уже було покладено на місцеве духовенство.

Сьогодні під сирітством науковці розуміють соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка з певних причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави [31, с. 10]. Сирітство буває двох видів: біологічне або природне та соціальне [55, с. 162]. *Природні сироти* – це ті діти, які залишилися без батьків через їхню смерть. *Соціальні сироти* – це діти, які залишилися без належного піклування при живих батьках. Кількість соціальних сиріт в Україні сьогодні значно перевищує кількість тих дітей, які не мають живих батьків [163, с. 120].

Соціальне сирітство – відносно нове явище в житті сучасного українського суспільства. Актуалізація цього феномену в XX ст. свідчить про кризу інституту шлюбу та сім'ї, які не здатні впоратися з складними соціально-економічними та суспільно-політичними реаліями.

У більшості випадків, соціальне сирітство є результатом недостатньої уваги суспільства та компетентних у цьому питанні органів державної влади до соціальних проблем тих сімей, у яких є діти. З іншого боку, воно зумовлене прямим ухилянням або усуненням батьків від своїх обов'язків щодо неповнолітньої дитини. Окрім того, ускладнює ситуацію з дітьми-сиротами і тенденція до порушення традиційної структури у сучасних сім'ях. Відповідно, масштаби соціального сирітства сьогодні не зменшуються, а зростають, воно також набуває нового вигляду та різноманітних форм.

Для подальшого аналізу проблем, пов'язаних з соціальним сирітством, вважаємо за доцільне передусім розглянути сутність цього поняття, оскільки, незважаючи на посилений інтерес до цієї проблематики з боку науковців, до сьогодні не існує єдиного визначення щодо цієї теоретичної конструкції. Сам термін «соціальне сирітство» набув свого поширення у 50-ті роки XX ст. а його суть полягала у відчуженні та розриві зв'язків між батьками та дітьми, дефіциті поваги до дитини, її індивідуальності, незахищеності від певних проявів середовища [168, с. 850].

Сьогодні соціальне сирітство розглядають з декількох позицій – як соціальне, тимчасове явище, при ліквідації причин якого зникне і сама проблема; як психологічний феномен самовідчуття та самоусвідомлення дитиною себе одинокою; як педагогічну проблему відсутності умов для виховання, занедбаності дитини в сучасному суспільстві [98, с. 158].

Для більш глибокого розуміння соціального сирітства наведемо деякі приклади його дефініцій. Під соціальним сирітством педагог Т. Красножан, розуміє «соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини» [64, с. 122]. Наведене визначення є більшою мірою педагогічним, ніж

соціологічним, оскільки основна увага зосереджена на моральних аспектах соціального сирітства.

Ширше визначення соціального сирітства пропонує ще один дослідник-педагог Л. Кальченко. Згідно автора, це «особливий соціально-патологічний стан дитинства, що характеризується наявністю у суспільстві дітей, які залишилися без піклування біологічних батьків, що фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей у зв'язку із соціально-економічними, моральними, психолого-педагогічними, медичними причинами через відсутність достатніх матеріальних, фінансових, соціокультурних, загальних соціальних умов для виконання батьківських обов'язків та недостатність у них почуття відповідальності, любові та милосердя» [55, с. 167-168]. Як бачимо, автор у своєму визначенні апелює здебільшого до причин виникнення соціального сирітства. До того ж заслугою дослідника є те, що він враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Дещо інше розуміння соціального сирітства представляє соціолог О. Коваленко. Для неї – це особливий стан дитинства, обумовлений його місцем в умовах певної соціальної структури, у системі соціальних відносин суспільства, що розглядає усіх дітей, які залишилися без належної опіки та виховання, поза залежністю від соціального статусу батьків [59, с. 9]. Таке визначення соціального сирітства акцентує на тому, що догляд за дітьми-сиротами за умов відсутності повноцінної сім'ї переноситься на суспільство чи державу.

Також, розглядаючи соціальне сирітство як соціокультурний феномен, О. Коваленко пов'язує його виникнення з послабленням поля соціального контролю з боку таких базисних соціальних інститутів як сім'я та школа, а також з порушенням процесу міжпоколінної та міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів і можливостей індивідуального розвитку.

Соціолог С. Кабанов наводить визначення соціального сирітства, згідно якого – це явище, що відбиває у соціумі стан тих дітей і підлітків, що мають

біологічних батьків, позбавлених їх піклування, і одночасно не забезпечених належним соціальним захистом з боку державних структур і суспільства [54].

Фахівець у сфері державного управління Л. Кривачук пропонує окремо розглядати поняття раннього соціального сирітства. За визначенням цієї дослідниці – це соціальне явище, яке визначається наявністю в суспільстві дітей, віком від 0 до 3 років, які позбавлені батьківського піклування [66]. На думку автора, виокремлення цього поняття може сприяти розробці механізмів запобігання соціального сирітства на ранньому етапі його проявів.

Низка науковців виділяє поняття так званого *прихованого соціального сирітства* [69, 98, 130], яке «пов'язане з погіршенням умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність величезної кількості дітей і підлітків» [136, с. 5]. На думку іншого спеціаліста з державного управління Ю. Олифіренко, приховане соціальне сирітство набуває свого поширення у формі інституалізації дітей, батьки яких з різних причин не мають можливості забезпечити їм належний догляд та виховання в домашніх умовах [93]. Виходячи з цих тверджень, приховане соціальне сирітство криється у зовні нормальних сім'ях, які насправді є неблагополучними¹, а батьки не справляються з своїми основними обов'язками по вихованню дітей.

Можна також розглядати таке явище як *повторне соціальне сирітство*, яке на думку Г. Хархана є складовою частиною соціального сирітства. Серед основних причин виникнення цього явища щодо колишніх вихованок інтернатних закладів автор називає наступні:

- психологічна неготовність до материнства;
- матеріальна та житлова незахищеність;
- низький рівень психосексуальної культури та позашлюбне народження;
- недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям [150, с. 26-28].

Тобто Г. Хархан пов'язує виникнення повторного соціального сирітства з відмовою колишніми вихованками інтернатних закладів в силу різних причин

¹ Під неблагополучною сім'єю розуміємо сім'ю, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини.

від своєї материнської ролі щодо новонародженої дитини. Проте можна не погодитися з автором, оскільки вважаємо, що повторне соціальне сирітство ширше та глибше за своєю суттю явище. Зокрема, соціальне сирітство може повторюватися в межах прихованого соціального сирітства. Тобто, через відсутність позитивного сімейного досвіду, діти з неблагополучних сімей, які самі не отримували повноцінного батьківського піклування, у майбутньому можуть відтворювати негативні поведінкові практики своїх батьків. Як наслідок, вони повторно породжують приховане соціальне сирітство, але уже в умовах власної сім'ї.

Розрізняють також поняття первинного та вторинного соціального сирітства. *Первинне соціальне сирітство* зумовлене в першу чергу деградацією інституту сім'ї та погіршенням її економічного становища. *Вторинне соціальне сирітство* формується двома шляхами: 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення; 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції по вихованню усиновленої дитини [71, с. 282-283]. У другому випадку мова йде про прийомну сім'ю, яка є неблагополучною. Для такої сім'ї усиновлення є не способом задоволення своїх батьківських інстинктів, а інструментом покращення власного матеріального становища.

Ми вважаємо, що *вторинне соціальне сирітство* негативно впливає на подальший розвиток поверненої дитини, адже їй треба заново переживати усі труднощі ресоціалізації, заново звикати до умов проживання в інтернаті, а головне така дитина вже вдруге переживає втрату родини, що тягне за собою психічні травми. При цьому, можна припустити що добровільне повернення прийомними батьками дитини в інтернат-установу після всиновлення є більш травматичне для самої дитини, ніж її вилучення з цієї родини уповноваженими на це органами, адже в такому випадку діти втрачають надію на можливість виховуватися у нормальній сім'ї після невдалої спроби. Натомість, якщо органи опіки самі вилучають дитину з прийомної родини, то остання дала на це

підстави. Ця родина могла виявитися неблагополучною, не до кінця розуміла відповідальності покладеної на неї тощо. Життя усиновленої дитини в такій прийомній родині може здаватися для неї жахом, і як наслідок, вона сама стає ініціатором свого повернення в стіни дитячого будинку, тому її вилучення відповідними органами з прийомної сім'ї частково співпадає з її бажаннями. На нашу думку, це може зменшувати трагізм процедури вилучення дитини, однак ці узагальнення потребують подальшої емпіричної апробації.

І. Лопатченко зазначає, що «при зовні принциповій різниці між двома факторами появи вторинного соціально сирітства, можна побачити, що причини формування обох шляхів загальні й лежать у сфері недостатнього інституціонального регулювання процесів усиновлення, супроводу й контролю прийомних сімей» [71, с. 283]. Справді, у розвитку інституту прийомної сім'ї з боку держави наголос зроблено на розробку системи матеріального стимулювання родин, що, на думку, автора відрізняється низькою ефективністю, високою вартістю та короткостроковістю ефекту. Тому матеріальні вигоди без емоційно-психологічних на це потреб, не можуть бути достатнім стимулом до всиновлення.

Існує ще багато інших визначень соціального сирітства в науковому дискурсі. Це поняття може по-різному конкретизуватися, наповнюватися різним змістом, залежно від конкретних історичних та соціокультурних умов, чи від того, на яку складову акцентує автор, який пропонує своє визначення. Власне ж визначення соціального сирітства наведемо нижче.

Поряд з визначенням соціального сирітства науковці працюють над категорією «*соціальні сироти*». Як наголошує соціолог О. Коваленко, це ті «діти, які залишаються при живих батьках без належної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі незалежно від їхнього офіційно визнаного статусу» [59, с. 4]. Тобто автор вважає, що до соціальних сиріт належать не лише ті діти, чийх батьків офіційно в установленому порядку позбавили батьківських прав, а й ті, які фактично не отримують від батьків достатньо необхідних для їх повноцінного розвитку духовних та матеріальних благ.

Дещо розширює наведене О. Коваленко визначення А. Галатир: це «особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишилися сиротами при живих батьках незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, існують без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі» [31, с. 11]. Як бачимо, деталізація цього визначення відбувається за рахунок включення до нього причин появи соціальних сиріт.

Розглядаючи категорію дітей-сиріт, Л. Оліференко включає туди і тих дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в встановленому порядку батьків непрацездатними чи як таких, що пропали безвісти [93, с. 37]. Виходячи зі змісту визначення, це і є соціальні сироти. Більше того, категорію дітей, що в силу різних обставин залишилися без батьківської опіки, дослідниця відносить до «дітей групи ризику» та наголошує на їх потребі в професійній соціально-педагогічній підтримці.

Розділяємо думку Л. Кальченка, який вважає, що соціальні сироти – це «категорія дітей фактично позбавлених батьківського піклування та необхідної для їх нормального особистісного розвитку емоційної підтримки та соціальної участі, які потребують захисту і допомоги з боку держави та суспільства» [55, с. 167]. Автор подає й інше визначення: соціальні сироти – це «діти, у яких батьки є живими, але не опікуються власними дітьми, не надають їм необхідної допомоги і підтримки, не виконують власних батьківських обов'язків, а часто й зловживають своїми батьківськими правами до такої міри, що залишати з ними дітей навіть небезпечно для нормального розвитку і виховання дитини, а іноді і для її здоров'я та життя» [55, с. 165]. Як бачимо у другому випадку, автор наголошує на суб'єктивності виникнення соціального сирітства, покладаючи всю відповідальність за благополуччя дітей на батьків.

Говорячи про вікові особливості соціальних сиріт, то у своїх визначеннях більшість дослідників до цієї категорії відносять дітей віком до 18 років [93, 123, 163], за винятком раннього соціального сирітства. Такий підхід є достатньо

об'єктивним та загальноприйнятим. Проте, наслідки неблагополучного дитинства є довготривалими та впливають на особистість на всіх етапах її становлення та розвитку впродовж всього життя.

Треба відзначити, що на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається. Проте у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [105] визначено наступні терміни. *Дитина-сирота* – це дитина, в якої померли чи загинули батьки; *діти, позбавлені батьківського піклування* – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також *діти, розлучені із сім'єю* (курсив автора), підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти. Останнє визначення є достатньо широким та включає в себе практично усі можливі причини виникнення соціального сирітства. Зокрема, можемо говорити, що в категорію «діти, які розлучені із сім'єю» можуть зараховуватися і діти трудових мігрантів.

Цікавим є підхід до трактування соціальних сиріт В. Морозова. Згідно автора, це діти екстремальної ситуації, без сім'ї, без турботи та опіки батьків, які перебувають у постійному стресі та з недовірою ставляться до людей, зі специфічним поглядом на життя [80, с. 19]. Автор достатньо емоційно підходить до означеної проблеми і характеризує цих дітей як «нічийї», «відмовні», «ті, яких позбулися», «небажані», «покинуті», «занедбані»,

«відчужені», «знедолені», «неблагополучні», «соціально дезадаптовані», «інтернатні», «із дитбудинку». Також автор вводить поняття «комплексу сироти» та дає йому визначення – це, сформований стереотип непоправності втраченого, що породжує невпевненість, тривожність, недовірливість, занепокоєння [80, с. 20].

Наведемо ще одне визначення соціальних сиріт, яке пропонує Л. Кривачук. За автором, це «діти позбавлені батьківського піклування із соціальних причин, яким гарантовано особливий соціально-правовий захист держави та їх статус підтверджений документально» [66]. Тобто соціальним сиротам офіційно надається статус «діти, позбавлені батьківського піклування». Проте, дослідниця зауважує, що безпритульні діти не можуть бути наділені цим же статусом. Ми погоджуємося з таким уточненням, оскільки також вважаємо, що *безпритульні* – це ті діти, які не мають постійного місця проживання. Натомість, *діти позбавлені батьківського піклування* можуть проживати як і в неблагополучній сім'ї, так і в державному закладі. Більше того, безпритульними можуть і бути природні сироти.

Для визначення категорій дітей, яких залишили в пологових будинках, лікарнях, спеціалізованих закладах, у світовій практиці використовують такі синоніми поняття «соціальні сироти», як «діти, яких залишили», «діти, від яких відмовилися батьки», «державні немовлята», «народжені, щоб бути покинутими», «вічні новонароджені» тощо [3, с. 7].

У контексті нашої тематики в світовій практиці також застосовують такі терміни як «*social orphans*» та «*child abandonment*». Так, соціальні сироти («*social orphans*») – це діти щонайменше з одним живим батьком, але які без власної провини були поміщені в інституційну дитячу установу [181]. Існує, в основному, два сімейних середовища (або два типи сімей), з яких «виходять» соціальні сироти:

- неблагополучні (дисфункціональні) сім'ї, коли батьківський обов'язок не виконується належно (діти зазнають зневаги, зловживання та поганого поводження);

- сім'ї, де вони відчували тепло та любов, але через певні обставини влада їх вилучила зі своєї родини. Є різні причини для цього, серед них – гостра бідність або виховання у неповній сім'ї – лише одним із батьків (самотній батько/матір) із нестійким психічним та емоційним станом здоров'ям (як-от сильною депресією або тривогою).

Інший термін «*child abandonment*», що дослівно означає «відмова від дитини», включає в себе як фізичну відмову – наприклад, залишення дитини на порозі незнайомої людини, так і емоційну відмову – наприклад, коли є надмірна зайнятість батьків або відсутність фізичного контакту чи емоційної підтримки протягом тривалого періоду часу [170].

Наведені вище терміни більшою мірою відносяться до американської традиції. Щодо інших країн соціальне сирітство на теоретичному рівні також не розробляється. В тих же країнах, де така проблема існує (Польща, Молдова, Киргизстан) більшою мірою акцент є на практичному її вирішенні, ніж теоретичному осмисленні [133, 134, 143].

У дисертаційній роботі виокремлено дві категорії дітей, яких можна віднести до соціальних сиріт і щодо яких використовуємо визначення «соціальні сироти» – це:

1. *Особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, яких в установленому чинним законодавством порядку позбавили батьківських прав, та які знаходяться під захистом держави чи суспільства.*
2. *Діти, які «юридично належать» своїй родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування, оскільки батьки не виконують власних обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді і становить загрозу для їх здоров'я та життя [154, с. 88].*

Зокрема, сьогодні виростає ціле покоління дітей трудових мігрантів в яких хоча юридично батьки у них є, проте вони стикаються з багатьма тими ж

проблемами, які є актуальними для дітей, чиї батьки офіційно позбавленні батьківських прав. Виділена нами друга категорія дає підстави відносити до соціальних сиріт і дітей трудових мігрантів.

Також у дисертаційній роботі соціальне сирітство в контексті міграції окреслено як неофіційне, оскільки хоч діти трудових мігрантів і розлучені з батьками чи одним з них, однак останні офіційно не позбавлені батьківських прав. Відтак, в межах неофіційного соціального сирітства дітей трудових мігрантів вважаємо за потрібне розрізняти такі його види, як приховане та явне, до пояснення яких повернемося в третьому розділі.

Соціальні сироти – це достатньо широка та складна категорія, як включає в себе велику кількість груп дітей. Тому, після визначення сутності цього поняття вважаємо за доцільне розглянути наявні *типологізації соціальних сиріт*.

До основних критеріїв, на основі яких виділяють категорії соціальних сиріт відносяться: 1) відмова батьків від дітей, у тому числі і при їх народженні; 2) відсутність батьківської турботи про дітей, передавання дітей на виховання родичам чи іншим чужим людям при живих батьках; 3) економічна та сексуальна експлуатація дітей в сім'ї; 4) жорстоке поводження із дитиною (побиття, позбавлення їжі, бездоглядність тощо); 5) стан самих дітей (психічні розлади, рання сексуальність, бродяжництво, проституція, алкоголізм, наркоманія тощо) [140]. Саме другу категорію соціальних сиріт буде розглянуто в контексті сучасних міграційних процесів та їх наслідків для суспільства загалом.

Для порівняння наведемо інший варіант критеріїв класифікації соціальних сиріт: напруженість у родині, викликана різними критичними обставинами (фінансова криза, розлучення, поява в сім'ї вітчима або мачухи тощо); насильство в сім'ї; індивідуальні соціально-психологічні особливості дитини; позашлюбне материнство; неможливість батьків виконувати свої обов'язки через хворобу [72, с. 280]. Запропоновані варіанти є дещо схожими. Також не важко помітити, що в обох випадках виділення критеріїв класифікації

соціальних сиріт базується на причинах, через які діти залишаються без повноцінного батьківського піклування.

Типологізація соціальних сиріт, звичайно, ускладнюється відсутністю усталеного визначення цієї категорії дітей, що було продемонстровано нами вище. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що в одному ряду поряд з соціальними сиротами вживаються такі поняття як бездомні, безпритульні, позбавлені батьківського піклування, неповнолітні групи ризику, «діти вулиці».

До «дітей-вулиці» О. Безпалько відносить наступні категорії дітей:

1. *Безпритульні* – діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих в сім'ї та діти, яких вигнали з дому батьки.
2. *Бездоглядні* – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів); психічних розладів батьків; байдужого ставлення останніх до виховання дітей.
3. *Діти-втікачі із виховних установ* – діти, що зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках.
4. *Діти-втікачі з зовні благополучних сімей* – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку.
5. *Діти, що за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці* – діти, позбавлені систематичного піклування; аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, діти з діагнозом дромоманія – схильність до бродяжництва та подорожування [13, с. 103].

Пояснення, які застосовує цей автор до категорій «дітей вулиці» цілком підходять і до соціальних сиріт. Але останні не обов'язково є «дітьми вулиці», адже вони можуть фізично проживати у батьківському будинку, проте зіштовхуватися з тією ж проблемою, що й «діти вулиці» – відсутність належної

опіки над ними. Тобто, на нашу думку, поняття соціальні сироти є більш широким за своїм змістовним навантаженням, ніж поняття «діти вулиці».

Класифікувати дітей-сиріт можна і за критерієм соціального становища, в якому вони опинилися. Виходячи з цього можна говорити про дві групи дітей. До *першої* відносяться діти, які виховуються в сім'ї. Проте наявність фізичного місця проживання не свідчить про забезпечення належної емоційної підтримки з боку батьків, з якими проживають ці діти. *Другу групу* складають діти, які проживають поза біологічною родиною, до яких науковці відносять: 1) дітей, що втратили батьків (в силу їх смерті); 2) діти, що залишилися без піклування батьків (батьки позбавлені батьківських прав, тимчасово обмежені у своїх правах, знаходяться в місцях позбавлення волі; діти, яких залишили у пологових будинках, домах дитини; відібрані у батьків); 3) діти, які опинилися у складних життєвих обставинах (батьки не працюють, бродяжать, ведуть аморальний спосіб життя тощо) [72, с. 166]. Як бачимо дана класифікація не відноситься виключного до соціальних сиріт, включаючи в себе і біологічних сиріт. Про схильність дітей до перебування на вулиці також не йдеться.

Спробу типологізувати саме соціальних сиріт здійснила І. Лопатченко. Виходячи з причин, через які діти залишилися без батьківського догляду, автор умовно поділяє цю категорію дітей-сиріт на три великі групи. Першу групу складають діти, які фізично проживають поряд з рідними батьками, проте вони не забезпечують їм повноцінного піклування. До другої групи відносяться діти, які проживають поза біологічною родиною: 1) діти, які все ж ще охоплені сімейними формами виховання шляхом їх усиновлення, опікунства, поміщенням в прийомну родину чи дитячий будинок сімейного типу та 2) діти, що залишилися без будь-якого батьківського піклування та перебувають в інтернат-установах. І третю групу соціальних сиріт складають абсолютно бездоглядні та безпритульні діти [72, с. 280-284]. Спробуємо більш детально проаналізувати кожен з цих груп.

Розглядаючи *першу групу дітей* із наведеної класифікації, маємо справу із так званим прихованим соціальним сирітством. Дійсно, ззовні виглядає, ніби

дитина перебуває у нормальній сім'ї, проте всередині неї можуть відбуватися ті ж деструктивні процеси, які характерні для соціально неблагополучних родин: емоційна відчуженість, несформованість уявлень про сімейні ролі, фізична занедбаність, схильність до шкідливих звичок, бездоглядність тощо. Відповідно, соціальне сирітство у такій сім'ї є зовсім непомітними. Як наслідок, проблематичним залишається і питання щодо підстав для надання допомоги цим дітям з боку фахівців.

Якщо перша підгрупа *другої групи дітей* все ж охоплена сімейними формами виховання, завдяки усиновленню, опікунству, перебуванню в прийомній родині чи дитячому будинку сімейного типу, то друга підгрупа – це діти, які абсолютно залишилися без батьківського піклування та перебувають на вихованні в інтернатних установах. Тобто друга підгрупа *другої групи* соціальних сиріт є більш складною, на нашу думку. Можемо припустити, що передання цих дітей на піклування держави може бути пов'язаним з відмовою найближчих після батьків родичів взяти на себе відповідальність за їх подальше виховання.

Та ж І. Лопатченко намагається виділити окремі групи дітей, які є вихованцями інтернатних установ:

- відмовні – це малолітні діти, від яких мати відмовилася ще в родильному будинку; діти у віці до 3 років;
- підкидьки – це малолітні діти, яких переважно батьки залишають у громадських місцях;
- діти, вилучені органами захисту прав і інтересів дітей з біологічних сімей внаслідок прямої погрози для їхнього життя і здоров'я;
- діти-сироти, які повернулися в інтернатну установу після відмови усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних і патронатних батьків [72, с. 282-283].

І якщо говоримо про *третю категорію соціальних сиріт* – тих, яких автор називає бездоглядними чи безпритульними, то йдеться про всі ті ж категорії «дітей вулиці», зазначені вище.

Найбільш релевантною до нашого дослідження є класифікація І. Лопатченко. Зокрема, для нас актуальною є виділена дослідницею перша категорія дітей, яка відображає приховане соціальне сирітство. *Однак, враховуючи авторське визначення соціального сирітства, вважаємо за потрібне, окрім віднесення туди дітей, які фізично проживають з батьками і не отримують належного піклування, відносити до цієї категорії і тих дітей, в яких юридично батьки наявні, а фактично вони відсутні протягом тривалого часу і не беруть участь у повсякденному вихованні.*

К. Тимошенко вважає, що, внаслідок поєднання конкретно історичних умов і причин поширення сирітства, у російському суспільстві (які, на нашу думку, можна вважати релевантними і для українського суспільства) переважають такі категорії соціальних сиріт [141, с. 5]:

- діти, права батьків яких обмежені судом;
- підопічні діти, що залишився без піклування батьків, передані під опіку до 14 років або піклування до 18 років громадянам або в державні установи;
- безпритульні діти, які не мають батьківського або державного піклування;
- діти «групи ризику» – це неповнолітні, які в силу різних причин соціально дезадаптовані і схильні до девіантної поведінки.

Назагал, проаналізована нами відповідна література свідчить про чіткий розподіл в науковому дискурсі понять «сирота» і «соціальний сирота». Більшість дослідників категорію «соціальних сиріт» включають в поняття «діти-сироти» (біологічні, природні сироти). На нашу думку, таке розмежування є доцільним, оскільки дає можливість розглядати соціальне сирітство як негативний соціальний феномен.

Проблема соціального сирітства є складною та багатоаспектною, і як наслідок, має міждисциплінарний характер та досліджується багатьма науками соціогуманітарного блоку. Кожна з наук досліджує соціальне сирітство, виходячи з своїх концептуальних і методологічних побудов.

Так, наприклад, *правовий аспект* дослідження соціального сирітства полягає у виявленні фактів порушення конституційного права у дітей на сімейне виховання та батьківське піклування через встановлення причин виникнення цього явища. У *педагогіці* основна увага зосереджена на підборі правильного стилю виховання, який не зводиться до контролю за поведінкою дитини, а має базуватися на збереженні та підтримці гармонійного зв'язку між дітьми та дорослими. *Психологи* більшою мірою зосереджуються на вивченні рівня тривожності у дітей з неблагополучних сімей та пошуку можливих шляхів запобігання деформації стосунків дітей сиріт (в тому числі, і соціальних сиріт) з людьми, які їх оточують. Велику користь можуть принести і *історичні дослідження*, які дозволять використати позитивний досвід боротьби з соціальним сирітством уже на сучасному етапі його поширення. З позицій *соціальної медицини* соціальне сирітство може розглядатися як наслідок різних соціальних потрясінь, що виникають у суспільстві. З іншого боку, соціальне сирітство є само по собі так званою «соціальною хворобою» суспільства, показником нестійкості внутрішньої структури сім'ї тощо [22].

Специфіка *соціологічного підходу* до дослідження цього феномена полягає у комплексному вивченні соціального сирітства: причин неблагополуччя родин та дитячої бездоглядності, специфіка життя соціальних сиріт, соціальні наслідки позбавлення дітей батьківської опіки, роль держави в житті соціальних сиріт тощо. Крім того, в рамках соціології можна досліджувати і соціально-економічний аспект явища – побутові умови, в яких опинилися діти-сироти та як вони впливають на розвиток дитини чи підлітка.

Окрім власне соціології, тема соціального сирітства може бути об'єктом дослідження багатьох спеціальних та галузевих соціологічних дисциплін. Більшість науковців [66, 136, 169] говорять про перевагу соціології дитинства як самостійної галузі соціологічної науки в дослідженні соціального сирітства. Так, наведені нами вище дисципліни досліджують тільки окремі прояви соціального сирітства. Натомість, соціологія дитинства завдяки інтегративній функції дає можливість розглянути соціальне сирітство як цілісне явище,

враховуючи історичні, соціальні, культурні, економічні та психологічні чинники, що впливають на його поширення. Тому в наступному підрозділі пропонуємо більш детально розглянути можливості вивчення соціального сирітства в рамках соціології дитинства та проаналізувати сучасні соціологічні підходи щодо дослідження цього феномену.

2.2. Концептуальні підходи до вивчення соціального сирітства в межах соціології дитинства

Соціологія дитинства – порівняно молода галузь знання, тому сучасне соціологічне розуміння дитинства синтезує дані, накопичені іншими науками: етнографією, соціальною філософією, філософією, історією, юриспруденцією і т.д. Організаційне оформлення соціології дитинства у самостійну соціологічну дисципліну відбулося також відносно недавно. Так, щодо світової соціології, то тільки 1955 р. в Московській гуманітарно-соціальній академії введено «Соціологію дитинства» як елективний (факультативний) курс, який існує поряд з іншими гуманітарними дисциплінами. Щодо України, то у 1996 р. в Києві при Українському інституті соціальних досліджень відкрився «Центр дослідження дитинства», а на XV Всесвітньому соціологічному конгресі в рамках Міжнародної Соціологічної Асоціації утворено спеціалізований дослідницький комітет «Соціологія дитинства».

Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники дитинства соціологічну перспективу вивчення дитинства представляють двома відносно самостійними напрямками аналізу. В рамках першого напрямку дитинство розглядається як певна культурно-історична цінність. В рамках іншого напрямку дитинство розглядається як соціокультурне явище, як частина соціальної структури суспільства [86].

Дослідниця К. Тимошенко пропонує для розгляду декілька соціологічних парадигм вивчення дитинства:

- розгляд дитинства як особливого «племени», зі своєю особливою культурою, мовою, ігровими традиціями, що не має писемності і містить в собі багато архаїчних елементів;
- розгляд дитинства як соціальної меншини, аналогічне гендерним, расовим, соціально-економічним і етнічним меншинам;
- проблема маркування соціального простору дитинства як визнаного компонента всіх соціальних структур (де, як і в якому саме статусі діти беруть участь у громадському житті, як це позначається в членування життєвого шляху);
- вивчення дискурсів, які виробляють і видозмінюють ідею дитини і дитинства [141].

Якщо перші два підходи, запропоновані К. Тимошенко, дають нам можливість розглядати дитинство тільки як певну культурну цінність, то в рамках двох наступних парадигм можна досліджувати різні сторони розвитку дітей в структурі суспільства, а в нашому випадку соціальних сиріт як соціальних суб'єктів. Проте, жодна з цих парадигм не є самодостатньою і основоположною для розуміння такого багатоаспектного питання як соціальне сирітство.

Важливу роль у вивчення дитинства вніс соціолог І. Кон, чиї роботи спираються на історико-етнографічні дослідження. Історико-етнографічне вивчення цих явищ становить, на думку І. Кона, предмет міждисциплінарної галузі знання, яку він умовно називає «етнографією дитинства». А уже у 1982 р. вчений висуває положення про те, що саме апарат соціології є найбільш пристосованим до міждисциплінарного синтезу різних наук про дитинство. Мова йде про утворення особливої галузі соціології, про її самостійність у порівнянні з іншими галузями.

І. Кон пропонує досліджувати три автономних аспекти дитинства:

1) становище дітей у суспільстві (соціальний статус, спосіб життєдіяльності, стосунки з дорослими, інститути і методи виховання);

2) символічні образи дитини у культурі і масовій свідомості, соціонормативні уявлення про вікові властивості, критерії зрілості;

3) культура дитинства (внутрішній світ дитини, спрямованість її інтересів, дитяче сприйняття дорослого суспільства, фольклор) [68, с. 151].

На нашу думку, запропоновані І. Коном теоретичні положення можуть лягати в основу прикладних досліджень соціального сирітства як важливої категорії соціології дитинства.

Фундаментальна та багатоаспектна база соціології дитинства як самостійної соціологічної науки дає змогу враховувати історичні, соціальні, культурні, економічні та психологічні фактори, що впливають на його поширення.

Дослідник О. Коваленко, досліджуючи соціальне сирітство в аспекті соціології дитинства, наголошує на необхідності органічного поєднання соціально-економічного та культурно-ціннісного підходів до дослідження соціального сирітства. Наприклад, в рамках соціально-економічного підходу, можна розглядати проблему взаємозв'язку між соціально-психологічною атмосферою в родині та соціально-економічними умовами їх проживання. Ціннісно-культурний підхід дозволяє вивчити способи дитинства у свідомості суспільства, символічний простір, що формує ставлення суспільства й батьків до дітей, а також характер і зміст виховних дій. Таке поєднання, на думку дослідниці, дозволяє розглядати соціальне сирітство в широкому розумінні – як соціокультурне явища, обумовлене соціально-економічними та культурно-ціннісними факторами, що створюють цілісну системну єдність. О. Коваленко вважає, що саме в такому розумінні соціальне сирітство має виступати в якості об'єкта соціології дитинства [59].

Комплексний соціологічний аналіз соціального сирітства, як і будь-якого іншого явища, неможливий без звернення до історії. А. Суходольська виокремлює емпіричний, мобілізуючий, критичний та експериментально-пошуковий історичні етапи дослідження цього явища [130, с. 191-193]. Як

зазначає дослідниця, наукові пошуки цих етапів значно відрізняються між собою.

Так наприкінці XIX ст. розпочався так званий «емпіричний» період вивчення соціального сирітства, де особливу увагу в дослідженнях приділяли високому рівню смертності дітей-сиріт. Соціологічні дослідження в цей час не були значимими, оскільки були локальними та зводилися до пошуку причинно-наслідкових зв'язків смертності дітей у притулках. Психологічні проблеми, з якими стикаються діти в інтернатах також не досліджувалися. Особливого значення набувають демографічні дослідження, основна заслуга яких полягає в розробці першооснов методологічного інструментарію для вивчення соціального сирітства. Дослідниця зазначила, що в сукупності це було накопичення досвіду та різномірних локальних даних, які не супроводжувалися їх цілеспрямованою систематизацією.

У XX ст., а саме в повоєнні роки, розпочинається «мобілізуючий» етап міждисциплінарних досліджень проблем соціального сирітства. В цей період основна увага науковців була зосереджена на аналізі виховання дітей-сиріт в інституційних установах, можливості їх постінтернатної адаптації у суспільстві, популяризації сімейних форм виховання. Саме у цей період було значно вдосконалено методичний інструментарій демографічних досліджень М. Птухою, який вперше науково обґрунтував схему та методи вивчення демографічних явищ та процесів.

З середини XX ст. розпочався «критичний» період досліджень соціального сирітства, який характеризується розробкою нових методик роботи з дітьми-сиротами та супроводжувався проведенням експериментальних досліджень щодо визначення оптимальних форм виховання для цих дітей. Характерною рисою цього періоду також є застосування дискурсивного (мовного) аналізу, який передбачає сукупність заходів вивчення та формування певного сукупного уявлення по тексту та емоційному забарвленню мови досліджуваного періоду» [130, с. 193].

І останній період, який А. Суходольська визначає як «експериментально-пошуковий», характеризується дослідженнями дитинства та соціального сирітства, результати яких носять не лише теоретичний характер, але й комплексно впроваджуються на практиці, в тому числі і на законодавчому рівні.

Ми вважаємо, що виділений дослідницею експериментально-пошуковий етап дослідження соціального сирітства триває й досі, оскільки, як вже було зазначено нами, до сьогодні немає єдиного трактування соціального сирітства, відсутня класифікація соціальних сиріт, нерозроблено жодних критеріїв розмежування благополучної сім'ї від неблагополучної, відсутні ефективні превентивні заходи профілактики соціального сирітства тощо.

Соціальне сирітство – складний багатфакторний феномен і, відповідно, може характеризуватися в рамках різноманітних теоретичних підходів, які використовуються у різних галузях соціологічного знання. І. Осипова пропонує до розгляду особливості дослідження соціального сирітства з позицій об'єктивістських та суб'єктивістський соціологічних концепцій [96, 97].

Основна ідея структурного функціоналізму полягає в тому, що суспільство як система складається з елементів, які певним чином пов'язані між собою і які в сукупності дають щось більше, ніж просто їх суму. Кожен з цих елементів, виконуючи властиві тільки їм функції, забезпечує рівновагу суспільного організму. Основним проявом порушення роботи соціальної системи виступають дисфункції базових елементів, серед яких важливе місце займає сім'я. Отже, застосовуючи структурно-функціональний підхід до сім'ї, можемо розглядати, яке вона займає місце серед інших базових інститутів у суспільстві та її функції в ньому. Специфіка аналізу соціального сирітства в межах цього підходу полягає у його розгляді крізь призму сімейних дисфункцій.

Посилаючись на роботи Е. Дюркгейма і Р. Мертон, у галузі *соціології девіантної поведінки* І. Осипова розглядає соціальне сирітство як прояв аномії. Масове несприйняття соціальних норм призводить до деградації інституту

батьківства, в результаті чого ігноруються традиційні сімейні функції. Згідно автора, в рамках *теорій вторинної девіації*, які з'явилися в другій половині ХХ ст., можна виділити і суб'єктивістський підхід до аналізу соціального сирітства як відхилення, де воно постає як соціальний конструкт, стигма чи ярлик [96, 97].

Звертаючись до *теорії аномії*, можемо припустити, що загострення проблеми соціального сирітства в сучасній Україні обумовлено аномізацією всього суспільства, яка посилюється в умовах швидких соціальних змін. Зокрема, різні прояви аномальної поведінки батьків, які прямо чи опосередковано ведуть до збільшення кількості соціальних сиріт, може бути пояснена саме громадською деморалізацією, пов'язаною з падінням економічних показників розвитку країни, масовим безробіттям, зміною соціальних ідеалів, деградацією сімейних цінностей, коли дитина перестає бути найбільшою цінністю сім'ї.

Продовжуючи розгляд соціального сирітства у розрізі об'єктивістських концепцій, можемо припустити, що, у зв'язку з послабленням батьківського контролю у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах, соціальні сироти можуть вдаватися до девіантної поведінки. З іншої сторони, зумовити антисуспільну поведінку у цих дітей може і обмежений доступ до визнаних суспільством засобів досягнень мети. Наприклад, для забезпечення собі достойного рівня життя необхідно отримати відповідну освіту, на отримання якої, в свою чергу, потрібні кошти. Велика частина дітей, які позбавлені батьківського піклування тим самим позбавлені багатьох матеріальних благ, що є перешкодою в можливості реалізації поставленої мети. Тому цілком ймовірно, що для досягнення матеріального успіху соціальні сироти можуть вдаватися до деструктивних поведінкових практик.

Також ми бачимо можливість розглядати соціальне сирітство в контексті категорій функція-дисфункція, запропонованих свого часу Р. Мертоном. Так, поява соціальних сиріт може бути пов'язана з дисфункціональністю сучасної сім'ї. Наслідком цього є суспільне переосмислення та ігнорування традиційних

сімейних функцій, що породжуватиме стан аномії не тільки в середовищі сім'ї, а й всього суспільства. З огляду на це, соціальне сирітство як відхилення виступає проявом аномічного стану в сучасній родині.

У рамках структурного функціоналізму особлива увага також приділяється нормативній системі суспільства, що регулює його процеси та захищає від впливу зовнішніх чинників. Оскільки цінності традиційно вважаються основним регулятором суспільних відносин, то важливо із загального контексту цінностей вибрати ті, які мають пряме відношення до соціального сирітства. В цьому випадку можемо говорити про ймовірну зміну традиційних уявлень щодо сім'ї, зокрема втрату цінності дітей як основного джерела позитивних емоцій для батьків, заміну материнської доброти та ніжності на жіночий кар'єризм, толеризацію суспільної думки щодо соціального сирітства тощо.

Таким чином, застосування *об'єктивістських* концепцій дає нам великий простір для аналізу соціального сирітства з точки зору структурно-функціонального підходу. В рамках зазначеного підходу передбачається аналіз місця соціального сирітства в системі соціальних відносин, а також тих функцій, які воно виконує. Зокрема, феномен соціального сирітства може розглядається тут як наслідок зростання дисфункціональності сучасних сімей, що в свою чергу, є проявом соціальної аномії та трансформації ціннісної системи суспільства.

Аналіз суб'єктивістських підходів до дослідження феномену соціального сирітства І. Осипова починає з теорії «наклеювання ярликів» *Е. Лемерта та Г. Беккера* [97, с. 19-22]. У центрі їх концептуальних побудов знаходиться ідея про конвенційну природу соціальної норми, яка суттєво варіюється від епохи до епохи і навіть залежить від конкретної особистості. З огляду на це, постає наступне питання: яким критерієм має відповідати сім'я, щоб вона вважалася нормою, тобто благополучною, а не дисфункціональною, в тому числі і коли йдеться про Україну та її соціально-економічну ситуацію. Більше того, плюралізація життєвих стилей у сучасному демократичному світі ускладнює

чітке розмежування: де норма, а де паталогія у сім'ї. Тому поставити питання про втручання навіть в неблагополучну сім'ю доволі складно, оскільки кожен має право виховувати своїх дітей, виходячи з власних переконань.

З позицій згадуваної теорії «соціальний сирота» може розглядатися як соціальний ярлик, який легко придбати, але позбутися від якого досить складно. Значну роль в процесі його придбання грають різні стереотипи сирітства, щодо походження сиріт, їх зовнішнього вигляду, моделей поведінки, уявлень про життєві перспективи тощо. Соціальне сирітство як спосіб життя стає своєрідною захисною реакцією від нападу з боку оточення, яке чекає від сиріт сформованої стереотипами поведінки, тоді як останні просто беруть на себе цю нову соціальну роль. Це змушує дітей з неблагополучних сімей шукати собі нових знайомих, які опинилися в аналогічній ситуації. Такі групи дітей здебільшого характеризуються сильною внутрішньою солідарністю та ізоляваністю від зовнішнього світу, внаслідок чого вони можуть сприйматися як небезпечні.

Звертаючись до *драматургічного підходу І. Гоффмана* [173], інтернатні установи є своєрідним театром, всередині якого відбувається розігрування ролей: вихователі і вчителі допомагають сиротам в їх соціалізації, вихованці є слухняними учнями, а держава – турботливим патронатом, що вирішує проблеми ефективності виховної діяльності. Можемо говорити про уніфікацію принципів виховання і навчання в інтернатних установах, яка стає тут найбільш помітною внаслідок відсутності будь-якої позитивної альтернативи наявним інститутам соціалізації. Утворений вакуум заповнюється утворенням неформальних референтних груп всередині інтернату. Вплив та авторитет цих груп сприяє активному просуванню своїх цінностей та характеризується відносною простотою їх засвоєння.

Отже, теоретичні положення *символічного інтеракціонізму*, в рамках якого і розвивається драматургічний підхід, дозволяють вивчати особливості соціалізації соціальних сиріт, їх комунікації, дії в придбанні ролей, виникнення стереотипів в дитячому віці тощо.

Інтерпретація соціального сирітства можлива і з точки зору *біхевіоризму* [96]. Це напрям, який виник в американській соціології та психології і став однією з підстав формування так званої “поведінкової” парадигми в соціології. Розглядаючи в контексті цього підходу нашу тематику, можемо говорити про наступні речі. Поведінкові практики батьків соціальних сиріт стануть для них основним фактором соціалізації, оскільки сім’я є базовим інститутом первинної соціалізації. Як наслідок, батьки, які не спроможні забезпечити дітям належної опіки не сприятимуть їх сімейній успішності у подальшому. Це стає основним фактором повторного соціального сирітства, що відтворюється внаслідок засвоєння негативних поведінкових практик. З іншої сторони, повторне соціальне сирітство може виникати внаслідок таких негативних внутрішньосімейних явищ, як насильство, алкоголізм батьків, зневага потребами дітей тощо.

Отже, поведінка соціальних сиріт з точки зору біхевіоризму розглядається за схемою стимул-реакція. Тобто, це розуміння поведінки як сукупності реакцій (відповідей) на вплив зовнішнього середовища (стимулів), а в нашому випадку на вплив батьківської поведінки.

Наближення об’єктивістських та суб’єктивістських соціологічних концепції можливе в теорії *соціального конструктивізму* і, перш за все, в концептуальних побудовах П. Бурдьє [96; 97, с. 27]. Вони дозволяють пояснити стійкість поведінкових практик сиріт та їх відтворення. Так, *габітус*, яким позначаються сформовані в умовах певного соціального середовища поведінкові практики, має властивість встановлювати своєрідні фільтри, які пропускають лише ту інформацію, яка підтримувала б збереження певного класу (в нашому випадку соціальних сиріт) [21]. Будь-яка інформація, здатна поставити під сумнів вже накопичений життєвий досвід, фільтрується. У випадку з соціальними сиротами формування подібного *габітуса* посилюється відсутністю будь-яких альтернатив, здатних компенсувати негативний вплив життєвого досвіду.

Отже, розглянуті І. Осиповою соціологічні підходи до вивчення соціального сирітства є, на нашу думку, доцільними з точки зору їх пізнавальних можливостей, оскільки дозволяють досліджувати це явище як на макрорівні (об'єктивістські підходи), так і врахувати суб'єктивні аспекти його виникнення та поширення (суб'єктивістські підходи).

Пропонуємо до розгляду ще одну теорію – *теорію соціального обміну*, яка втілює спроби встановити зв'язки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Теоретичні положення згаданої теорії були розроблені американськими соціологами Дж. Хомансом та П. Блау. Варто відзначити, що коріння згадуваної теорії лежать в теоретичному напрямку, який називається біхевіоризм. Отож, теорія соціального обміну зображує соціальний світ та людину у ньому як діючого учасника різних обмінних операцій, в результаті здійснення яких вона отримує очікувану винагороду. Особисті інтереси, як наголошував Дж. Хоманс, є універсальною спонукою, яка рухає світом [124, с. 324]. У контексті соціального сирітства можна застосувати продемонстровані положення для дослідження того, чим керуються батьки у своєму рішенні не виконувати основні батьківські обв'язки по вихованню дітей та яку це має для них цінність і практичну віддачу.

Також, слідуючи положенням теорії соціального обміну, процедура усиновлення дітей може розглядатися як своєрідна «обмінна угода». Прийомні батьки здійснюють свої функції за певну винагороду. Варто додати, що цінність будь-якого обмінного акту не обов'язково визначається матеріальною платою. Все залежить від очікувань особистості. Тобто, є прийомні батьки, які дійсно беруть дітей на виховання через матеріальну допомогу, яка їм належить від держава, але є й такі, для яких більшою цінністю є самі діти та можливість реалізувати себе як батьків, незважаючи на матеріальну корисність.

Соціальне сирітство в контексті *соціальної ексклюзії* розглядає М. Астоянц. Авторка вважає, що несправедливо розглядати тільки економічний аспект соціального виключення та наголошує на важливості врахування і його соціокультурних аспектів. Під соціальною ексклюзією дослідниця розуміє

«багатовимірний кумулятивний процес, що порушує соціальні зв'язки індивідів (груп) і перешкоджає їх участі в житті суспільства, а також стан знедоленої людини індивідів (груп), що виникає внаслідок цього процесу» [7]. Виходячи з цього, діти, які при живих батьках вимушені жити не вдома, а в дитячих будинках чи інтернатах, в будь-якому випадку відчують розірваність зв'язків із суспільством. І навіть незважаючи на те, що сьогодні інтернатні установи не є повністю закритими, ізоляція дітей від суспільства, його культурних цінностей все ж зберігається. Вважаємо за потрібне додати, що соціальну ексклюзію випробовують на собі й ті діти, які проживають в неблагополучній родині, оскільки через невідповідальність батьків вони позбавлені багатьох матеріальних та духовних ресурсів для успішної соціалізації.

Також погоджуємося з думкою М. Астоянц щодо того, що діти-сироти (соціальні сироти) знаходяться в зоні глибокої ексклюзії, оскільки не забезпечені усіма типами ресурсів уже з самого раннього дитинства, на відміну від інших низькоресурсних груп суспільства. Більше того, ці категорії дітей мають мало шансів на отримання всього комплексу необхідних їм ресурсів і в подальшому, що створює ситуацію так званої безнадійності та не сприяє їх соціальній інклюзії.

Основну увагу у вивченні соціального сирітства у дисертаційному дослідженні зацентовано на пізнавальних можливостях феноменологічного підходу, який став однією з теоретичних основ дисертаційного дослідження. З позицій цього підходу, ми розглядаємо соціальне сирітство в контексті так званого життєвого світу, тобто у повсякденному світі рутини, у якому дитина живе щодня та перебуває в постійних соціальних комунікаціях [158, с. 105]. У межах цього виділено особливість повсякденного життя дітей трудових мігрантів – «дитинство без сім'ї» – тобто дитинство, в якому батьки або один з них тривалий час відсутні через роботу за кордоном. Окрім цього, феноменологічна соціологія дозволяє нам розглядати соціальних сиріт не просто як індивідів, а людей, які відчують, переживають, прагнуть до чогось.

Тобто, соціальні сироти – це суб'єкти з своїм особливим духовним світом, відчуттями, переживаннями, своїми прагненнями та цілями.

Згідно положень феноменологічного підходу, соціальний (об'єктивний) світ стає значущим для людей лише тоді, коли вони його сприймають і коли він із зовнішнього, об'єктивного стає для індивідів внутрішнім, суб'єктивним. При цьому сприймають люди, як правило, не сам світ, а його явища (феномени). *І наше завдання тут зрозуміти, яким чином діти чи підлітки сприймають феномен соціального сирітства в своїй свідомості та як втілюють своє знання про нього у повсякденних діях, тобто в повсякденному житті.* Адже, якщо дитина проживає в державному закладі з народження, то можемо припустити, що вона навіть не проблематизує самого факту їх знаходження там, а сприймає це як самоочевидне, як невід'ємний елемент її повсякденності. З іншої сторони, інтернат-середовище виступає однією з специфічних, проте важливих сфер самореалізації й самоствердження дитини-сироти [158, с. 105]. *Щодо дітей трудових мігрантів, то тут важливо з'ясувати наявність чи відсутність проблематизації свого стану і статусу та специфіку їх рефлексій у повсякденних діях.*

Запропонований Г. Гуссерлем «життєсвіт» є насправді потоком явищ, який переживається суб'єктом. Не всі явища, які переживаються суб'єктом, мають для нього «значення», не всі вони є осмисленими, відрефлексованими. *Постає питання: чи має для дитини явище соціального сирітства значення, а якщо й має, то чи є найважливішим у його житті.*

Ключовим питанням для феноменологічної соціології є також проблема розуміння Іншого індивіда. Звичайно, зрозуміти Іншого індивіда можна лише в опосередкований спосіб, тобто за допомогою символів. На думку А. Шюца розуміння Іншого можливе завдяки взаємозамінюваності перспектив, тобто ситуації, коли індивід може «поставити себе на місце Іншого» [53, с. 192]. *Тому можемо припустити, що соціальним сиротам сприймати світ один одного з так званої позиції іншої людини набагато легше, ніж будь-кому іншому, оскільки люди опиняються в ситуації, коли особисті смисли однієї особи*

збігаються з смислами іншої. Особливо чітко і прозоро це має прояв у межах державної інтернат-установи, оскільки в обох індивідів схожий життєвий досвід, а саме досвід перебування в інтернаті та підготовки до подальшого самостійного життя. Коли ж говоримо про взаємодію людей, які не пов'язані таким досвідом (наприклад, сироти і неси́роти), то їхнє розуміння скоріше буде опиратися не на взаємозамінюваність перспектив, а на логічні міркування. Також в рамках феноменологічної традиції можна розвивати і ширшу концепцію, а саме соціального конструювання дитинства соціальними сиротами.

Крім феноменології та згадуваної в першому розділі теорії транснаціональної міграції, *теоретичною основою нашої роботи є також структурний функціоналізм*, а зокрема наступне його положення. Нормативна система суспільства відіграє важливу роль, оскільки регулює його процеси та захищає від впливу зовнішніх чинників. А у зв'язку з тим, що цінності традиційно вважаються основним регулятором суспільних відносин, то із загального контексту цінностей ми вибрали ті, які мають пряме відношення до соціального сирітства. Так, *одним дослідницьким завданням є перевірити гіпотезу про зміну традиційних уявлень щодо сім'ї та з'ясувати ставлення громадськості до соціального сирітства як наслідку трудової міграції*. Окрім цього, використовуючи теоретичні можливості структурно-функціонального підходу підходу, в першому розділі розглядали структуру міграції, її класифікації та хвилі, а в цьому розділі – види соціального сирітства та категорії/групи дітей, яких можна вважати соціальними сиротами.

Отже, повертаючись до теоретичного аналізу досліджуваного явища, слід відзначити недостатній ступінь розробленості проблеми з точки зору комплексного аналізу соціального сирітства як соціологічної категорії. Більше того, сьогодні з'являються нові форми соціального сирітства, які потребують негайного реагування наукової спільноти з метою виявлення основних чинників їх появи та спроб подолання. Тому в наступному розділі пропонуємо

до розгляду новий вид соціального сирітства, зумовленого міграційною активністю дорослого населення.

2.3. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні

Проблему соціального сирітства науковці розглядають, починаючи з визначення цього поняття й дослідження думки населення про дітей-сиріт і закінчуючи пошуком ефективних способів допомоги цим дітям. Останнє можливо лише за умови комплексного дослідження причин соціального сирітства в конкретному соціумі, що дасть можливість не допустити проявів найбільш серйозних наслідків та застосувати превентивні заходи попередження соціального сирітства.

Попри інтенсивне зростання соціального сирітства, на сьогоднішній час ще не знайдено жодних альтернативних форм догляду за дитиною, які могли би замінити їй батьківську турботу та сімейне оточення, адже без хороших батьків немає і відповідного виховання, не зважаючи на всі школи, інститути та дитячі будинки. Ми вважаємо, що в будь-якому випадку набагато легше попередити проблему, ніж потім вирішувати її. Тому, на нашу думку, для здійснення профілактики соціального сирітства в сучасній українській сім'ї в першу чергу необхідне дослідження основних причин його виникнення.

У науковому дискурсі дослідниками виділяються наступні причини виникнення соціального сирітства:

- морально-етичні – асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежності у батьків, примушення дітей до жебракування, злочинні діяння батьків, різні форми насильства над дітьми;
- психологічні – раннє та позашлюбне материнство;
- дисфункційність сім'ї – неповна, новоутворена, багатодітна сім'я, сім'ї з дітьми інвалідами; нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, конфліктність її членів;

- медичні – наявність хвороб у батьків, що унеможливлюють виконання батьківських обов'язків [71].

Запропонований перелік причин соціального сирітства на нашу думку не є вичерпним. Більше того, він включає в себе тільки суб'єктивні (за винятком медичних) причини виникнення цього явища. Тому пропонуємо більш детально розглянути це питання, враховуючи як об'єктивні (зовнішні), так і суб'єктивні (внутрішні) причини соціального сирітства.

Зовнішні (об'єктивні) причини виникнення соціального сирітства обумовлені об'єктивними умовами і залежать безпосередньо від соціально-економічного та політичного становища в Україні, яке супроводжується безробіттям, зубожінням населення, інфляцією, жебрацтвом, відсутністю постійного житла та належних побутових умов для існування, еміграцією, зростанням злочинності та кількості біженців, воєнними та міжнаціональними конфліктами тощо. Сьогоднішні несприятливі соціально-економічні умови в Україні негативно впливають на матеріальну стабільність не тільки тих сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а й цілком благополучних родин, що викликає у людей почуття незахищеності та страху перед майбутнім. А це своєю чергою призводить до трансформації традиційних моральних пріоритетів, коли виховання дітей для батьків уже не є основним обов'язком, оскільки важливішою стає практика пошуку додаткового джерела матеріального прибутку. Все це призводить до зростання конфліктів в сім'ї, руйнації її морально-етичних засад і, відповідно, негативно позначається на вихованні дітей.

Л. Вейланде наголошує на тому, що соціальне сирітство в українському середовищі зумовлюється *«дефіцитом громадських та державних інститутів, які б мали забезпечувати дотримання основних прав та свобод дитини»* [23, с. 14], адже відповідальність за виховання дітей є конституційним обов'язком батьків. Також не можна говорити і про високу ефективність роботи уже наявних в Україні державних інститутів контролю, відбору, підготовки й професійного супроводу родин. Як вважають деякі дослідники,

«проголошуючи пріоритет суспільного виховання, обрана державою, у радянський період історії, система влаштування дітей у спеціально створені для цього заклади не виправдала себе і, як показала практика, призвела до збільшення кількості соціальних сиріт, а не їх зменшення» [55, с. 168]. Тобто, говорити про досконалість соціальної політики держави доволі складно. На жаль, державна система виховання в Україні не в змозі забезпечити гарантії прав дитини у відповідності до Конвенції ООН про права дитини. Варто додати, що сьогодні існує і проблема послаблення роботи з організації дозвілля дітей та підлітків за місцем їх навчання в школі та ВНЗ, що свідчить про недосконалість системи освіти й виховання в сучасній Україні.

Військові дії, які сьогодні проходять на сході України, також у рази підвищують ризик дитини залишитися без батьків та їх опіки. Деякі батьки направили дітей до родичів з інших областей, а самі лишилися на небезпечній території, деякі змушені мігрувати задля заробітку, лишивши дітей на бабусь та дідусів тощо. На жаль, основну увагу в державі сконцентовано на виплатах державних соціальних допомог дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування [121]. Однак, те що події в східному регіоні України призводять до порушення одного з найважливіших прав дитини – зростати та виховуватись у здоровому сімейному оточенні, практично не говориться.

Внутрішні (суб'єктивні) причини виникнення соціального сирітства, на відміну від зовнішніх, утворюються безпосередньо в середовищі сім'ї. Їх поява здебільшого обумовлена внутрішніми сімейними проблемами. Важливими в даному контексті є вибір батьками індивідуального способу життя та їх власна інтерпретація цієї проблеми. У статус соціальної сироти діти можуть потрапити відразу після появи на світ, коли матері відмовляються від новонароджених немовлят ще у пологовому будинку, що може пояснюватися соціальною незрілістю матері, котра народжує дитину у ранньому віці або ж позашлюбною вагітністю. Окрім цього, на думку багатьох спеціалістів, *соціальні сироти є також результатом легковажного ставлення дівчат-підлітків до вагітності та її наслідків, намагання приховати від близьких факт народження дитини, що*

часто є наслідком глибокого порушення психічного стану матері, її світосприйняття [168, с. 852-853].

Причиною соціального сирітства, на нашу думку, може бути також *асоціальна поведінка батьків*, а саме їх схильність до алкоголізму та наркоманії, сексуальне домагання дітей з боку дорослих, жорстоке поводження з дітьми, несумлінне виконання батьківських обов'язків тощо. На жаль, це свідчить про бездуховність сучасних батьків, втрату життєво важливих людських якостей та відсутність розуміння свого значення для виховання та психологічного комфорту дітей. Проблема полягає ще й в тому, що модною сьогодні стає пропаганда ЗМІ насильства та так званого безвідповідального «легкого» життя, яка є досить привабливою для сучасних молодих батьків [8, с. 12-121]. Такий неоднозначний вплив ЗМІ на культуру молодого покоління може призводити до зміни цінностей, що не відповідають традиційним соціальним ідеалам. Під цим впливом також може змінюватися від вкрай негативного до цілком прийняттого і ставлення благополучних сімей до дітей-сиріт.

Поширеною причиною прихованого соціального сирітства є *педагогічна неспроможність родини*. М. Баклан стверджує, що педагогічно неспроможні сім'ї характеризуються невмілою спробою батьків виявити певну активність у вихованні дітей [9]. Найчастіше вони керуються власним досвідом, який здобули від своїх батьків. У таких сім'ях панує авторитарний стиль виховання, обмеження свободи, погрози і покарання або навпаки вседозволеність та потурання дитячим примхам. Окремо авторка говорить про педагогічно пасивні сім'ї, у яких батьки в силу різних негараздів не знаходять часу для виховання власних дітей, втрачають над ними контроль та антипедагогічні сім'ї, всередині яких батьки через створення антипедагогічної обстановки намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам школи свої сімейні правила та звички [9]. Всі ці сім'ї М. Баклан класифікує як функціонально неспроможні, а їх своєчасний вияв є ефективним засобом профілактики соціального сирітства.

Через постійно зростаючі масштаби спаду економічного розвитку в державі значна частина українського населення вдається до *трудової міграції*, яка поширюється надзвичайно швидко та впливає на життя як окремої особистості (мігранта), так і цілої родини мігранта. Зокрема, через відсутність батьків чи одного з батьків діти виховуються у неповних сім'ях, а часто і зовсім чужими для них людьми, що і спричинює ще один різновид соціального сирітства. Отже, уже стало зрозуміло, що тема дисертації виконана в рамках двох галузевих дисциплін: соціології дитинства та соціології міграції, спосіб поєднання яких представлено схематично (див. Дод. А).

Розглядаючи трудову міграцію населення, важко визначити її як конкретно зовнішню чи внутрішню причину виникнення соціального сирітства. На нашу думку, в цьому випадку маємо ситуацію, коли зовнішні фактори (важка соціально-економічна ситуація в країні, високий рівень безробіття тощо) стають каталізатором певних процесів всередині сім'ї, що призводять до трудової міграції. Як виключно внутрішню причину виникнення соціального сирітства трудову міграцію можна розглядати у випадку втечі одного з подружжя від різноманітних сімейних проблем, насамперед з девіантних сімей (вербальне та фізичне насильство, несумісність характерів подружжя тощо), а також після втрати близьких людей. Тобто, з одного боку, інтенсивність трудової міграції напряму залежать від рівня економічного розвитку держави, а з іншого від прийнятого мігрантом рішення про поїздку. *Власне в емпіричному дослідженні буде перевірено гіпотезу щодо того, чи покращення матеріального становища є головною причиною трудової міграції.*

З давніх-давен сім'я вважається найважливішим елементом людського суспільства, оскільки забезпечує такі головні функції, як виховання людини, формування у неї духовних і моральних цінностей, становлення її як особистості тощо. А один з батьків не зможе забезпечити дітям достатньої та необхідної уваги. Ще гірше, коли діти зовсім залишаються без батьківського піклування, оскільки перебувають під опікою родичів або у закладах інтернатного типу.

Отже, розглядаючи вплив міграції на трансформацію сучасної сім'ї, варто зазначити, що в першу чергу це передбачає собою як фізичний, так і психологічний розрив між членами сім'ї. А відсутність батьків у процесі зростання дітей дає нам можливість теоретично застосовувати до них такий термін як «соціальні сироти», адже ж це справді ті діти, які при живих батьках позбавлені їхнього піклування та близького емоційного зв'язку.

У зв'язку з цим та повертаючись до концепції транснаціональної міграції, яка була представлена нами у першому розділі як одна з теоретичних основ дисертаційної роботи, *вважаємо за потрібне ввести до соціологічного дискурсу та пропонуємо автономний концепт соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції – це особливий стан дитинства дітей тих трудових мігрантів, батьки яких здійснюють транснаціональні сімейні практики, однак не виконують повною мірою своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей через свою фізичну відсутність внаслідок коротко- чи довготривалої тимчасової міграції.*

Можемо припустити, що навіть після повернення трудових мігрантів до країни проживання цілком можливо через тривалу їх відсутність у стосунках з дітьми переважатиме холод, байдужість, а іноді навіть ворожість, що є важливими елементами синдрому емоційної депривації. *Це є однією з гіпотез, яка буде верифікована в емпіричному дослідженні.* Тому далі пропонуємо більш детально розглянути феномен соціального сирітства в контексті сучасної української міграції.

Отже, перед будь-якою транснаціональною родиною постає багато різних викликів. У будь-якому випадку, звичайно, можна говорити про можливість руйнування такої сім'ї. Проте, ймовірність виникнення реальної загрози визначатиметься поведінкою самих мігрантів та їх дітей. Тому членам транснаціональних родин «...треба витратити багато сил на те, щоб підтримувати емоційні зв'язки та – в разі повернення мігранта додому – відновлювати втрачені» [47, с. 47].

Найбільш очевидною проблемою в транснаціональних сім'ях є розрив між її членами та, відповідно, відсутність належної комунікації, що, на нашу думку, і призводить до виникнення інших питань [156, с. 44]. Зокрема, відсутність батька або матері призводить до того, що у дитини розвивається низка комплексів, пов'язаних з відсутністю внутрішньої гармонії. У цих дітей з'являється заздрість до дітей, у яких є хороші, дружні сім'ї. Дослідники стверджують, що такі діти відчують нестачу любові і приречені на самотність [16, с. 79].

Родинне виховання завжди здійснюється в реальному житті і повсякденній діяльності сім'ї, а його успіх значною мірою залежить від організації домашнього побуту. У неповній сім'ї важко говорити про звичну організацію такої діяльності та побуту, адже як і усякий колектив, сім'я може успішно функціонувати та розвиватися лише за наявності усіх її членів, усвідомлення спільних інтересів та цілей, взаємної турботи та здорової атмосфери.

Виховна функція в транснаціональних родинах не виконується повною мірою і через відсутність цілеспрямованого впливу батьків на формування суспільно визнаних візрів поведінки та максимальний розвиток індивідуальних особливостей дітей. Проблема загострюється ще й через відсутність щоденних взаємин, які б дали змогу дітям вбирати та переосмислювати людські цінності та способи поведінки.

Сім'я за своєю структурою та функціями є специфічним інститутом виховання, без якого у дитини первинна соціалізація проходить не належним чином. Дітям, важливий етап виховання яких проходить у неповній сім'ї через відсутність повноцінної комунікації важко ідентифікуватися із моделями особистісного розвитку, оскільки обмежується доступ до необхідних для цього ресурсів та можливостей. Саме у сім'ї вибудовується певна особистісна довіра, що пізніше може вплинути на рівень соціальної довіри. Такі факти у майбутньому можуть сприяти формуванню у дитини чи підлітка особистих властивостей та якостей, що перешкоджають її успішній соціалізації. Також в

сім'ї формуються «світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтири дитини, тобто всі ті якості, які згодом становитимуть її сутність як особистості» [169, с. 82].

Процес соціалізації дитини чи підлітка полягає у засвоєнні зовнішнього соціального досвіду та його перетворення у внутрішні регулятори їх подальшої активності. Тому важливим є забезпечення включення особистості у соціальне середовище, яке б могло створити належні умови для максимальної реалізації її потенціалу та сприяти її саморозвитку.

Спеціалісти стверджують, що лише сім'я володіє такою системою подачі соціальної інформації, яка дозволяє дитині засвоювати її з максимальною зацікавленістю, повнотою, швидкістю. Компоненти цієї системи – це батьківська любов, безмежна довіра до батьків, загальний позитивний психологічний клімат сім'ї тощо. Окрім цього, агенти подачі цієї інформації, тобто батьки, керуються у процесі виховання скоріше внутрішніми мотивами, ніж зовнішніми стимулами, як це характерно для працівників школи, ВНЗ чи будь-якого іншого інституту, які виконують цю ж функцію [24].

У дітей трудових мігрантів втрачені також ті взірці поведінки, які б могли дати уявлення не тільки про сімейні, а й гендерні ролі. Так, наприклад, жінки, які мігрують за кордон з метою покращення сімейного матеріального становища, стають постачальником грошових ресурсів у сім'ю та з часом набувають все більш маскуліnnих рис [2, с. 43]. Описана ситуація може оцінюватися як перехід від патріархального порядку на користь матріархального, оскільки сім'ї, де мігрує жінка реорганізуються саме навколо фігури матері [25, с. 110].

Відсутність батьків чи одного з них також позбавляє дітей позитивного особистого досвіду сімейного проживання. Відповідно, вони стикатимуться з проблемами при створенні власної сім'ї, негативні наслідки чого певною мірою виявляться вже в недалекому майбутньому. *Так, ще однією гіпотезою, яка буде верифікована у нашому емпіричному дослідженні, є припущення про можливий перерозподіл ролей у сім'ях трудових мігрантів.*

Соціалізація кожної окремо взятої особистості разом забезпечує спадкоємність історичного розвитку суспільства через засвоєння та відтворення культурного надбання [116, с. 28]. Процес соціалізації є джерелом суспільних відносин, яке під впливом взаємодії особистості і суспільства розвивається та вдосконалюється. Тому важливо, щоб первинна соціалізація у дітей формувалася у повній, здоровій сім'ї.

Науковці особливо звертають увагу на відсутності матері у процесі виховання дітей. Як зазначає В. Журавльов, міграція матерів неминуче призведе до розподілу гендерних ролей в сім'ї і може мати значно серйозніші негативні наслідки в області догляду за дітьми, ніж міграція батьків [44, с. 162]. Зокрема, в рамках соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості поведінки» спеціалісти дійшли висновку, що ймовірність виникнення синдрому емоційної депривації збільшується тоді, коли дитина гостро відчуває саме відсутність матері [56]. Можемо припускати, що це пов'язано з наступним: батько, який їде за кордон на роботу, хоч і покидає дітей на тривалий час, проте він традиційно виконує свою роль годувальника сім'ї. Зарубіжний дослідник дітей транснаціональних мігрантів Р. Салазар-Парренас також зазначає, що діти мігрантів сильніше відчувають міграцію матері, аніж батька, оскільки в такому випадку вони змушені переосмислявати материнство більше в термінах годувальника сім'ї і менше – в термінах «берегині сімейного вогнища» [180]. Український соціолог О. Стрельник зазначає, що піклування про дитину далеко не обмежується самими лише виявами «дітолюбства», а є насамперед працею – щоденною і клопіткою [129], яку виконувати належним чином у разі міграції жінки зможе не кожен чоловік чи інші опікуни. Власне, твердження про збільшення ймовірності виникнення у дітей синдрому емоційної депривації саме у випадку міграції матері стало ще однією гіпотезою, яку ми перевірятимемо в нашому емпіричному дослідженні.

Щодо транснаціонального батьківства, то такі розвідки ще не є чисельними в Україні. Щодо закордонного досвіду, то Дж. Прібільскі (J. Pribilsky) на основі інтерв'ю з чоловіками в Нью-Йорку та з жінками в

Еквадорі доходить висновку, що чоловіча міграція не веде до кризи сімейного життя [177, с. 319].

Зокрема, в роботі виділяємо такі три моделі транснаціональної сім'ї, що утворилися внаслідок міжнародної трудової міграції:

- *перша модель «без матері»*: мігрант – мама, а діти залишаються під опікою батька та бабусі з дідусем;
- *друга модель «без батька»*: мігрант – батько, а дітьми опікується мати;
- *третья модель «без обох батьків»*: мігранти – обоє батьків, а діти залишаються під опікою найближчих родичів (переважно, це бабусі з дідусями).

Відповідно, можемо припустити, що ці моделі транснаціональної сім'ї певним чином співвідносяться з явним та прихованим видами неофіційного соціального сирітства в контексті трудової міграції. *Зокрема, цю гіпотезу будемо перевіряти в авторському емпіричному дослідженні.*

Враховуючи те, що сучасна трудова міграція має переважно транснаціональний і відповідно короткостроковий характер, то вона може бути менш травматичною для дітей, ніж довгострокова, коли вони не бачать своїх батьків чи одного з них протягом тривалого часу.

Питання виховання дітей трудових мігрантів Т. Жаровцева розглядає крізь призму сімейного укладу. На думку дослідниці, це «інтегральне поняття, що включає в себе сталий порядок життя конкретної сім'ї, її настанови, потреби, інтереси, традиції, ціннісні орієнтації, стиль відносин, особистий приклад і рівень психолого-педагогічної культури батьків» [42, с. 155] Тобто це поняття характеризує особливості життя транснаціональної родини, її духовно-моральне та психологічне середовище, що в сукупності можна розуміти як «спосіб життя». Слідуючи класифікації Т. Жаровцевої, дозволимо собі визначити сімейний уклад транснаціональної родини як певною мірою неблагополучний. Зокрема, йдеться про нерегульовані відносини між членами сім'ї, «збідніння» між ними, порушення організації побуту, надмірна цінність матеріальних потреб і перевага їх над духовними тощо.

Відсутність безпосередньої близькості дітей з батьками-мігрантами складає для них загрозу емоційної депривації. Труднощі у налагодженні емоційних зв'язків з рідними батьками відбиваються в подальшому у налагодженні контактів з іншими людьми. В сукупності це може призводити до браку стійкості в житті уже дорослої людини, яка у дитячому віці була позбавлена належної емоційної підтримки, адже тільки гармонійна сім'я може стати для дитини надійним тилом та основою стабільності в зовнішньому світі. Гіршою є ситуація, коли через постійне відчуття загостреної потреби в емоційній близькості з батьками, діти трудових мігрантів в разі її не задоволення вдаються до відчуження чи повної ізоляції.

Про зазначений вище аспект проблеми Я. Бордіян говорить як про відчуття родинного дискомфорту [16, с. 79]. Відчуваючи себе самотніми без рідних батьків, вони бояться говорити про труднощі, які у них виникають, з чужими людьми. Нездатність розв'язувати навіть найбільш прості проблеми породжує у дітей комплекс неповноцінності, який підсилюється відсутністю своєчасної підтримки у нових життєвих обставинах, відсутністю можливості переорієнтовувати хибні установки й точки зору чи запропонувати альтернативні шляхи долаття труднощів тощо.

Постійне відчуття дефіциту повноцінної батьківської уваги та тепла, може призводити до формування таких деструктивних рис у дитини як егоцентризм, егоїзм, жорстокість, цинізм, брутальність, зухвалість тощо. Запобігти цьому може своєчасна підтримка дітей їхніми батьками, відсутність яких через міграцію навпаки збільшує ймовірність виникнення таких негативних властивостей.

Одне з проблемних питань, яке піднімає в контексті емоційної депривації М. Колесніченко – це моделі переносних функцій [62, с. 230]. Розглядає це питання автор на прикладі, коли з метою міграції батько залишає на деякий час сім'ю. Дослідник зазначає, якщо батька нема, то потреба в ньому, в його увазі, любові, турботі, теплі для дитини все одно залишається актуальною. Дуже часто і навіть несвідомо дитина намагається знайти батьківську фігуру у своєму

найближчому оточенні. Цією особою може бути будь-який інший родич, який за певними, проте істотними та важливими для дитини ознаками, підходить під образ її батька. Тобто мова йде про так звані переносні функції. З людиною, на яку переноситься особа батька, дитина змушена налагоджувати новий контакт, але очікування від цієї нової людини будуть такі ж самі, як були від батька. Звернення до так званої переносної фігури говорить про потребу дитячої душі в піклуванні та турботі, якої її не вистачає від батька. Гірше, коли такої людини немає і дитина живе з надією на повернення батька. Оскільки переважно нікому не відомо, коли точно він повернеться, це постійне очікування може перерости в травматичний досвід та може викликати у майбутньому небажані наслідки у житті цієї дитини.

Особи (родичі чи близькі друзі), які залишаються із дітьми трудових мігрантів, у більшості випадків не є офіційними опікунами [32, с. 44]. Як наслідок, вони недостатньо усвідомлюють свою відповідальність за виховання та розвиток цих дітей. Для них основним обов'язком залишаються фізіологічні потреби дітей. Натомість, з внутрішніми проблемами діти трудових емігрантів залишаються наодинці.

Ще однією гіпотезою, яку ми будемо перевіряти емпірично є наступна: діти трудових мігрантів часто мають проблеми з навчанням, особливо коли мова йде про навчання в школі. В першу чергу це може бути пов'язано з тим, що в переважній більшості батьки (чи один із них) передоручають безпосередній догляд за своїми дітьми літнім родичам, тобто бабусям чи дідусям. З огляду на те, що сучасна освіта розвивається досить швидко та стрімко, людям старшого віку важко встигати за її темпами і через це їхня допомога дітям та підліткам у навчанні може виявитися не зовсім ефективною. З іншого боку, ці діти не відчувають такого контролю з боку родичів, як діти, які проживають з власними батьками, і можуть пропускати навчання у школі, що також понижує їх успішність у навчанні.

Ще однією проблемою є зниження мотивації дітей трудових мігрантів до навчання та майбутнього працевлаштування. Бачачи досвід своїх батьків, діти

можуть вирішити, що освіта не гарантує їм ні достойної професії, ні забезпеченого майбутнього.

Цікавим є трактування впливу міграції на сім'ю А. Бальдо. Автор наводить наступний приклад. Жінка-мігрант стає ресурсом для італійських сімей, що дає можливість їм вирішувати потреби у догляді їхніх дітей та соціальній емансипації італійських жінок від ролі домогосподарки, забезпечуючи тим самим компроміс між сім'єю та роботою. На жаль, це відбувається завдяки транснаціональним сім'ям мігрантів, члени яких зазнають суттєвих втрат емоційного та виховного характеру, а також у питаннях догляду за дітьми. Для позначення останнього А. Бальдо застосовує поняття так званого «відтоку догляду» (care drain) [11, с 15].

Проблема догляду в транснаціональних сім'ях виходить із браку безпосереднього домашнього догляду за дітьми. Однак, на сьогодні, не можна однозначно стверджувати наявність такого явища як «відтік догляду», оскільки розвиток комунікативних технологій та транспортної системи забезпечує можливість підтримання зв'язку між дітьми та батьками-мігрантами. Є. Вірц на основі результатів емпіричних досліджень розглядає деякі стратегії догляду за дітьми в емігрантських сім'ях. На її думку, транснаціональна міграція і виникнення одночасно з нею транснаціонального способу життя та транснаціональних сімей зумовлює виникнення нових структур і стратегій в забезпеченні домашнього догляду, які вона називає «мережами транснаціонального догляду» [26, с. 125]. Найбільш поширеною є так зване «Skype-материнство», яке стало інструментом участі у повсякденному житті родини та контролю за дітьми на відстані. Проте говорити про високу ефективність цієї стратегії доволі складно. В першу чергу, вона понижується через те, що після розмови з батьками дітей проконтролювати неможливо. З іншого боку, враховуючи те, що дорослі їдуть за кордон на роботу, часу на «Skype-розмови» не так уже й багато. *Так, зазначені вище положення стали підставою для виділення нами гіпотези щодо відсутності належної комунікації між батьками-мігрантами та їх дітьми.*

Щодо закордонних досліджень материнського досвіду, то варто зазначити, що поняття «транснаціонального материнства», про яке згадувалося вище, ввели соціологи П. Хондагнеу-Сотело і Е. Авіла. Так вони означували жінок-мігранток, що «доглядали» своїх дітей на відстані, утворюючи тим самим нові смисли та практики материнства [171, с. 548-549].

Сім'я є також і важливим інститутом первинного соціального контролю. Його послаблення через розірваний або відсутній зв'язок з батьками має негативні наслідки для суспільства, оскільки саме та категорія дітей, яка залишається без нагляду та контролю батьків, нерідко потрапляє у небезпечне середовище спілкування та піддається негативному його впливу. Чималі кишенькові гроші дітей трудових мігрантів та послаблений контроль за ними може призводити до того, що вони стають постійними клієнтами комп'ютерних та нічних клубів, де вчаться палити, вживати алкогольні чи наркотичні засоби. В сукупності це може збільшувати ймовірність попадання цих дітей під вплив вуличних банд та їх вдавання до девіантної поведінки.

Говорити категорично про девіантну поведінку у дітей трудових мігрантів як абсолютно стійке утворення ми не можемо, оскільки це скоріше проблема психологічного характеру. Зокрема, вона зумовлена сумом за батьками, неможливістю звернутися до них за порадою, пригніченим станом, защемленою потребою в самоповазі, нестачею батьківської ласки тощо. Тому при визначенні девіантності у дітей трудових мігрантів «..слід застосовувати термін «девіантний» стосовно конкретного вчинку, а не особистості підлітка в цілому» [160, с. 451].

Міграція одного чи обох дорослих членів родини за кордон без сумніву сприяє покращенню їх матеріального становища. Проте, на жаль, є і протилежний бік економічного благополуччя транснаціональних сімей. Адже цілком ймовірно, що забезпечений батьками гідний матеріальний статус може викликати ситуацію, коли споживчі інтереси у їхній дітей домінуватимуть над їх сімейними цінностями. *Тобто це може перетворити відносини дітей з батьками виключно на грошово-майнові, що ми і будемо перевіряти емпірично.*

Науковці говорять про загрозу стигматизації для дітей із транснаціональних сімей. Вона виражаються у «...прискоренні появи у свідомості дітей трудових мігрантів метанаративів жертви в результаті дії таких чинників, як нещире «співчуття» знайомих, перманентні апелювання фактичних опікунів до оточення з метою привернути увагу до своєї персони, культивування тим із батьків, що знаходяться за кордоном, надмірного почуття провини тощо» [47, с. 18]. З іншого боку, прояв навіть елементарного акту жалю чи співчуття оточуючих (друзів, сусідів, вчителів) може важко переживатися дітьми трудових мігрантів, породжуючи непередбачувані наслідки для них.

Досить критично оцінює наслідки трудової міграції Н. Гумницька. Вона наголошує на породженні в транснаціональних родинах такого явища як соціальні сироти, чи «євросироти», а також «євроутриманці», тобто підлітки та дорослі, що вирости як свідомі нероби. Дослідниця вважає, що члени таких сімей, в тому числі і діти, створюють пряму загрозу національній безпеці України, адже без батьків їм складно розвинути здатність до рефлексії та саморефлексії, власної ідентичності й власної гідності (ролі). В результаті «створюється ланцюгова реакція втрати національної ідентичності батьками, їхніми дітьми і майбутніми нащадками цих дітей, котрі засвоять модель поведінки мігранта, для якого відчуття національних цінностей і традицій стираються і заміщаються на матеріальні та прагматичні потреби» [34, с. 150]. Отже, можемо припустити, що почуття патріотизму і відповідальності за країну своїх пращурів у таких національних сиріт практично відсутня.

Зазначену думку підтримує і О. Качуровська. Вона стверджує, що відсутність батьків не сприяє духовному збагаченню дитини як носія основних національних та моральних принципів українця, а втрата майбутнього громадянина – це крок у забуття наших громадянських принципів. Тільки у родині можуть зберігатися традиції українського народу, його самобутності, а насамперед, генетичного коду представника нації – його мови [57, с. 191].

В. Авраменко стверджує, що трудова міграція чинить негативний вплив на ментальність і сімейні цінності молоді в транснаціональних сім'ях в Україні, заохочуючи меркантильні й егоїстичні інтереси в особистих відносинах і послаблюючи родинні зв'язки [1, с. 47]. Дуже важко не погодитись з автором, оскільки є така частина дітей з родин мігрантів, які слідують прикладу батьків, а саме для яких цілком прийнятною стає особиста модель життєвого шляху як заробітку на життя за кордоном. Заперечити, що поведінка кожного члена родини відображається на житті іншого члена ми також не можемо.

Дуже часто діти трудових мігрантів замовчують, що їхні батьки працюють за кордоном, оскільки вони не хочуть відрізнятись від інших, не хочуть бути у центрі уваги [60, с. 201]. Це може пояснюватися тим, що досить поширеною стає ситуація, коли сім'ї мігрантів набувають такого непривабливого соціального статусу у суспільстві як неблагополучні, а в гіршому випадку взагалі існують лише формально. З іншого боку, замовчування дітей про справжній стан існування їхньої родини – це страх бути використаними з боку товаришів, які можуть грати на почуттях дружби. Як наслідок, діти звужують коло спілкування, обережно обирають собі друзів, що може призвести до самотності чи замкнутості.

Соціальне сирітство породжене міграцією має і юридичні наслідки. Хоч у більшості випадків міграція населення є вимушеною через складну соціально-економічну ситуацію в країні, не можна вважати батьків-емігрантів жертвами ситуації, оскільки щодо покинутих дітей порушується їх конституційне право на сімейне виховання та батьківське піклування. А це є порушенням одного з базових прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

Узагальнюючи сказане вище, можна виділити такі проблеми, з якими стикаються діти мігрантів:

- проблеми психологічного характеру;
- ускладнення виховного процесу;
- проблеми комунікації;
- проблеми з навчанням;

- матеріальні проблеми.

Вище перелічені проблеми дають підстави стверджувати, що дітей трудових мігрантів справді можна вважати «соціальними сиротами», оскільки їхнє дитинство проходить без повноцінної сім'ї, а саме вони зіштовхуються з низкою тих же труднощів що й діти, офіційно позбавлені батьківського піклування.

Особливо часто словосполучення «соціальні сироти» щодо дітей українських мігрантів вживається у медійному дискурсі. Як стверджує Б. Костюк на Радіо Свобода: «У 21-му сторіччі в Україні виникло нове поняття – «соціальне сирітство». Соціальні сироти – це діти, які залишились без батьківської опіки ... при живих батьках» [63]. Посилаючись на думки науковців, Б. Костюк вважає, що соціальне сирітство спричинила, з одного боку, трудова міграція з України і як наслідок, з іншого – розмивання традиційних для українців цінностей, серед яких головне місце посідала сім'я.

С. Ветров пише, що за останнє десятиліття сформувалася нова соціальна верства – «євросироти». «Євросирітство» – це поняття, що застосовується до дітей, чиї батьки виїхали за кордон на роботу, залишивши їх під наглядом родичів. Як стверджує журналіст: «Сучасні українські матері вчать не колискові пісні, щоб співати їх своїм дітям, а іноземні мови, щоб няньчити чужих ...» [29]. І майбутнє цих «євросиріт», на думку С. Ветрова, не буде «солодким», адже критичний термін відсутності одного з батьків – два роки, а після цього дитина починає відчувати себе сиротою. Педагог додає, що в останні роки в українських психологів з'явився новий термін: «італійські діти» – діти, які не хочуть, щоб їхні батьки повернулися з-за кордону. Саме ці підлітки найчастіше потрапляють в мережі наркоділків – вони добре забезпечені матеріально, але належать самі собі. С. Ветров наводить дані правоохоронних органів, згідно яких, кожен десятий неповнолітній, що перебуває на обліку в міліції, – «євросирота».

Необхідно розглянути зумовлене міграцією «соціальне сирітство» і в дзеркалі громадської думки. Директор міжнародної громадської організації

«Четверта хвиля» В. Рябченко зазначає, що діти, що залишилися без батьків, які виїхали працювати за кордон – це величезна проблема. На основі проведених фокус-груп з вчителями, громадський діяч стверджує, що у кожному селі половина дітей живе без батьків, частина з них навіть не знаходиться під опікою бабусь і дідусів, а живуть самі по собі. На його думку, саме така ситуація породила в Україні проблему соціального сирітства. В. Рябченко розглядає останнє як «...небачене раніше явище – фактичне сирітство дітей, батьки яких нібито і не кинули, але разом з тим вимушено кинули за фактом, оскільки роками перебувають за кордоном, не займаючись їх вихованням» [126].

Тема соціального сирітства в контексті сучасної української міграції не залишається поза увагою і церковної спільноти. Зокрема, на «Живому ТБ» Блаженніший Святослав висловив думку, що саме «жіноче заробітчанство породжує в Україні соціальне сирітство» [161]. «Для мене, – зауважив Предстоятель УГКЦ, – той феномен, що жінки частіше їдуть на заробітки, ніж чоловіки, є загадкою. Коли я працював з нашими людьми в Греції, то місцеве духовенство дуже дивувалося, що 90% нашої громади – це були жінки. І перше питання, яке задав мені грецький владика, було: як так сталося, що чоловіки відпустили своїх жінок на заробітки?» [161].

Глава УГКЦ також наголошує, що від міграції страждають і самі жінки, оскільки вони теж переживають сильні травми. Дуже часто в дитини мама асоціюється з образом її матеріального забезпечення. Більше того, коли жінка їде за кордон, то вона одна несе тягар цього заробітчанства. Така жінка зазвичай утримує свого чоловіка, свою сім'ю. Проте, водночас вона стає чужою для них. Тому, як стверджує Блаженніший Святослав: «Свято матері в Італії – це одне з найбільших свят української громади» [161].

Треба додати, що хоч і в українському законодавстві відсутнє таке поняття як «соціальне сирітство» загалом, не кажучи вже про так зване «міграційне сирітство», однак в Національній стратегії профілактики

соціального сирітства на період до 2020 р. діти трудових мігрантів вказані, як діти, що опинилися в складних життєвих обставинах [148].

Щоб зрозуміти, які діти та сім'ї потребують допомоги в розумінні зазначеної Стратегії, в першу чергу треба чітко визначитися з категоріями дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Також необхідно з'ясувати масштаби проблеми в розрізі окремої категорії дітей в кожному регіоні. Для прикладу, як зазначає О. Філіпішина в таких регіонах як Івано-Франківська, Волинська, Рівненська області особливої уваги і послуги будуть потребувати діти трудових мігрантів; на Закарпатті – діти-роми; в регіонах, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, – діти-інваліди [148]. І на кінцевому етапі профілактики відповідно до потреб кожного регіону місцеві органи влади повинні забезпечити формування ринку соціальних послуг з урахуванням кількості дітей кожної категорії і забезпечити якість надання цих послуг.

Таким чином, можемо говорити, що застосування терміну «соціальні сироти» до дітей мігрантів є популярним та загальнопоширеним як у медійному, так і громадському просторі. Однак, в науковому середовищі вживання цього поняття проблематизується. Наведемо декілька прикладів.

Так, Л. Кривачук підходить до цього питання досить категорично і вважає за потрібне окремо розглядати «міграційне сирітство». Відповідно вона виділяє 3 види сирітства: біологічне, соціальне, міграційне та говорить про категорії дітей, які відповідають кожному з цих видів: біологічні сироти, соціальні сироти та діти трудових мігрантів [66]. Якщо перші дві категорії дітей наділені в установленому законодавством порядку певним статусом (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування), то дітям трудових мігрантів на сьогодні офіційно статус не встановлено.

Наш підхід дещо відрізняється від наведеного Л. Кривачук. Йдеться про так зване офіційне (відкрите, явне) соціальне сирітство, до яких відносимо дітей, чийх батьків на законодавчому рівні позбавлено батьківських прав та які знаходяться у відповідних державних закладах опіки. Також ми не виділяємо

окремо міграційне сирітство, а пропонуємо розглядати його як один з видів прихованого соціального сирітства. Тобто, якщо дослідниця виділяє дітей трудових мігрантів як самостійну категорію дітей, то ми все ж таки більш схильні розглядати цю категорію як окрему підгрупу соціальних сиріт.

Проте, С. Одинець взагалі ставить під сумнів адекватність вживання поняття «соціального сирітства» щодо дітей мігрантів. Зокрема, вона вважає, що словосполучення «соціальне сирітство» є семантично порожнім, і його вживання щодо дітей мігрантів має стигматизуючий ефект [92, с. 121]. Інша дослідниця О. Іванкова-Стецюк хоч і говорить про реальні ризики перетворення «дитини мігранта» на «соціального сироту», проте зауважує, що надмірна драматизація в означеному контексті не бачиться доречною, оскільки багато полілокальних родин успішно долають такого роду виклики [48, с. 21].

У рамках дослідження викликів та адаптаційних резервів полілокальних родин українських трудових мігрантів на основі проведення фокус-групових дискусій з її учасниками (трудова мігранти або «фронтовики», їхні діти або «діти трудових мігрантів» та люди, які займалися вихованням цих дітей або «тиловики») було зроблено наступний висновок. Зокрема, йдеться про те, що проблему соціального сирітства треба розглядати комплексно, адже виникнення цього явища може бути зумовлено не тільки трудовою міграцією, а й просто надмірною зайнятістю сучасних українців. Тому загрозу перетворення дитини трудового мігранта в «соціального сироту» треба розглядати персонально, в кожній сім'ї окремо [48, с. 29].

Тобто питання, «чи всіх дітей трудових мігрантів можна вважати соціальними сиротами?» залишається відкритим. На нього ми спробуємо відповісти в третьому розділі на основі результатів авторського прикладного дослідження із зазначеної проблематики. Однак, у ході проведення теоретичного аналізу проблем, які можуть виникати у дітей трудових мігрантів, вважаємо, що виникає необхідність ввести в науковий обіг таке поняття як «діти трудових мігрантів». Так, *«діти трудових мігрантів» – це особлива соціально-демографічна група дітей, дитинство яких характеризується*

відсутністю повноцінного батьківського піклування через виїзд батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон.

А для того, щоб зрозуміти реальну загрозу виникнення явища соціального сирітства у сім'ях трудових мігрантів, в першу чергу необхідно здійснити аналіз статистичних даних щодо сучасної української міграції та думки фахівців із досліджуваної проблеми, що і буде зроблено в наступному розділі дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 2

Отже, у другому розділі сформульовано авторське означення такого поняття, як «соціальні сироти», а також уточнено наявні класифікації соціальних сиріт в науковій практиці. Крім того, здійснено теоретичний аналіз змісту таких понять як «офіційне соціальне сирітство», «приховане соціальне сирітство», «первинне соціальне сирітство» та «вторинне соціальне сирітство». Запропоновано виділяти два види неофіційного соціального сирітства в контексті міграційних процесів: явне та приховане.

У цьому розділі зазначено, що кожна з наук досліджує соціальне сирітство, виходячи зі своїх концептуальних і методологічних побудов та обумовлено переваги власне соціології дитинства як самостійної галузі соціологічної науки у дослідженні цього феномену. Зокрема, соціологія дитинства завдяки інтегративній функції дає можливість розглянути соціальне сирітство як цілісне явище, враховуючи історичні, соціальні, культурні, економічні та психологічні фактори, що впливають на його поширення.

Здійснено теоретичний аналіз різних об'єктивістських та суб'єктивістських соціологічних концепцій та особливості дослідження соціального сирітства з позицій кожної з них. Зокрема, звернено увагу на пізнавальні можливості феноменологічного підходу, концептуальні положення якого лягли в одну з теоретичних основ авторського дослідження соціального сирітства. Обґрунтовано застосування положень структурно-функціонального підходу як в контексті соціального сирітства, так і для аналізу міграцій.

Основна увага приділена соціальному сирітству, яке виникає внаслідок сучасних міграційних процесів з України. Виділено три моделі транснаціональної сім'ї, які виникають через трудову міграцію дорослих: «без матері», «без батька», «без обох батьків». Наголошено, про виникнення у дітей з таких сімей таких же проблем, що й у дітей, батьки яких офіційно позбавлені батьківських прав, що і стало підставою для формулювання авторського означення такого поняття як «діти трудових мігрантів» та виділення автономного концепту «соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції».

Зазначена проблематика є популярною та загальнопоширеною як у медійному, так і громадському просторі, чого не можна сказати про наукове середовище. Зокрема, аналіз відповідної літератури свідчить про неоднозначне ставлення науковців до можливості застосування терміну «соціальні сироти» щодо дітей трудових мігрантів.

РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Соціолого-статистичний аналіз соціального сирітства в контексті трудової міграції в сучасному українському суспільстві

За останні кілька десятиліть спостерігаємо зростання масштабів та інтенсивності міграційних процесів в Україні. Така тенденція пояснюється соціально-економічною ситуацією, яка на сьогоднішній день є особливо важкою в силу складних політичних обставин, що спонтанно виникають у східному регіоні України. Не будучи готовою до такого розвитку подій, наша держава не змогла за короткий час створити такі соціально-економічні амортизатори, які б змогли пом'якшити наслідки військового конфлікту. На жаль, це супроводжується різким спадом виробництва, скороченням зайнятості, заборгованістю з виплати заробітної плати та, в кінцевому результаті, втратою робочих місць. Відповідно, побоюючись загрози зниження доходів чи бідності внаслідок утрати робочого місця і матеріального доходу, необхідного для життєзабезпечення власної сім'ї, активізується трудова міграція українського населення за кордон.

За офіційними даними Державної служби статистики України з січня по жовтень 2016 р. з України за кордон мігрувало 5802 особи [37]. Ці дані не охоплюють населення тимчасово окупованої території АРК, м. Севастополя та частину зони проведення антитерористичної операції. Вказана інформація сформована на основі наявних адміністративних даних щодо зміни реєстрації місця проживання. А це означає, що у зв'язку з цим ця цифра не є остаточною. Найбільш активною з точки зору міграції за цими даними виявилася Одеська область (811 осіб), а найменш активною Херсонська (59 осіб), якщо не брати до уваги Луганську, з якої виїхало за кордон лише 42 особи.

Діапазон думок про те, скільки українців працює за кордоном, є дуже широким – експерти називають цифри від 1 млн. до 7 млн [5, 65]. Вважається, що і максимальне, і мінімальне значення названого діапазону можуть бути

цілком коректними, оскільки все залежить від методики підрахунку та періоду часу, який береться до уваги. Однак названі дані датуються ще 2013 роком.

Сьогоднішня статистика говорить про те, що за кордоном легально перебуває приблизно 5 млн. громадян України [128]. Проте не можна однозначно стверджувати, що в порівнянні з 2013 р. наших громадян стало менше виїжджати аж на 2 млн. Треба розуміти, що практично при кожних підрахунках використовується інша методологія.

За даними Європейської комісії з питань міграції та біженців, українці є найбільшою групою легальних трудових мігрантів у країнах Євросоюзу [14]. Однак, навіть незважаючи на це, можна вважати, що цифра 5 млн. не є об'єктивною. Державні органи статистики достатньо повно враховують народжуваність та смертність, однак з міграцією існують деякі проблеми. По-перше, фіксувати нелегальну міграцію дуже важко з процедурної точки зору, а по-друге, в Україні немає ефективної мотивації населення реєструвати свої переїзди. Більше того, при кожному наступному підрахунку важко охопити довгострокових мігрантів, які в країні-призначення перебувають нелегально. Звідси і виходить, що враховувати міграції набагато складніше. Говорити точно можна тільки за результатами перепису населення, який був востаннє у 2001 р. Тому актуалізується необхідність нового перепису. Отже, оскільки офіційна статистика не фіксує реального стану міграційних потоків, у своїй роботі ми більшою мірою будемо керуватися експертними даними, які подають фахівці, на основі своїх досліджень.

На сьогоднішній день, великою популярністю користується зовнішня трудова міграція, коли люди їдуть за кордон на деякий час з періодичним поверненням додому. Щодо так званих «постійних мігрантів», то як зазначає Е. Лібанова за кордоном постійно працює близько 3 млн. українців [145].

Станом на 2013 р. особливою популярністю користуються наступні три напрямки міграції: Росія, Польща і Чехія відповідно. Наприклад, за даними Українського аналітичного центру (УАЦ), в 2013 р. українські громадяни перетинали кордон з Росією 6 млн. разів, а всього в 2013 р. в Росії працювали

2,9 млн українських громадян. Проте, з 2014 р. потік всіх іноземних трудових мігрантів до Росії став скорочуватися, а саме вже за перші два місяці року він впав на 5%. Очевидною причиною того стала економічна криза, роботу в РФ стало знаходити важче, а оплата знизилася. Відповідно, потік мігрантів з України туди також скоротився. У 2015 р. в Росії затрималось лише 105 тис. українців [5] .

Щодо інших країн-реципієнтів, то наприклад, Угорщина у 2017 р. збирається розширити кількість вакансій для трудових мігрантів на 50 тис . А Чехія, де вже працює 220 тис українців, збирається створити ще 140 тис вакансій [165]. Проте станом на сьогоднішній день все таки головним імпортером українських працівників є Польща. Якщо у 2015 р. тут працювало близько мільйона українців, то у 2016 р. для українських робітників було відкрито ще 900 тис робочих віз, і ще мільйон Союз підприємців і роботодавців Польщі збирається видати у 2017 р. [165]. Однак, треба пам'ятати, що зазначені цифри стосуються лише офіційно влаштованих українців, хоча очевидним є той факт, що багато трудових мігрантів працюють в Польщі нелегально.

Оцінити міграційну ситуацію в Україні найближчим часом можна тільки дослідивши настанови та практики українського населення щодо трудової міграції. А знаючи кількість потенційних мігрантів, можна зробити прогностичні оцінки щодо загрози поширення так званого «соціального сирітства» в сім'ях трудових мігрантів. Для цього хочемо навести дані дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2016 р. Опитування проводилося в двох аудиторіях.

Аудиторія №1: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 2000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 2,2%. Терміни проведення дослідження: 16-22 вересня 2016 р.

Аудиторія №2: відвідувачі візових центрів, які хотіли б працювати за кордоном (Львів, Житомир, Харків). Вибіркова сукупність: 450 респондентів.

Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 5%. Терміни проведення дослідження: 16-27 вересня 2016 р. [79].

Так, за результатами цього дослідження 30% українців виявили бажання виїхати за кордон на постійне місце проживання, а 40% - хотіли б працювати за кордоном. І якщо серед тих людей, які хотіли би постійно жити за кордоном може виявитися велика кількість тих, які виїжджали б цілою сім'єю, то серед 40% тих, які хочуть працювати за кордоном, очевидно є багато таких, які все ж таки залишать дітей на батьківщині і тим самим ці діти потенційно поповнюватимуть ряди «соціальних сиріт». Проте, з іншого боку, треба врахувати і те, що в середовищі респондентів, які мають дітей до 16 років, основним мотивом виїзду за кордон на постійне місце проживання є бажання забезпечити дітям краще майбутнє (52%).

З числа тих, хто виявив бажання працювати за кордоном, лише 25% респондентів оцінили свої шанси на роботу за кордоном як значні, 50% – як незначні, 12% зазначає, що у них взагалі немає шансів, кожен десятий – не визначився. Зазначимо, що жителі Західної України, молодь, представники чоловічої статі, респонденти з вищою освітою та високими доходами є значно оптимістичними в оцінках своїх шансів на працевлаштування. Ті, хто вже працювали за кордоном чи хоча б цікавилися цим питанням, також оптимістичніші щодо власних шансів реально отримати роботу за кордоном.

Так, 25% українців попередньо шукали інформацію щодо працевлаштування за кордоном. Щодо відвідувачів візових центрів, то в їх середовищі серед тих, хто висловили бажання працювати за кордоном, цікавилися можливостями працевлаштування аж близько 70% респондентів.

20 % опитаних українців мають досвід роботи за кордоном. Якщо таких на Заході країни 23%, то в інших регіонах лише 6-8%. Зокрема, це чоловіки, люди середнього віку, з вищою освітою і вищим рівнем доходів.

З числа тих, хто виявив бажання працювати за кордоном більше, ніж 20% уже мають попередній досвід роботи за кордоном, а серед відвідувачів візових

центрів, які хочуть працювати за кордоном, таких майже 40% (зокрема, у Львові та Житомирі таких більше у два рази, ніж у Харкові).

Близько 40% опитаних українців, які бажають працювати за кордоном, готові лишитися там на термін від 1 до 5 років. Проте, більшість опитаних відвідувачів візових центрів бажають залишитися працювати за кордоном на достатньо короткий термін – до 1 року. При цьому довгострокову міграцію розглядає переважно молодь, а ті респонденти, які мають досвід роботи за кордоном навіть розглядають можливість виїзду за кордон на постійне місце проживання.

Дві третини опитаних українців, при наявності постійної роботи за кордоном, скоріше повернулися б в Україну через деякий час, 15% – скоріше не повернулися б. Серед тих, хто виявив бажання працювати за кордоном, готових повернутися в Україну лише 57%, серед відвідувачів візових центрів – ще менше – 52%.

За дослідженнями компанії Research & Branding Group, в грудні 2016 р.ку 34% населення виявили готовність назавжди покинути Україну, в той час як 55% українців сказали, що не хотіли б кудись їхати. У порівнянні з лютим 2015 р. міграційні настрої збільшилися на 6%. [6].

Якщо, за результататми дослідження «Рейтингу», у 2016 р. хотіло б працювати за кордоном 40% українців, то у 2017 р. таких виявилось вже 44%. [38]. Тобто спостерігається тенденція до збільшення потенційних трудових мігрантів з року в рік.

Основною мотивацією у бажанні працювати за кордоном у 2017 р. респонденти називали вищий рівень зарплати – 72%. Найбільшою популярністю серед опитаних користуються такі країни-імміграції як Німеччина, Польща, США, Канада, Чехія, Італія, Великобританія, Франція, Швеція, Ізраїль, Іспанія, Нідерланди, Росія.

Серед українців, які висловили бажання працювати за кордоном, 14% стверджують, що вже мають досвід роботи там. Виходить, що інші 86% – це так

звані «нові мігранти», які будуть збільшувати загальне число українських трудових емігрантів.

Наведені вище відсотки як щодо реального стану української міграції, так і потенційної готовності до виїзду свідчать про те, що оскільки виїжджає переважно доросле населення, багато сімей у зв'язку з цим роз'єднується. Тобто батьки можуть роками не бачити своїх дітей, їх виховують бабусі з дідусями, інші родичі, а іноді навіть і просто знайомі.

В рамках проекту Карітасу «Мережа соціальних центрів для дітей трудових мігрантів в Україні», який виконувався в 7-ми містах Західної України (Івано-Франківськ, Коломия, Дрогобич, Стрий, Борислав, Броди, Нововолинськ) було визначено, хто саме опікуються дітьми за відсутності батька чи матері або ж обох батьків. Так при загальній кількості опитаних 353-ох дітей половина з них виховуються без матері, третина – без обох батьків і більш ніж четверта частина – старшим поколінням, тобто бабусями і дідусями [73, с. 257].

Аналіз тривалості відсутності батьків в рамках того ж проекту показав наступну картину відсутності батьків: до року – 35 випадків; від 1 до 3 років – 111 випадків; від 3 до 5 років – 112 випадків; від 5 до 10 років – 99 випадків; більше 10 років – 14 випадків. Звідси видно, що приблизно 64% дітей роками (від 3 і більше років) зростають без батьків [73, с. 257].

За даними досліджень міжнародного правозахисного центру «Ла Страда – Україна», самі трудові мігранти стверджують, що вони змушені покинути на деякий час дітей заради їхнього ж блага. Так, 86% мігрантів заробляють гроші на освіту дітей, 72% – на будівництво та придбання житла, 69% – на забезпечення щоденних потреб нащадків [101, с. 113].

Для визначення напрямків соціальної допомоги і відновлення соціалізаційного потенціалу дітей трудових мігрантів у 2009 р. було проведено анкетування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл Закарпатської області. За результатами даного опитування, діти трудових мігрантів, у порівнянні з іншими дітьми, більшою мірою чекають на допомогу від суспільства: 40,7%

дітей, батько яких, і 25,4% дітей, мати яких ніколи не працювали за кордоном, не розраховують на жодну допомогу від суспільства. Натомість серед дітей, мати яких працювала за кордоном на момент анкетування, усі бажали б отримати від суспільства певну допомогу. А серед дітей, в яких тоді за кордоном працював батько, відмовилися від такої допомоги лише 9,4% опитуваних. Серед усіх видів допомоги, які вони хотіли б отримати від суспільства, на перше місце такі діти поставили матеріальну або фінансову допомогу – відповідно 67,2% і 76,9%. Щодо допомоги у вигляді консультації фахівців, то такої ці діти очікують найменше [49, с. 172].

Дещо іншою є ситуація з дітьми, мати або батько яких працювали за кордоном задовго до моменту проведення дослідження. Так вони більш схильні до отримання найпершої допомоги від суспільства саме у формі консультацій фахівців, – відповідно 26% і 18,5%. Можемо припустити, що така відмінність у відповідях пояснюється тим, що саме та категорія дітей, які вже відчули на собі відсутність батьків розуміють, що не всі життєві проблеми вирішуються за допомогою грошей.

Щодо статистики кількості дітей трудових мігрантів, то варто зазначити, що в Україні ні існуючі офіційні, ні експертні оцінки не відображають реальний масштаб явища. В публічному просторі циркулюють нічим не підтверджені, цифри від 3 до 9 млн. дітей, чиї батьки працюють за кордоном [28]. Більше того, станом на сьогодні в Україні не має жодного загальнонаціонального обстеження дітей українських мігрантів.

У 2009 р. в школах Закарпаття проводилось дослідження *«Життєві труднощі дітей закордонних трудових мігрантів»*. Зокрема, було опитано 230 учнів, з яких майже 80% відчувають різні життєві труднощі. Так, 33% опитаних дітей, матір яких працює за кордоном, відчувають «непосильне психічне навантаження», 11% – «жорстоке ставлення батька», 3% – «сильне фізичне навантаження», 3% – «побутові проблеми» [51]. Як бачимо з цього дослідження, психологічні розлади не є масовим явищем серед дітей мігрантів.

За результатами дослідження *«Діти, залишені позаду»*, проведеному у 2010 р. Міжнародною організацією міграції (МОМ) у Тернопільській та Чернівецькій областях здійснено наступні висновки: від'їзд батьків може мати негативний вплив на емоції і соціальну поведінку, залишених в Україні дітей; може спричинити їхню закритість, агресію, низький рівень поваги до інших, погану дисципліну, відмову від навчання; стати імпульсом до численних проблем в сфері соціальної комунікації та пізнавальній діяльності дітей [178].

Як зазначає С. Одинець, суттєвим недоліком обох досліджень, є їхня методологічна фрагментарність. У жодному з них не було використано контрольні групи дітей та підлітків, які живуть у тій самій місцевості разом з батьками. Не було наведено аргументів і на користь того, що негативні емоційні прояви та психологічні особливості, на яких наголошують дослідники, є притаманними виключно дітям мігрантів, а не зумовлені віковими змінами у психіці чи спричинені іншими обставинами [92, с. 119-120].

Не варто забувати і про такі позитивні наслідки трудової міграції як підвищення фінансового рівня родини та життєвих стандартів. Так, за результатами загальнонаціонального обстеження домогосподарств України (2007-2008 рр.) мігранти витрачали свої заробітки, передусім, на потреби родини: 72% українських мігрантів висилали гроші на придбання продуктів, одягу, оплату послуг в Україні, 39,3%, – на купівлю автомобіля, пральної машини, холодильника, 12,4% – на оплату навчання членів родини, і, найперше, дітей [45]. Більше того, з'являється нова тенденція: українські мігранти до країн ЄС намагаються забирати своїх дітей до себе, у країну проживання, де забезпечують їм здобуття першої або другої вищої освіти, житло, і можливості для особистісного розвитку [102].

Щодо української імміграції в Італії, то як свідчать джерела, трудові мігранти в Італії – це переважно жінки, які працюють доглядальницями, прибиральницями, нянями. Чоловіків майже в шість разів менше [138]. А як уже нами зазначалося, розлуку з матір'ю діти переживають болючіше, ніж з батьком.

Тільки в Неаполі та прилеглий до нього області Кампанія мешкає 42 тис. українців, що є другим показником серед інших італійських регіонів [138]. Проте можемо припустити, що реально українців тут більше, оскільки завжди поруч з офіційною має місце і нелегальна міграція. Навіть, якщо після багаторічного перебування в Італії багато хто з мігрантів у зв'язку з отриманням документів забрав сюди сім'ю, у більшості випадків все ж таки сім'я залишається в Україні.

На основі зібраних у 2005-2010 рр. глибинних інтерв'ю Ф. А. Віанелло виділяє *два профілі українських жінок мігранток у Італії: перехідні і постійні мігрантки*. Це дозволило їй виділити різні типи транснаціональних сімей [25, с. 110-113].

Перший профіль (перехідні) включає в себе мігранток, які живуть в Італії, працюють в сім'ї роботодавця на правах співмешканця. Їх соціально-демографічний портрет наступний. Це переважно матері-годувальниці, часто (але не обов'язково) самотні матері 40-60-ти років з дітьми-підлітками або повнолітніми. Для них характерна короткострокова міграція, вони чітко фокусуються на поверненні, але постійно його відкладають. Для перехідних мігранток роль матері є основною, яка визначає мету усієї міграції. Сімейні зв'язки є емоційним джерелом, яке підтримує їх протягом перебування за кордоном.

У цьому випадку конфігурація транснаціональної родини є наступною: в Італії самотньо живе жінка середнього віку, а в Україні – її неповнолітні чи повнолітні діти, чоловік і батьки похилого віку. Всі члени сім'ї фінансово залежить від жінки-мігрантки. В цьому випадку можна говорити і про чітко виражений брак догляду. Зокрема, з одного боку, неповнолітні діти відчують потребу у виконанні сімейних обов'язків матір'ю, а з іншого – пристарілі батьки залишаються самотніми та позбавленими догляду їх доньок-мігранток.

Другий профіль українських жінок-мігранток, який виділяє Ф. А. Віанелло – постійні мігрантки. Ці жінки багато уваги приділяють особистому розвитку, уникаючи при цьому сімейних обмежень і починають в країні імміграції нове

життя. Вони дуже часто забирають своїх дітей до Італії. Проте, про чоловіків цього сказати не можна, оскільки цей профіль жінок-мігранток є прихильником матриархальної моделі. Соціально-демографічні характеристики тут дещо відрізняються від жінок з першої групи. Зазвичай, це самотні матері, за віком молодші від перехідних мігранток, з неповнолітніми дітьми і «ушкодженою» особистісною та соціальною ідентичностями в Україні.

У цьому випадку йде мова про таку транснаціональну сім'ю – діти і, в дуже небагатьох випадках, чоловіки, приєднуючись до жінок-мігранток в Італії, стикаються з усіма проблемами, пов'язаними з возз'єднанням сім'ї: розрив у близькості і взаємному пізнанні, гендерні і міжпоколіннісні конфлікти, культурна і соціальна інтеграція, погіршення соціальної мобільності. Але попри названі проблеми, відтік догляду за дітьми в такому випадку частково подоланий. Однак, залишається проблема відтоку догляду для пристарілих батьків, оскільки вони залишаються самі, маючи дуже низький рівень пенсії та без жодної підтримки з боку українських органів влади.

У вересні 2013 р. на телеканалі 1+1 відбулася прем'єра документального фільму «**Жінка-банкомат**» [43]. Це історії реальних жінок трудових мігрантів, які працюють в Італії. Фільм побудований на розповідях самих мігранток, їхніх дітей, що залишилися на Україні та людей, які опікуються цими дітьми.

Так, історія перша. Галина (с. Журавне) поїхала в Італію працювати прибиральницею. Вона живе в одному з найнебезпечніших міст країни Неаполі. Проте жінка не боїться нічого, вона вже звикла ходити вулицями міста вночі. Її серце завмирає лише тоді, коли чує поруч дитячий сміх. Дванадцятирічний Руслан, син Галини, зазначає: *«Я сам з двох років. (довга пауза). Вже так не сумно. Я от коли був ще в садіку, то мені було сумно, а тепер, та нї. Тако вже привик. Вже по Skype говорю, то вже не скучно так, вже нормально»*. Свого батька хлопчик ніколи не бачив, його виховує лише бабуса, яка згадує: *«...Дитина залишилася. Спочатку він нічого так реагував, що мамі нема. Але пізніше, коли пішов до школи, часто вечорами плакав [бабуся плаче], що хотів мамі... Я казала, що мама тебе любить, мама приїде, мама зароби гроші,*

будеш вчитися. І так ми обидвоє з внуком тільки зараз живемо. Він підтримує мене, а я його...». Бабуя наголошує: *«...Завдяки їй ми маємо все... зробили ремонт... купили холодильник...Вона допомагає всім: і сестрі, і братові...».* Дійсно, жінка купляє синові багато речей, які присилає додому разом з щомісячною сумою грошей. Однак, Руслану не вистачає матері вдома. При найменшій нагоді він їде в сільську бібліотеку, щоб подзвонити їй по Skype. При цьому він точно не знає, а тільки надіється, що раптом мама буде в мережі. Руслан бачить її на екрані комп'ютера кожен день, але, як зазначає хлопчик, не може її обняти. У нього одна мрія – хоча б раз сходити з мамою на річку.

Історія друга. Юля, дочка Романії, яка після розлучення з чоловіком була змушена поїхати за кордон, щоб забезпечити дитину, говорить: *«Мені приємно, що про мене піклуються. Там якийсь одяг висилають, там таке. Приємно. Одяг він хоча і теплий, але батьківська любов тепліша».* Свої «11» Юля святкує з друзями, це її перший день народження без мами. Дівчинка два дні допомагала бабусі приготувати все до свята з надією, що її похвалить саме мама. Романія, яка уже пів року не може знайти постійної роботи у Римі, витрачає останні гроші, щоб купити квиток на автобус, доїхати у кафе з Інтернетом і привітати доньку по Skype. Слова вітання жінка говорить крізь сльози. Юля в той момент також плаче. У кожній розмові дитина запитує матір, коли та приїде. Однак, Романія не може відповісти на це запитання, оскільки ще не заробила потрібну суму грошей.

Історія третя. Тетяна (м. Надвірна, Прикарпаття), як і в попередній історії, розлучившись з чоловіком-п'яницею, їде в Італію на роботу і залишає троє дітей на своїх батьків. Коли Тетяна поїхала (2003 р.), у Надвірній ще не було Інтернету. Діти писали їй листи, які вона зберігає. У цих листах розповіді про шкільні проблеми та малюнки. Серед них є і підказки для мами, що треба передати в подарунок наступного разу. У фільмі Тетяни демонструє малюнок наймолодшої дочки Роксолани, на якому вся сім'я разом, і мама в тому числі.

Тетяна, яка до від'їзду в Італію працювала вчителем, розуміє: *«Як я побачила цю обстановку на Україні. Я подивилася тоді, що хлопці взяли там*

ящик горілки, і ящик пива, і ящик вина. Мені це було враження дуже таке. Я собі думаю, як мої діти там залишуться, я їх потім, ну, не зможу направити чи націлити, знаєте, на той потім. Загублю я дітей. Я так собі подумала». Через чотири роки Тетяна забрала всіх своїх дітей в Неаполь. Однак, навіть після приїзду дітей жінка зазначає, що відстань зробила своє.

Історія четверта. Наталя (м. Боярка), яка уже 8 років працює в Італії, в останній вихідний перед відпусткою купляє подарунки для дочки Марини. Жінка запевняє, що завдяки роботі за кордоном вона здійснила все, заради чого приїхала в Італію. Але є і зворотній бік медалі – її дочка виросла і з кожним роком вона віддаляється від мами все більше і більше: «...Один день вона [дочка] розмовляє зі мною добре, на другий день трошки щось там не так, не хоче мені розказувати...». Наталя сподівається, що за місяць відпустки їй вдасться налагодити стосунки з донькою, але повертатися назавжди вона не збирається.

Історія п'ята. Без мами виросла ще одна дівчинка Діана. Змалку її виховує бабця. В їхній хаті в селі Лойова на Івано-Франківщині багато сувенірів з-за кордону, гарний ремонт та меблі. Діана виділяється серед решти дітей, які живуть у цьому селі. Тільки в неї є квадроцикл, щоб їздити по горах, та дорогий фотоапарат. Саме завдяки подарункам мамі вдалося налагодити контакт із дитиною. Діана каже наступне: «...Я завжди знала, що мама працює заради того, щоб мені щось купити. Коли мама приїхала – це було дуже страшно. Я боялася з нею говорити. Я хотіла її обняти, но я боялася. Я встидалася її... Кудась іти – я ішла питатися бабусі... і потім вже ішла питатися мами... Я просто боялася щось не так сказати, щось не то зробити. Це була для мене, не можу сказати, що чужа людина. Людина, яка для мене була нова, яку я в переважності не знала. А як з дитиною можна налаштувати зв'язок? – мама мені завжди щось купляє. Це щось таке, там барбі чи ще щось. Так я більше до неї так притягувалася...». Дівчинка звикла отримувати подарунки не тільки на свята, а просто так, щомісяця. І так майже в кожній родині, де мама поїхала працювати за кордон.

Кожна жінка, яка знялася у цьому фільмі, зазначає, що у неї не було іншого виходу, як покинути дітей і заробляти гроші за кордоном. Тепер мігранток і їхніх дітей розділяють сотні кілометрів, але зв'язує Інтернет. Інша парадоксальна ситуація: вони роками не перетинають пороги рідного дому, проте все, що там є, – це результат їхньої праці. З розповідей героїв фільму видно, що поступово обидві сторони звикають до ситуації, що склалася. І там, де відсутність неможливо заповнити такими емоційними компонентами, як поцілунки та душевні розмови, вона заповнюється подарунками та грошовими переказами.

Цей фільм є доцільним прикладом того, як еміграція призводить до припинення повноцінного існування сім'ї, до виникнення у дітей та батьків-мігрантів стресів через розлуку одне з одним, а головне – як відбувається «валютизація» стосунків у родині. Тобто, йдеться про те, що через постійне матеріальне утримання батьками своїх дітей, останні, з одного боку, невмотивовані працювати та самореалізовуватись, а з іншого – з часом сприймають батьків здебільшого як джерело фінансового надходження.

У рамках проекту *«Українська столиця Італії: історії розділених сімей»*, створеного за підтримки Journalismfund.eu, досліджувалось як впливає трудова міграція на громадян України за кордоном та на їхніх родичів, що залишилися вдома. Зокрема, було проведено інтерв'ю в сім'ях трудових мігрантів. Так, за результатами оприлюднених інтерв'ю, можемо говорити, що без сумніву трудова міграція впливає на життя як самого мігранта, так і на життя інших членів родини, які залишилися на батьківщині. Кожна така сім'я має свої труднощі. Наприклад, є дорослі, які після тривалого перебування за кордоном вирішили забрати дітей до себе: *«Діти вже починали чуть-чуть забувати. Дистанція своє бере. Із-за чого ми вирішили або їх сюди привезти, або... сім'я розпадається. Діти без батьків не повинні бути»* [138]. Щодо цього випадку, то тут сім'я воз'єдналася. Більше того, ці діти навіть інтегрувалися в італійське суспільство.

Розлука між членами родини руйнує також і шлюбні відносини, що прямо чи опосередковано впливає на відносини батьків з дітьми. Наступний сценарій вдало це демонструє: *«Ми спілкувалися, спілкувалися, потім вона [дочка мігрантки] приховала, що тато живе з іншою жінкою. Коли я про це все дізналася, кажу – чому ти мені нічого не сказала? А вона каже – я боялася. – Чого ти боялася? Ти йдеш до тата, тато спілкується з жінкою, а від мене все це приховуєш. Потім ми почали з нею сваритися і вона припинила зі мною спілкуватися. Мовляв, мама погана, я її покинула»* [138].

Мають місце і випадки, коли мігранти мусять залишатися за кордоном навіть в пенсійному віці для утримання вже своїх дорослих дітей: *«.....Я мушу помагати на Україні своїй дочці, яка не має роботи з вищою освітою, чоловік дуже хворий в мене раком після інсульту. І я тягну на своїх плечах всю сім'ю»*. Довготривала розлука, звичайно, має й психологічні наслідки: *«Трошки є якась відчуженість. Так як ми вже ніби відвикаєм. Втрачаються такі сімейні зв'язки, цінності...»* [138].

Незважаючи на відстань, члени родини трудових мігрантів звісно намагаються підтримувати зв'язок один з одним. Деякі типи такого спілкування досліджені емпірично. В рамках проекту *«Історії розділених сімей: Скайп-село»*, який був представлений на Львівському Громадському телебаченні наведено деякі приклади спілкування з родичами мігрантів-українців [139]. На прикладі села Бабівці, що в Чернівецькій області, показано як основним джерелом спілкування між мігрантами та родичами на Україні є Інтернет. Зокрема, йдеться про перетворення маленького села, в якому нема роботи та багато хто працює саме за кордоном, в так зване «Скайп-село». Як зазначає, один з мешканців: *«На моїй вулиці немає жодної хати, яка не має інтернету»*. Скайп-зв'язок тут є головним зв'язком між віддаленими родичами: *«В любий момент по скайпу можна бачити свою рідну кров, яка за кордоном.....»* [139]. Більше того, автори даного проекту чітко вказують на те, що Інтернет для селян – це не джерело новин та розваг, а першочергово – інструмент для комунікації з родичами, які працюють за кордоном.

У рамках проекту були проведені короткі інтерв'ю з дітьми та дорослими, чий сім'ї мають відношення до міграції. З цих інтерв'ю видно, що кожна дитина по різному переносить відстань з близьким людьми. Уже дорослий на момент розмови 25-річний Ярослав згадує, що до нової реальності (життя без мами, яка виїхала в Італію) адаптуватися було не просто: *«Не плакав, але радісного теж нічого не було... Досить важко спочатку адаптація пройшла.....»* [139]. *«Ні, матусю, ти не померла. Ти жива і піклуєшся про мене, але твоєї ласки я не відчуваю ще від 5-го класу. Чому ти поїхала в Італію, а мене залишила на батька та бабусю?»* [39, с. 197]. Натомість 7-річний Станіслав на питання, чи сумує за батьками в Іспанії, відповідає заперечно. Проте, з іншого боку додає, що хотів би поїхати до них.

Таку відмінність у ставленні дітей до втрати батьків через трудову міграцію важко пояснити. Як зазначає психолог Бобівцівської сільської школи, *«... відстань, відсутність найрідніших людей – мами і тата, змушують дітей страждати, хоч і мало хто з них готовий про це говорити....»* [139]. Очевидно, це залежить від характеру та відкритості кожної дитини особисто.

Заробляючи гроші за кордоном, батьки без сумніву відкривають для дітей багато можливостей, проте не для всіх дітей це є головним у житті. Ось що з цього приводу думають самі діти з транснаціональних сімей: *«Моя душа замерзла... замерзла від цього довгого холоду, що тягнеться уже 3 роки»* [39, с. 197].

Для багатьох дітей батьки-мігранти перетворилися на джерело постачання грошей. *«Ми, діти, звикли, що наші батьки – це ті, що заробляють гроші. Мало-помалу вони перетворюються на спонсорів для нас»,* – пише 17-літній юнак, син емігрантів [39, с. 197]. Проте є і такі, що готові відмовитися від матеріального благополуччя заради присутності батьків у своєму житті: *«...У моєму віці я уже маю все, чого можна бажати. Я хочу мами, а не грошей і тих подарунків, які вона присилає».* *«...Я вас прошу: не залишайте дітей заради грошей! Нам потрібні ви, нам потрібні мами, що завжди поруч з нами, розділяють наші радощі, успіхи, невдачі».* *«Я ніколи не думав, що моя мрія буде*

коштувати так дорого!» «Ми із батьком уже звикли жити без мами. Невже це життя?» [39, с. 197].

Дорослим, які все ж таки обрали такий шлях заробляння грошей як міграція, також важко через відсутність дітей та інших членів родини: *«...Дуже важко було, коли тобі не дзвонять. А коли дзвонили, то це зазвичай були якісь не дуже приємні новини. Хтось помер, туди-сюди», «...Некомфортно... І коли приїжджаєш, починаєш знайомитися зі своїми дітьми, зі своєю дружиною. В неї теж нові звички з'явилися. Діти за 10 років, відколи я поїхав, вирости чомусь вищі, ніж я» [139].* Особливо розлуку з дітьми переживають матері: *«Я почувалась осиротілою і самотньою на чужині, приголомшувала себе тяжкою роботою, щоб заглушити спогади і тугу за усім, що залишила удома.... а чи є ще той ДІМ, котрий залишила не з власної волі, та все ж таки залишила...»; «...А вона мовчки дивилась на мене кілька секунд, а тоді спитала: «Ви хто?» Я не могла повірити — рідна донька мене не впізнає!...»; «...Такого заробітчанського хліба не бажаю більше нікому. Відстань розділяє рідних людей, забирає сімейні цінності, руйнує сім'ю».*

Збірка оповідань **«Мама по скайпу»** [76], в якій розкривається тема трудової міграції, викликала неабиякий інтерес як у світової, так і в української громадськості. Це збірка декількох оповідань, де спільною темою є проблеми батьків і дітей та криза спілкування у сім'ях, яка виникає через трудову міграцію батьків. Оповідання ведуться особисто від імені мігранток, які розповідають про своїх дітей та досвід мами по скайпу, зокрема.

Перше оповідання або так звану передмову **«Очіма дітей»** М. Савка розпочинає з прози Валіка, одинадцятирічного хлопчика із села Дунаївці під Чернівцями: *«Я живу зі своєю бабусею, яку дуже люблю. Вона для мене і мама, і тато, і найкращий друг. У щоденній молитві, звертаючись до Всевишнього, я прошу для неї хоч трохи здоров'я, бо вона має хворе серце. Бабуся моя виростила п'ятьох дітей, серед них і мою маму. Мама не живе тепер з нами, бо вона на заробітках в Італії. Коли приїжджає у гості додому, то каже, що Італія дуже гарна, сонячна країна. Але для мене ця країна чужа, далека і зовсім*

не сонячна, бо вона забрала мою маму. Я щодня чекаю на неї, вона часто дзвонить додому, я чую її лагідний голос, але не бачу її добрих синіх очей...». У розлуці з мамою одинадцятирічний хлопчик звинувачує державу: ««.. Моя мама дуже добре вчилася колись у школі, але що з того вийшло? Абсолютно нічого. Вона поїхала в Італію у пошуках грошей для моєї кращої долі. Заради грошей вона багато терпить. Вона працює санітаркою у лікарні, доглядаючи хворих, піклуючись про них, їхнє здоров'я. Це несправедливо, це навіть образливо, що у своїй державі людина не має роботи, не може прогодувати одного сина і себе...» [76, с. 9].

М. Савка зауважує, що основною причиною трудової міграції є невпевненість у завтрашньому дні, вихід із бідності. Відтак, на її думку, «... дорослі діють за аналогією, за найпростішою схемою, стаючи за спиною сусіда в довжелезні черги до посольських віконечок по візи, аби врешті поповнити армію трудових мігрантів. Правдами і неправдами вириваються, продираються через кордони – в Італію, Грецію, Чехію, Польщу, Угорщину, Англію... І, звичайно, в Росію...» [76, с. 7]. Більше того, авторка бачить загрозу передачі страху невпевненості у завтрашньому дні дітям, які, вже будучи дорослими людьми, можуть повторити емігрантський досвід батьків.

У передмові М. Савка ставить такі запитання, як: «Чи поверне скайп розірваним сім'ям втрачену радість спілкування?», «Чи відновить Інтернет розірвані родинні зв'язки?» [76, с. 10], відповіді на які будемо намагатися віднайти в наступних розділах книжки.

Так, в оповіданні другому *«Ho paura»* Г. Крук йдеться про особливості спілкування мігрантки Нелі та її сина Івасика. Зокрема, описується одна з розмов героїв, у якій хлопчик говорить матері наступні слова: *«Петро тітчин нині говорив, що ти ніколи більше не повернешся... як їхня Василина. Вона там заміж вийшла, нових дітей собі народила, а старих покинула...»* [76, с. 12]. На що Неля синові відповідає: *«Я повернуся, сину, ти ж знаєш. Але ще не вже: треба ж якось кредит платити за квартиру. А Петра не слухай»* [76, с. 13].

Василина – родичка Нелі, свого часу поїхала працювати за кордон, залишила чоловіка і дітей на Україні. Тепер у неї за кордоном нова родина, нові діти. Як каже сама Василина: *«Тих людей, яких ми покинули колись, більше нема. Одного дня настає така мить, коли ти вирішуєш кинути все це і повернутися додому. ... Майже дорослі діти зустрінуть тебе з радістю, особливо подарунки. Радість пригасне, коли ти скажеш, що не збираєшся повертатися назад. ... Через кілька місяців ти зрозумієш, що тобі нема тут місця, що ти сама зі своїми проблемами і зі своїм поглядом на життя їм непотрібна. Ти винна у всьому, чого у них нема – дорікатимуть вони тобі. Я винна у тому, що вони такі, – дорікатимеш ти сама собі. Ти не витримаєш і поїдеш, бо якщо не поїдеш за кордон, то поїдеш мозками»* [76, с. 20].

Послухавши Василину, Неля щовечора повторює своє «О, паура» (що означає «боюся»). Вона боїться, що зіштовхнеться з тою ж проблемою; що син віддалиться від неї; що йому не буде з ким поділитися, коли щось погане присниться або коли хтось його скривдить. І найбільше Неля боїться, що та образа стоятиме поміж ними, розростаючись із кожним днем. І врешті стане такою великою, що вони ніколи не зможуть більше наблизитися один до одного.

Великою цінністю для Нелі є можливість поговорити з Івасиком по Скайпу, хоч постійно, за її словами, потрібно перепитувати: *«Ти мене чуєш, сину? А так чуєш? ... Говори короткими фразами, бо я тебе інакше не чую!...»* [76, с. 12-13]. Часто такі розмови завершуються написом на екрані: «Дзвінок завершено. Тривалість: 03:27». В інших випадках історія їхнього з сином спілкування – то ради скупих повідомлень на кшталт: «Абонент Іван2002 не відповідає» або «Пропущені дзвінки від Іван2002». Багато радості Нелі приносять рядки Івасевих смайликів. Особливо значення мігрантка надає смайлику із ведмедиком, який ніби каже «моя-моя». Іван називає його обіймайликом. Авторка цього оповідання Г. Крук зазначає, що ці смайлики – чи не єдині скупі синові емоції, бо інших він соромиться. А поза тим – стандартні

розмови про одне й те саме: чи маєте що їсти, що в школі, як бабця, як погода тощо.

Третя історія Г. Малик «Славка» про маленьку родину, в якій батько втративши працездатність, не залишає для своєї дружини іншого вибору, як поїхати на роботу в Італію, щоб завершити будівництво нового дому. Славці (дочці) в той час було близько 13 років.

За перших три роки роботи за кордоном жінка була вдома один раз. Вона приїхала тільки на два тижні, оскільки, за її словами, її не було ким замінити. Жінка їде знову на рік, після чого повертається в Україну назавжди. Для Славки це була одна з найбільш радісних подій за останні чотири роки її життя.

Одного вечора Славка підслуховує розмову батька та матері, в якій дружина зізнається, що в Італії двічі надавала послуги сурогатної матері. Вислухавши пояснення, чоловік пробачає дружину. Спільно подружжя вирішує, що треба висповідатися від цього гріха і жити далі, оскільки вже нічого змінити не можна. Славці не залишалось нічого, окрім як вдати, що вона нічого не знає, що вона і робила. Однак, дівчинка неодноразово чула в школі насміювання в свою сторону, ніби її мама працювала в Італії проституткою.

Оповідання завершується досить трагічно. Після сповіді у священника Леся (мігрантка) покінчує життя самогубством. Батько, розуміючи, що в цьому винен священник, підпалює церкву, замкнувши себе там зсередини. Славка залишається круглою сиротою. Г. Малик не описує, як це вплинуло на життя дівчинки, а залишає на роздуми читача.

Наступна історія О. Луцевської «Наша велика вигадана родина» про двох сестер, від яких батько відмовився, а мати поїхала за кордон заробляти гроші. Надя та Ліля залишилися під опікою тітки Ані, яка через деякий час віддала дівчат до інтернату. Молодша Ліля маму зовсім не пам'ятає. Коли та їхала, дівчинці було всього 2 роки. І Ліля, і Надя мріють про сім'ю. Молодша у кожній жінці вбачає свою маму: «*А що коли у нас відразу з'явиться величезна, супер-пупер-гігантська родина?*» [76, с. 55].

Кожний вечір дівчата проводять на астанції, де на останній рейс після роботи сідає Юля, яку вони дуже люблять. Часто молода дівчина забирає сестер додому, де вона живе з своїм молодим чоловіком Денисом. Кожного разу, коли дівчата повертаються до інтернату Ліля плаче, чому вони не залишилися. Для старшої сестри – це дуже болюче прощання, оскільки потім їй доводиться заспокоювати семирічну сестричку. В такі моменти Надя говорить про себе: *«Мамо, тобі треба це бачити»* [76, с. 61] і уявляє матір на полуничному полі.

Ця історія закінчується добре – обох сестер усиновили Юля та Денис. Однак, треба розуміти, що довелось пережити дітям, яких при живих батьках віддали в Інтернат, та які емоції вони переживали, уявляючи себе членами великої люблячої родини, якої в реальності не було.

Наступна історія «Ягоди», яку описує М. Кіяновська, про хлопчика Вадю, якого мати залишила на виховння бабусі та дідуся, а сама поїхала заробляти гроші в Італію. За свідченнями бабусі, у хлопчика на фоні постійного суму за матір'ю розвивається безсоння. Особливо, це почало проявлятися, коли вона перестала дзвонити синові.

Все що Вадіку нагадувало маму – це годинник, на якому вона вчила його знатися і при кожній вдалій спробі він за це отримував печиво, намащене варенням чи маслом; а також горище, на якому стояв ящик з маминими речами. Насправді, як зазначає Вадя, він не любив думати про маму, оскільки з кожним разом думати про неї ставало важче. Але, з другого боку, ще будучи зовсім маленьким, Вадік добре усвідомлював, що постійно думає про маму якраз тому, що її в нього зараз практично нема.

М. Кіяновська добре передає емоційний стан дитини через відсутність матері. Наприклад, «Вадя знав, що лежати в лікарні – погано, але коли мама лежала в лікарні, пізніше її виписали, і вона довго була з ним вдома, тож думати, ніби мама лежить у лікарні, було приємно, отож він, коли думав, трішечки хитрував. Думати про те, що мама в Італії, було набагато гірше» [76, с. 64]. Також Вадя знає, що в очах бабусі в усьому винен тільки він. Зокрема,

хлопчик неодноразово чув, як бабуся дідові та сусідці говорила, що мама поїхала в Італію тільки через нього.

Вадя мріє навчити свого котика різним фокусам і трюкам і створити маленьку циркову трупу, яка колись стане знаменитою і він зможе поїхати на гатролі в Італію. Мама прийде подивитися на виставу і не впізнає Вадю, а він її впізнає, і вона зрадіє, і вони знову будуть разом.

Закінчується оповідання М. Кіяновської наступною сценою. Вадя сидить на дереві і рве ягоди на пиріг та вареники, бо до них їде тітка з Італії, і їде не сама. Раптом скрипнула хвіртка. На подвір'я зайшла Вадіна тітка і якась чужа жінка з великою сумкою на плечі та важкою валізою на коліщатах. Це була його мати, яку хлопчик сильно любив, незважаючи на ніщо. Навіть на те, що мама забула про нього і перестала йому дзвонити.

В оповіданні *«Гроші не пахнуть»* С. Гридїна показано, як реагує Микола (син) на повідомлення матері про міграцію до Італії. Для нього це була погана новина. Як зазначено в оповіданні, «...Миколка відчув, як тисячі мурашок неприємно бігають по його шкірі...» [76, с. 96]. Він був категорично проти. Хлопець плакав цілу ніч, намагався уявити своє життя без мами, але нічого не виходило. Мати завжди була поруч, її турбота була відчутна: у школу давала йому бутерброда, у разі потреби зашивала штани, готувала обіди. «Вона була тут. Її можна було взяти за руку...» [76, с. 98].

Щоб заспокоїти сина мати розповідала йому, як може покращитися його життя після міграції: *«Ти новий мобільний хотів! ... І гроші тобі зможу на нові речі передавати. Будеш тут, як лялечка, ходити»* [76, с. 98]. На що Миколка відповідає: *«Не хочу я нічого! Іди звідси! Їдь собі, куди хочеш! Ми тут без тебе ще краще проживемо!»* [76, с. 98].

Три тижні до маминого від'їзду вони майже не розмовляли. Мама не вдічула, що за такою поведінкою син приховує справжній глибокий біль. На початковому етапі відсутності матері йому було дуже важко, про що свідчить його пасивність спілкування з друзями. Його думки були зайняті іншим.

Особливо важко Миколці було в день його народження. Це було перше свято без найріднішої людини. Він згадував, як кожного року мама пекла його улюблені пироги з сиром, якими він пригощав на перерві в школі своїх друзів. Цього вечора він поговорив з фотографією мами, побажав їй доброї ночі, і тільки тоді заснув. Коли на ранок хлопчик прокинувся, батько передав йому мамин подарунок: мобільний телефон і 100 євро. В той момент Миколка згадав мамині слова: «Гроші не пахнуть!». Автор цього оповідання, маючи змогу спілкуватися з головним героєм Миколкою, завершує його наступними словами: «... його банкнота мала досить різкий і гіркуватий запах... Запах самоти, образи і чогось безповоротно втраченого...» [76, с. 101]. Для хлопчика мало більшу цінність привітання мами на словах, якого він так і не дочекався в цей день.

У наступному оповіданні «*Час дітей*» Т. Малярчук описує село, з якого виїхала на роботу за кордон значна частина населення. «*То був час, коли всі вже або виїхали, або планували виїхати. А ми [діти] залишились*» [76, с. 103]. Ці діти практично створили свою субкультуру. Вони сформували чітку ієрархію – «...ті, чії батьки були в Польщі, посідали в ній найнижчу сходинку, вони не мали права голосу і виконували волю старших за званням. Наступна сходинка – Італія і Португалія. Таких була демократична більшість. Але заслужену корону носили дві близнючки Грінкові – їхні батьки вже п'ять років працювали в Греції і навіть мали там легальний статус...» [76, с. 104]. Біблією цих дітей, як вони самі кажуть, було оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник».

Діти зазначають: «*То був час вічного літа. Вічного свята. Дякую тобі, Польщо! Дякую вам, Італіє і Португаліє! Дякую тобі, далека царівно всіх країн Греціє!*» [76, с. 105]. Їм більше ніхто не наказував, коли повертатися додому; ніхто не примушував їх вмиватися вранці і митися ввечері; ніхто не примушував їх їсти і вони не їли. Відсутність батьків у цих дітей призвела до того, що вони стали належати лише собі. Люди в селі називали їх бандитами, іродами, байстрюками, циганами, безпризорним горем, заразами, убійством, ледачими. Як видно з тексту оповідання, самі діти з останнім визначенням

(ледачі) не погоджувались. Їм вистачало енергії: якби до цього часу ніхто не затопив Атлантиду, вони б самі це зробили [76, с. 106].

Про відсутність контролю над цими дітьми свідчать і такі рядки: «зняття брам з петель, вирубані дерева у саду. ... ми підкладали квочкам пташині яйця...» [76, с. 106]. Вони не боялися робити це, оскільки люди не мали кому на них поскаржитися. Все, що залишалося «жертвам», це кричати їм услід: «Що б на це сказали ваші тато і мама». Неодноразово діти, чий батьки працювали за кордоном, билися з «іншими бандами», на що часто викликали дільничого з районного центру.

Одними з головних героїв цього оповідання були близнючки Грінкових. Це дівчата, чий батьки працювали в Греції. Вони першими одягнули високі підбори, першими скористалися губною помадою, першими закурили та спробували алкоголь. Вони часто сідали в дорогі автомобілі з незнайомими хлопцями і зникали на невизначений час. Бабуся, яка ними опікувалася, уже не могла їх контролювати і написала листа в Грецію: «Приїжджайте і робіть щось з вашими дітьми». На що отримала відповідь: «Приїдемо за місяць». Проте батьки Грінкових не встигли. Одного з наступних вечорів за дівчатами знову приїхало авто і забрало їх. Десь на франківській трасі це авто потрапило в аварію, причиною якої стало перевищення швидкості у декілька разів. Водій був у стані алкогольного сп'яніння. Близнючки загинули на місці. Їхні батьки встигли якраз на похорон. *«Мама кидалася за доньками в яму і проклинала все на світі, включно з Грецією і Богом. Вона кричала, що все робила лише заради них, щоб їм було краще, ніж їй жилося, і тепер просить теж присипати її землею, бо вона вже і так мертва...»* [76, с. 123]. В той час пішов сильний дощ, який, за словами дітей, змивав їхні сирітські сльози.

Оповідання *«Невидимка»* Н. Гузеєвої про гастарбайтерку зі Львова, яку батьки у два роки забрали до Італії, тікаючи «від післясмаку перебудови». У п'ятнадцять Софія вертається на батьківщину, як вона каже, для того, щоб померти. Дівчинка згадує, що після того, як мати переїхала жити окремо від неї, вона «намагалася уявити мамине життя за опціями скайпу. Зелений овал – вона

вдома. Оранжевий – її немає, пішла на роботу. Червоний з білою смужкою – просить її не турбувати, працює вдома. Проте, які б не були кольори, в мене завжди була мама, яку я чекала. Нехай мама по скайпу, нехай у телефонному дроті, нехай на аркушу паперу в конверті – все-таки ти відчуваєш, що мама є на цій землі. Й уже не мама, а твоє відчуття мами тебе оберігає. Тоді мама ще не стала невидимкою...» [76, с. 135].

Мама Софії стала невидимкою після того, як батько зрадив її з югославкою. Матері було дуже погано, вона не змогла впоратися з болем, якого це їй завдало. Разом з тим, вона віддаляється і від дочки, яку вона практично передає на виховання сусідці. Сусідка була уже жінкою в літньому віці, і коли вона помирає дівчинка потрапляє в інтернат. Однак, перед смертю жінка встигає розказати Софії, що її мати зникає не через переїзд з Італії до Німеччини, а через смерть від передозування. Це стало найгіршою новиною для дівчинки, через яку вона потім довго лікувалася.

О. Луцишина у *«Килимі з оленями»* пише про дівчинку Зоряну, мати якої поїхала на роботу в Америку, залишивши її під опікою чоловіка. Через деякий час у батька Зоряни зав'язуються стосунки із сусідкою із заможної родини. Батько вирішує продати їхню квартиру без відома матері, оскільки він із Зоряною уже переїхали жити в будинок Кароліни (сусідки).

Кожного разу, коли дівчинка говорила з мамою, вона не наважувалася розказати їй правди, щоб не завдати болю. Чотирнадцятирічна дитина, зберігаючи таку дорослу таємницю, сама дуже страждала від цього. Вона почувалася самотньою, оскільки мами поруч нема, а батько зайнятий новою дружиною. Нарешті, коли все стало відомо, мати не сердиться на дочку, чого дівчинка найбільше боялася. І хоча родини у Зоряни вже нема, вона з нетерпінням чекає маму, яка пообіцяла, що дуже швидко приїде.

Ще одна історія В. Бердта *«Будьте моєю мамою»* про сім'ю з Вінниці, де Сергій (батько) залишився жити сам з Максимом (сином). Дружина поїхала за кордон, коли хлопчикові було лише шість місяців. З того часу їм допомагає тітка Олена (рідна сестра Сергія). Вона допомагала з закупкою продуктів,

побутової хімії та інших необхідних речей, готувала, прибирала, вчила уроки з Максимком.

Одного дня Оксана (дружина Сергія) перестала виходити на зв'язок. Прошло уже багато років, а досі невідомо, де вона і чи жива взагалі. Причиною міграції в цьому випадку стало банкрутство туристичного агентства, де Сергій працював менеджером. Важке економічне становище сім'ї змушує Оксану прийняти непросте рішення: їхати за корон на роботу. «Відтоді, як Оксана пішла з дому, час для нього спливав швидко і непомітно. Тільки восени чоловік звертав увагу, що промайнув ще один рік злиденної самотності. Саме в такій порі вересневої неділі вони повернулися з Максимком з прогулянки й застали куценький аркуш паперу на столі кухні. ... Як тільки починав згадувати, то здавалося, що все це трапилося не чотири року тому, а годину тому. Не любив, боявся початку осені. Вона завжди зворохобила страшні спогади» [76, с. 181].

Максимко запитав про маму тільки тоді, коли пішов у садочок. Батько сказав дитині, що вона у далекому відрядженні заробляє гроші. Повернеться не скоро, але з такими подарунками, яких у нікого нема. Загалом, хлопчик не часто згадував маму.

В оповіданні описано спілкування Сергія з однокласницею Софією по Скайпу, яке неодноразово бачив Максимко. Одного разу, побачивши Софію на екрані, хлопчик вимовив: *«Мама? Наша мама. Вона – мама!»* [76, с. 183]. З того часу, жінка подружилася з Максимком, обіцяла скоро приїхати і привести гостинці, з чого він дуже радів. Радість Максимка припиналася, коли тітка одного разу прийшла їм допомагати по господарству і розповіла, що насправді Софія – не його мати.

Незважаючи на те, що книжка «Мама по скайпу» вийшла ще в 2013 р. вона залишається актуальною до сьогодні, оскільки масштаби трудової міграції не зменшуються, а навпаки зростають. У ній основна увага зосереджена на темі спілкування дітей та батьків на відстані, а саме розриві родинного комунікаційного зв'язку через міграцію батьків.

Контент-аналіз тексту книги дає підстави говорити, що діти, про яких йшлося в кожному з оповідань, відчують нестачу матері (оскільки йдеться про міграцію, яка має жіноче обличчя), її любові, ніжності, уваги, турботи, а в деяких випадках просто її присутності в їхньому житті. Представлені й випадки, коли матері взагалі не виходять на зв'язок. Тоді до названих вище проблем емоційного характеру, які виникають у дітей мігранток, додається ще біль від того, що дитина матері не потрібна.

«*Мама по скайпу*» – не тільки символ комунікації матері та дитини через кордони. Ця книжка, хоч і в художньому стилі, але яскраво відображає особливості процесів, коли через скайп відбувається не лише спілкування, а організація цілого життя сім'ї. Тобто, це збірка оповідань, які відтворюють життя поширеної сьогодні в Україні транснаціональної родини. Заслугою авторів є й те, що вони попри акцентах на негативних наслідках жіночої міграції для дітей, висловлюють моменти позитивного характеру: покращення матеріального становища сім'ї, дорогі подарунки тощо.

Внутрішня міграція, зумовлена військовими діями, які сьогодні проходять на сході України, також у рази підвищує ризик дитини залишитися без батьків та їх опіки. Деякі батьки направили дітей до родичів з інших областей, а самі лишилися на небезпечній території, деякі змушені мігрувати задля заробітку, лишивши дітей на бабусь та дідусів тощо. За даними експертів близько 5000 дітей на Донбасі стали сиротами через військові дії. Працівниками Державтоінспекції зафіксовано 800 випадків набуття дітьми статусу сироти через те, що їхні батьки залишилися в зоні АТО або зникли безвісти [29]. Тобто, у числі цих 800 випадків є і частка дітей, які залишилися без батьківської опіки при живих батьках (соціальні сироти).

Згідно дослідження «*Новітні трансформації людського розвитку та потенціал внутрішньо переміщених осіб: регіональний аспект*», яке проводилось в 2014 р. у Львівській області 17,0% дорослих виїхали з окупованих територій без дітей. А найбільш гострою проблемою

нематеріального характеру в оцінках внутрішньо переміщених осіб є неможливість бути разом з сім'єю (47,9%) [90].

На жаль, основну увагу в державі сконцентровано на матеріальних потребах дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування внаслідок воєнних дій. Однак, те що події в східному регіоні України призводять до порушення одного з найважливіших прав дитини – зростати та виховуватись у здоровому сімейному оточенні, і тим самим породжувати нову хвилю соціального сирітства, практично не говориться.

Так, відповідно до джерел та літератури, опрацьованої в цьому підрозділі, зазначимо, що на сьогоднішній день існує багато емпіричних досліджень проблем міграції. Зокрема, багато уваги приділяється фіксації кількості трудових мігрантів з України, дослідженню напрямів міграції, мотивів, різних впливів міграції тощо. Щодо досліджуваного явища, сьогодні також є багато зроблено іншими науковцями у напрямку вивчення наслідків трудової міграції для функціонування сучасної сім'ї. Однак, не має якісних досліджень життя дітей трудових мігрантів та труднощів, які у них виникають через відсутність батьків. Зокрема, немає цілеспрямованих досліджень, які б давали однозначне розуміння того, чи можна говорити про соціальне сирітство в сім'ях, що мають досвід міграції, в той час як існує багато думок з цього приводу, непідтверджених емпірично.

Повертаючись до зовнішньої трудової міграції, зазначимо, що важливою ознакою транснаціональної сім'ї є окреме проживання членів родини, а саме батьків чи одного з них та дітей. В силу того, що діти трудових мігрантів перебувають під опікою близьких родичів або навіть без нагляду дорослих, все таки є підстави говорити про ймовірність перетворення таких дітей на «соціальних сиріт». Для перевірки такого припущення ми провели авторське дослідження, результати якого будуть представлені в наступному підрозділі дисертації.

3.2. Специфіка та вплив трудової міграції батьків на повсякденне життя дітей (на прикладі Львівської області)

Як уже було нами зазначено, однозначного ставлення науковців щодо доцільності застосування терміну «соціальні сироти» до дітей трудових мігрантів на сьогодні немає. Відповідно, результати існуючих наукових розвідок щодо цього питання мають бути добре перевірені у подальших студіях. Для цього ми провели два авторських дослідження: кількісне та якісне (див. Дод. Б).

Перше кількісне мало на меті виявити громадську думку щодо дітей трудових мігрантів. Зокрема, методом віч-на-віч за допомогою стандартизованої анкети у лютому-березні 2016-2017 рр². було опитано доросле населення м. Львова. Так, за даними дослідження на запитання «Якою мірою Ви погоджуєтесь з твердженням, що дітей трудових мігрантів можна вважати «соціальними сиротами», оскільки вони позбавлені повноцінного піклування через відсутність одного чи обох батьків» львів'яни відповіли наступним чином (див. Табл. 3.1.):

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей львів'ян на запитання «Якою мірою Ви погоджуєтесь з твердженням, що дітей трудових мігрантів можна вважати «соціальними сиротами», оскільки вони позбавлені повноцінного піклування через відсутність одного чи обох батьків», у %

Варіанти відповідей	2016 рік	2017 рік
зовсім не погоджуюсь	17,8	14,9
радіше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь	23,7	28,9
не погоджуюсь та погоджуюсь однаковою мірою	14,9	11,3
радіше погоджуюсь, ніж не погоджуюсь	29,8	21,9
цілком погоджуюсь	9,0	14,2
не визначилися.	4,8	8,8

² Дослідження лютий-березень 2016 р.: n=400, похибка репрезентативності вибірки з довірчою ймовірністю 0,954 не перевищує 3,2%; дослідження лютий-березень 2017 р.: n=400, похибка репрезентативності вибірки з довірчою ймовірністю 0,954 не перевищує 3,2%.

Наступне твердження, міру згоди/незгоди з яким ми вивчали – це: *«Якщо б мені довелося постати перед вибором емігрувати для покращення матеріально становища сім'ї чи залишитися в Україні з дітьми для забезпечення їм повноцінної сім'ї, я б надав (ла) перевагу еміграції»*. В цьому випадку розподіл відповідей є таким (див. Табл. 3.2.):

Таблиця 3.2.

Розподіл відповідей львів'ян на запитання *«Якщо б мені довелося постати перед вибором емігрувати для покращення матеріально становища сім'ї чи залишитися в Україні з дітьми для забезпечення їм повноцінної сім'ї, я б надав (ла) перевагу еміграції»*, у %

Варіанти відповідей	2016 рік	2017 рік
зовсім не погоджуюсь	24,5	21,5
радіше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь	21,3	17,4
не погоджуюсь та погоджуюсь однаковою мірою	15,7	13,5
радіше погоджуюсь, ніж не погоджуюсь	25,0	17,4
цілком погоджуюсь	8,5	11,7
не визначилися	5	18,7

На запитання *«Хто має брати на себе відповідальність за опіку над дітьми трудових мігрантів?»* у 2016 р. респонденти дали наступні відповіді: родичі – 46,8%; працівники навчальних закладів – 9,7%; центри місцевих соціальних служб для сімей – 26,3%; місцеві громади – 6,3%; громадські чи волонтерські організації – 11,0%. У 2017 р. розподіл відповідей був наступним: родичі – 55,8%; працівники навчальних закладів – 9,4%; центри місцевих соціальних служб для сімей – 23,1%; місцеві громади – 4,7%; громадські чи волонтерські організації – 7,0%.

У контексті положень *структурного функціоналізму*, який є однією з теоретичних основ дисертації, можемо зробити наступний висновок: говорити про зміну традиційних уявлень щодо сім'ї, а зокрема, про те, що виховання дітей приноситься в жертву матеріальному благополуччю однозначно не

можемо. Це підтверджується емпірично: значна частина львів'ян надає перевагу забезпеченню повноцінної сім'ї для своєї дитини (45,8% у 2016 р. і 38,9% у 2017 р.). Тих, хто надав би перевагу міграції задля покращення матеріального становища, значно менше – 33,5% у 2016 р. і ще менше у 2017 р. – 29,1%. Також, не йдеться і про абсолютну толеризацію суспільної думки щодо соціального сирітства в контексті міграції. Так, думка населення щодо того, чи можна вважати дітей трудових мігрантів соціальними сиротами розділилася однаковою мірою між тим, хто з цим згідний (38,8% львів'ян) і хто з цим не погоджується (також 38,8%) у 2016 р. У 2017 р. 36,1% і 43,8% відповідно. Тобто, у 2017 р. тих, хто вважає дітей трудових мігрантів соціальними сиротами, виявилось на 5% більше.

Важливим, на нашу думку, є те, що більша частина опитаних (2016 р. – 46,8%; 2017 р. – 55,8%) вважає, що відповідальність за дітей трудових мігрантів мають нести все таки родичі, а не віддалені особи чи взагалі якісь інші соціальні інститути.

Ще одне дослідження було спрямоване на виявлення того, з якими труднощами стикаються діти мігрантів у їхньому повсякденному житті Зокрема, було проведено 20 напівструктурованих інтерв'ю з дітьми, які мають досвід проживання в сім'ї, чиї батьки (або один з них) працювали за кордоном в період їх дитинства. Дослідження проводилось протягом осені 2016 р. Респондентів для дослідження підбирали за методом снігової кулі, для дослідження використано цільову вибірку (соціально-демографічні характеристики респондентів див. Табл. 3.3.). Для збору основної частини інформації обрано метод напівструктурованого інтерв'ю, яке реалізовувалось за розробленим запитальником.

Таблиця 3.3.

Соціально-демографічні характеристики респондентів

<i>№ інтерв'ю</i>	<i>Ім'я/ Псевдонім</i>	<i>Вік респондента (р.)</i>	<i>Член родини, який емігрував</i>	<i>Країна імміграції</i>	<i>Тривалість перебування за кордоном (станом на осінь 2016 р.)</i>
1.	Ростислав	27	Батько	Росія	21 рік
2.	Ростислав	23	Батько	Чехія	17 років
3.	Таня	22	мати і батько	Польща	6 років
4.	Микола	22	Мати	Італія	16 років
5.	Андрій	22	Мати	Італія	5 років
6.	Роман	25	мати і батько	Польща	25 років
7.	Сніжана	19	мати батько	Італія Чехія	16 років -
8.	Оксана	17	Мати	Польща	16 років
9.	Наталя	21	мати і батько	Росія	12 років
10.	Оля	21	мати і батько	Іспанія	6 років
11.	Ірина	20	Батько	Польща	11 років
12.	Наталя	21	Мати	Німеччина	12 років
13.	Ольга	22	Батько	Італія	7 років
14.	Володимир	21	Мати	Італія	11 років
15.	Ярослав	22	Мати	Італія	10 років
16.	Олег	22	Мати	Італія	7 років
17.	Юля	20	Мати	Чехія	10 років
18.	Ірина	22	мати і батько	Італія	16 років
19.	Назар	21	Мати	Італія	5 років
20.	Тарас	25	Мати	США	12 років

Так, за результатами дослідження, у десятих дітей з двадцяти за кордоном працювала мати, у чотирьох – батько, а у шістьох – обоє батьків. Найпоширенішою країною-реципієнтом батьків респондентів цього дослідження є Італія, особливо, коли йдеться про жіночу міграцію. Серед інших країн, які називали діти мігрантів, є Польща, Чехія, Росія, Іспанія та Німеччина. У більшості трудових мігрантів – середня спеціальна освіта, рідше зустрічається вища. Щодо основного роду занять, то більшість батьків до

виїзду за кордон працювали найманими робітниками на робочих спеціальностях. Середній термін перебування мігрантів за кордоном 10,5 років (min = 4 р., max = 25 р.). А щодо віку самих дітей, то їх переважно залишали у віці до 10 років.

Причини та обставини виїзду батька/матері працювати за кордон

На запитання «Чи пам'ятаєте Ви, чому батько (мати) поїхав (поїхала) працювати за кордон?» у дев'ятнадцяти випадках з двадцяти було вказано, що скрутне матеріальне становище: *«Причини і обставини виїзду дуже прості: тут просто в принципі не було умов для того, щоби утримувати якомсь сім'ю нормально і забезпечити»* [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]³; *«На зарплату вчительки початкових класів прожити було важко з малою дитиною. Тому мама вимушена була поїхати»* [Юля, 10 р., Чехія, мати].

Були і респонденти, які серед причин міграції батьків важке фінансове становище вказували опосередковано: *«...Зразу виникало питання, на які кошти буде відбуватися моє навчання. Відповідно, якщо йдеш навчатися в якийсь заклад і переїжджаєш в інше місто, відповідно потрібні гроші на поселення, або квартиру або гуртожиток. До того ж у мене є молодша сестра. Плюс до того, як я вже зазначила моя мама не працювала. Тобто всі ці фактори вони підвели батька до такого рішення»* [Ольга, 7 р., Італія, батько]; *«Ну, напевно, причини були ті, що мама для нашої сім'ї хотіла кращого життя, забезпечити нас освітою, купити квартиру і щоб ми ні в чому собі не відмовили»* [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; *«...тобто ЗНО, випускне, потрібно було кошти, щоб то всьо оплатити»* [Оксана, 16 р., Польща, мати].

Серед інших причин міграції згадувалася втрата робочого місця: *«...власне в матері на роботі було скорочення штату і відповідно якогось основного одного виду заробітку, якогось потенційно іншого, крім того, який був попередньо не було, а була можливість власне поїхати за кордон...»* [Ярослав, 10 р., Італія, мати], а також складні відносини в родині:

³ Тут і надалі у квадратних дужках вказується ім'я респондента; термін перебування батьків за кордоном з моменту виїзду; країна імміграції та хто саме з батьків є мігрантом.

«...зараз розумію, що скоріше були постійні сварки мама з татом. Тато любив собі випити, мама постійно часто могла піти з дому або ще щось, і в принципі вона через то і поїхала...» [Володимир, 11 р., Італія, мати].

Рішення про міграцію дорослі переважно приймають самотійно: *«...мама вирішила вже, там працювала її сестра і вона просто вирішила і поїхала. Там її відговорювали і бабця, і тато, так само її родина відговорювала, але вона поїхала. Бо вони говорили, що якщо вона туди поїде, то вона вже не вернеться. Вона говорила, що вернеться через рік, але так в принципі й не вернулася»* [Володимир, 11 р., Італія, мати]; *«Мама сама вирішила поїхати за кордон працювати»* [Олег, 7 р., Італія, мати]; *«Ну, просто повідомила, що вона [мати] буде їхати за кордон»* [Назар, 5 р., Італія, мати]; Натомість, в тих сім'ях, де виїхали обоє батьків, питання міграції обговорювалося з опікунами, а саме з бабцями та дідусями: *«...обговорювалось з членами родини: з своїми батьками [баба і дід], щоб мали на когось залишити виховання дітей»* [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; *«Рішення приймалось, як я вже пізніше дізнався з бабусею та дідусем»* [Микола, 16 р., Італія, мати]. Наявні і такі випадки, коли рішення про міграцію приймалося всією родиною, включаючи і дітей: *«...сіли мама з татом, я і брат з сестрою - у мене є ще старші, і вони сказали, що є такий варіант .... І вони питалися: як нам така пропозиція? Як ми на то зреагуємо? Чи ми скажемо відпускаємо?»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; *«...У нас так заведено в родині, що всі рішення дуже важливі ми приймаємо разом ніби як на сімейній раді. Тобто тут враховувалася всіх думка і ми всі дійшли до спільного висновку»* [Ірина, 11 р., Польща, батько].

Реакція дітей трудових мігрантів на повідомлення батьків про від'їзд

Більше половини респондентів була проти міграції батьків: *«Дуже проти була. Я не знала, як то лишитися без мами, що робити, як то взагалі існувати»* [Оксана, 16 р., Польща, мати]; *«Звісно я була проти. В нас дуже тісні стосунки в сім'ї. Я не могла собі уявити, як це так. ... І я була проти,*

тому що я знала, що моїй матері буде важко, особливо в перший час» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «Та, канєшно, був проти. Був проти, тому що, ну в принципі, мені так, ну мама дивилась за мною, а тато ... тато постійно був зайнятий, був на роботі» [Володимир, 11 р., Італія, мати]; «Я була проти, звичайно» [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків]. Невелика частина респондентів поставилась до ситуації, що склалася, з розумінням: «Я якось це нормально, це не було ніяких скандалів, це не було плачів» [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; «Та звичайно, що було сумно. Ну, але ми розуміли, що виходу немає, тому. Істерик в нас не було» [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; «Ну звісно ж не був [проти], це нормальне явище, коли ну на мій погляд, коли людина їде кудись заробляти гроші» [Андрій, 5 р., Італія, мати].

За результатами нашого дослідження, у випадку міграції одного з батьків, діти залишаються під опікою іншого члена сім'ї. Натомість, коли мігрують обоє батьків, діти залишаються з бабцями та дідусями. Жодного випадку, коли дітей залишають на далеких родичів чи знайомих, не було.

Комунікація

Відвідують батьки своїх дітей на батьківщині переважно два рази на рік, на Великодні та Різдвяні свята: «Мама приїжджала на Великодні свята, а тато на Новий Рік» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Ну два рази в рік, буває три. В залежності там на свята, ну на свята приїжджає зазвичай» [Ростислав, 17 р., Чехія, батько]. На жаль, є і такі випадки, коли трудові мігранти їдуть і більше не повертаються: «... ні разу не приїжджала [мама]» [Ірина, 11 р., Італія, обоє батьків]. Зростає кількість і тих мігрантів, які не залишають на довго своїх дітей: «... приблизно два тижні тут, два тижні там» [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]. Найдовший час розлуки між батьками та дітьми, за результатами нашого дослідження, 16 років та 3 роки. Решта дітей не бачилися з батьками чи батьком/матір'ю не більше пів року з часу проведення інтерв'ю.

Щодо відвідування дітьми батьків за кордоном, то половина респондентів жодного разу не відвідувала батька/матір чи батьків: *«Я дуже хотіла [відвідати]. На жаль у мене не виходило ніяк, тому що якось отак все склалось»* [Ольга, 7 р., Італія, батько]. Проте знайшлися і такі, які їздили кожного року і це переважно в період літніх канікул: *«...Кажу, кожен рік я, напевно, відвідую. Та, кожен рік, в принципі...»* [Володимир, 11 р., Італія, мати]; *«...В рік, це в рік було один раз, інколи було навіть два рази в рік»* [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; *«Ну та, ми приїжджали з сестрою на літні канікули»* [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків].

Найбільш поширеним видом зв'язку між дітьми та трудовими мігрантами є Інтернет-зв'язок, а саме Skype та Viber: *«Через Skype, Viber, ну і телефон само собою, але це трошечки рідше...»* [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; *«Говоримо кожен день по Skype, у Viber...»* [Юля, 10 р., Чехія, мати]. Телефонний зв'язок, є менш поширеним, що пояснюється з одного боку дорогою вартістю дзвінків: *«Телефонний зв'язок, він дзвонить до нас раз на тиждень, тому що частіше на жаль не получається, тому що зараз дуже дорого телефонувати...»* [Оксана, 16 р., Польща, мати], а з іншого – самою ж появою Інтернет-зв'язку: *«Ну, на даний момент – це перш за все Skype, раніше був телефон»* [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]; *«...Колись це було по телефоні, але це було рідше, а зараз частіше і по Skype»* [Наталя, 12 р., Німеччина, мати].

Загалом, **щодо частоти спілкування дітей з батьками**, які працюють за кордоном, то найчастіший зв'язок – це кожного дня/кожного вечора, а найрідший – один раз в тиждень. Єдиний випадок у досліджуваній групі, коли зв'язку як такого практично нема: *«Мама ніколи не дзвонила, може зараз раз в місяць, раз в рік подзвонити»* [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків]. Також при регулярному спілкуванні для мігрантів в разі потреби вийти «зайвий» раз на зв'язок не є проблематично, що пояснюється розвитком комунікаційних технологій.

В основному дітям вистачає для спілкування з батьками того часу, про який йшлося вище. Є навіть такі, які вважають, що спілкування кожного дня – забагато: *«... ну з мамою це навіть трошечки перебор»* [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]. Зустрічаються випадки, коли станом на проведення інтерв'ю (а це уже дорослі люди) респонденти зазначають, що зараз їм спілкування вистачає, однак згадують про його нестачу у ранньому віці: *«На даний момент так, вистачає. Але в молодші роки, коли (пауза) хотілося більше бути, щоб батько був з нами, то було трошки мало. Тим більше, що тоді ще не була така можливість спілкуватися, от як зараз по Skype...»* [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; *«Та вже якимось привиклося, тому вже да. Раніше не вистачало»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; *«Колись не вистачало. Зараз мені повністю вистачає...»* [Володимир, 11 р., Італія, мати].

Однак вагома частина респондентів стверджує, що їм все таки не вистачає безпосереднього спілкування з батьками: *«Не вистачає цього часу. Навіть ту годину часу, ну, скільки ми говоримо. Навіть тих сто годин в добу вони незамінні тому, що ти прийдеш до мами, мама тебе обніме, порадить щось, посидіти...»* [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; *«Ну звісно спілкування по телефону – це не живе спілкування. І живе спілкування ніщо не замінить, ніякі соціальні мережі. ... Відеозв'язок Skype зближує, але ти бачиш людину, але ти розумієш, що вона там за сотні і більше кілометрів від тебе. Це навпаки, воно якби ну не те, що відштовхує, воно навпаки давить на болюче. Коли ти цю людину бачиш, але ти обняти батька не можеш...»* [Ольга, 7 р., Італія, батько]; *«Звичайно не вистачає. Кожна дитина, ще й дівчинка маленька хоче поговорити зі своєю мамою»* [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків].

Темами для розмов між батьками-мігрантами та їхніми дітьми стали – як справи в обох сторін, успішність в навчанні дітей, їх особисте життя, погода тощо. Тобто, переважно – це загальні, побутові теми.

Емоційний зв'язок

Для респондентів, які зазначають, що **батьків їм вдома не вистачає**, цей брак проявлявся в основному в шкільні роки та на свята: *«Ну напевно в шкільні роки там коли я може, десь хтось обідив. Хотілося прийти, поговорити, але тата не було, тому в той час напевне були такі, такий час. ... особливо період Різдов'яні свята, Пасхальні, коли вся сім'я якби старається зібратися і коли батькові не получалося приїхати, то звичайно що може було так дуже [пауза] відчувалося що він десь далеко, що він не біля нас»* [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; *«Ну можливо в дитинстві, в школі, коли в мене були проблеми і потрібна була допомога батька»* [Ростислав, 17 р., Чехія, батько]; *«Якось зближались свята і я ще був маленький в принципі і баба казала, що батьки мають приїхати, а вони все ніяк не приїжджали. Тоді був такий момент. І тоді сидів на балконі і чекав»* [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]. Для деякого цей брак батьків проявляється у відсутності прямого зв'язку з ними: *«Проявляється це в тому, що немає прямого зв'язку. Я не можу в ту хвилину прямо спитатися поради, а треба чекати, коли батьки звільняться з роботи»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків], у деякого у нестачі живого спілкування: *«Ну, там, у що немає оцього достатньо спілкування я вважаю, що між матір'ю і дочкою. І хочеться, щоб вона більше була біля мене, тобто слухала мене, давала якісь поради»* [Наталя, 12 р., Німеччина, мати], для деякого у побуті: *«Нема кому варити їсти, прати, прасувати»* [Олег, 7 р., Італія, мати]; *«Ну звичайно бракує такої чоловічої руки, чоловічого плеча. Ну тобто там якийсь банально цвях забити, перепрошую викачати каналізацію чи ще щось ...»* [Ірина, 11 р., Польща, батько].

Для третини респондентів, які взяли участь в інтерв'ю, **нестача батьків** мала прояв у всіх аспектах та супроводжується емоційною депривацією: *«Хочеться завжди бачити маму поруч з собою, поруч з своїм татом, з сестрою і бути разом великою, дружньою, хорошою сім'єю»* [Олег, 7 р., Італія, мати]; *«... відчувалося, ну як я вже казала, якісь там зібрання, наприклад в університеті... . І це ніби почуваєшся незручно, бо батько є, але обох іменно в*

якийсь такий важливий момент не було. Ну наприклад, моя сестра коли виходила заміж... . Тобто, на всіх інших важливих заходах батька в житті доньки не було ...» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «Ії завжди бракувало. У всьому. Як від того, що порадити в чому, що одягнутися, так до того, що там порадитися там про своє особисте, там як завжди мама з дівчинкою» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «Це проявляється в спілкуванні, в турботі, у всьому проявляється...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати].

Найбільш різноманітними виявилися відповіді на прохання згадати конкретний випадок, коли гостро відчувалась відсутність батька/матері чи батьків: «Був випадок: я мала їхати на операцію і мені, як мінімум, потрібна була психологічна підтримка. ... Вони всерівно налаштовували мене по телефону, але хочеться щоб вони були поруч. Це єдиний випадок, який врзався мені в пам'ять» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Ну, напевно, на випускному в школі ...» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «Це випадки були, коли посварилась з бабусею, це дуже тяжко бо нема кому підтримати. Братів не було вдома, тата теж Тому, ці сварки, ну, доводили до сліз. Тому тяжко, бо нема кому підтримати ...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «Ну якщо чесно, мені дуже в пам'яті закарбувалося - це коли я відчувала таку гостру недостатчу, скажемо так, батьків - це було шкільний Новий Рік, це зазвичай були якісь сценки, це звичайно було. І в інших дітей там приходили, скажемо так, батьки на вистави, а в мене там приходили бабуся чи дідусь, або навіть вже ніхто в старшому віці» [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; «Так, це був такий випадок. Оскільки в мене склалась така ситуація з хлопцем що він повинен був іти в армію і я не знала що мені робити і мені була потрібна батька, оскільки він теж був парубком можна так сказати, він також служив в армії і він ніби як пережив все це сам і мені було дуже важливо з'ясувати для себе декілька питань...» [Ірина, 11 р., Польща, батьком]; «...Був випадок, коли бабуся попала в лікарню і, ну, тато постійно працював, був на роботі, а мені приходилось одній відвідувати бабусю, і тоді я думала: ну чому її немає поряд. Бо наприклад якби я була в лікарні і я би себе точно відчула так ніби [пауза] що за мене

забули і я нікому не є потрібна» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; «... І, звичайно, ми всі діти, і коли хворіємо завжди хочеться, щоб мама була поруч і придивлялася за нами ...» [Олег, 7 р., Італія, мати]. Неодноразово згадувався випадок «коли респондент посварився (-лася) з коханою людиною»: «... коли з коханою людиною посварилася - це теж було тяжко. Хоча я дзвонила до мами, всьо розказувала, мама як могла так підтримувала. Але все одно, якби була поруч, то було би легше» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...Я тоді розійшлася з хлопцем, з яким я зустрічалась довгий час. ... Наше розлучення було трохи несподіваним для нас обох. Для мене це було болючим ударом. Я не очікувала. ... І мені дуже хотілось в той момент от, момент моєї депресії, щоб саме батько був зі мною, щоб він дав якусь пораду зі своєї чоловічої точки зору...» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «... коли там розійшовся з дівчиною, мені треба було з кимось поговорити з рідним. Тато такий, що він не йде більше на контакт. А з мамою хотілось поговорити...» [Володимир, 11 р., Італія, мати]. Також відзначилися і ті, хто особливо потребував батька/матері в перший час їх відсутності: «Це було в дитинстві, коли перший раз вона [мати] поїхала. В 6 років я дуже сильно плакав, ходив весь в журбі. Але з часом люди до всього звикають» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «Ну напевно перший рік було трошки, трошки хижо без неї [матері]. А потім вже ввійшло все в звичку і воно якось так, якось так вже привично» [Назар, 5 р., Італія, мати].

Варто відзначити, що навіть ті діти, які впевнено заявляли, що відсутність батьків для них ніяк не проявляється, згадували бодай один конкретний випадок, коли вони гостро відчували брак батька/матері чи батьків. І в таких випадках в переважній більшості замінювали їх ті люди, які опікувалися дітьми на момент відсутності тих батьків, що були за кордоном.

Якщо більшості дітям опікуни змогли замінити батька/матір чи обох батьків, які працюють за кордоном, то на запитання: «**Чи можете Ви назвати конкретну людину, яка є дуже схожою на Ваших батьків?**» все ж таки переважно респонденти відповідали: «ні». І тільки невелика частина дітей чітко вказувала на те, що батьків замінити неможливо: «Ні, звісно, мама – це

найрідніша людина» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «Ну, матір ніколи ніхто не замінить...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «Однозначно що ні. Саме в тому віці, в якому батько виїхав, замінити батька точно ні...» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «Я не знаю, чи так можна казати, що хтось може замінити маму. ... але замінити маму я не знаю чи хтось може взагалі» [Володимир, 11 р., Італія, мати]; «Ну я думаю, це ніхто не може замінити матір. Тільки вона сама себе може замінити...» [Назар, 5 р., Італія, мати]. Також посилаючись на слова респондентів, можемо говорити, що якщо батька замінити все ж таки можна (а робить це переважно мати, під опікою якою залишаються діти), то матір дітям замінити не може ніхто: ні батько, ні бабуся з дідусем, ні будь-які інші опікуни.

Однозначно можемо говорити, що у дітей трудових мігрантів не виникає жодних проблем з людьми, під опікою яких вони залишились: «...з бабусяю і дідусем у мене прекрасні стосунки» [Микола, 16 р., Італія, мати], «... в нас жодних проблем [з мамою]. В нас дуже довірливі, дружелюбні стосунки...» [Ірина, 11 р., Польща, батько]. Однак треба додати, що до вибірки не попала жодна дитина, яка б залишилася під опікою чужих людей чи навіть далеких родичів.

Якщо у дітей виникають якісь труднощі, то передусім вони звертаються за порадою до мами – це у випадку, коли за кордоном працює батько. Дехто звертається до бабусь та дідусів, але найпоширенішими є випадки, коли діти все ж таки телефонують мамі, яка є за кордоном: «Дзвоню до мами, все таки» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «...якщо мені потрібна порада, то подзвоню завжди мамі, запитаю що вона думає з цього приводу...» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «Ну, в першу чергу зараз як є різні зв'язки, то я дзвоню до мами» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «Подзвонив би до мами...» [Володимир, 11 р., Італія, мати].

На запитання «**Чи відчуваєте Ви, що Ваша сім'я не є повною через відсутність батька/матері чи батьків?**» більше половини дітей відповіли, що так: «Так, я відчуваю що вона є неповною, тому що для дитини мама - це саме найголовніше і без мами дуже тяжко рости. Тяжко так як дитина

розвивається, ще й у підлітковому віці, це дуже потрібна підтримка матері» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «Та в принципі відчувається, тому що немає цих таких повних сімейних взаємовідносин і не відчувається достатньо підтримки, турботи з боку мами» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; «Звичайно, що відчуваю. Не хватає материнської любові і ласки. Не хватає підтримки і деякі моменти життя. І завжди скучаю за мамою» [Олег, 7 р., Італія, мати].

Ті діти, які відповіли на це запитання «ні», переважно аргументують свою позицію тим, що вони часто спілкуються з батьками, тому, відповідно, і не відчують свою сім'ю неповною: *«Та ні, не відчуваю, ми з батьком дуже часто говоримо по Інтернету...» [Ростислав, 17 р., Чехія, батько]; «Не, не відчувала. Тому що мама завжди дзвонила. Я дзвонила до мами. Завжди спілкувалися. Якось не було так відчутно, що всьо мами нема, мама пропала» [Оксана, 16 р., Польща, мати].*

У ході нашого дослідження одним із завдань було з'ясувати, **чи відчують себе діти трудових мігрантів самотніми через відсутність батьків чи одного з них**. Зафіксовано таку закономірність: більшість зазначає, що в дитячі та юнацькі роки почуття самотності було їм знайоме, однак зараз про це говорити не має сенсу, оскільки вже звиклося до того, що батька/матері чи батьків нема: *«Я б не сказав, я вже звик. ... Так, в дитинстві це різко відчувалося» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «Зараз уже ні...» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Зараз в мене вже почуття самотності немає. ... Тобто я з цим змирилася...» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «Скоріше відчував. А зараз я вже просто привик, що я просто розмовляю з мамою...» [Володимир, 11 р., Італія, мати]; «Ні. Це от спочатку, перший рік, мені так важко, важко якось було. А потім вже якось все звиклося і все було добре...» [Назар, 5 р., Італія, мати].* Загалом тих, хто не відчуває себе самотнім без батьків більше, ніж тих, хто цю самотність відчуває.

Щодо того, **чи відчують діти трудових мігрантів нестачу любові**, то все таки більшість стверджує, що «ні»: *«Ні, не відчуваю. Батько завжди по мірі можливості виказує свою любов до нас: коли бачимося, коли спілкуємося. Тому*

не відчуваю» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; *«...мені навіть достатньо цієї любові, тому що, як я вже говорила - вони приїжджають раз в три місяці...»* [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; *«Нє. Мені від мами вистачає любові і мені того хватить...»* [Володимир, 11 р., Італія, мати]. Навіть ті, що схилиються до відповіді «так» відчують брак любові не повною мірою: *«...Ну, трошки відчувається...»* [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; *«Бувало таке...»* [Оксана, 16 р., Польща, мати]; *«Можливо є таке в якісь певні моменти...»* [Ольга, 7 р., Італія, батько]; *«Можливо, чуть-чуть...»* [Олег, 7 р., Італія, мати]; *«Деколи відчуваю»* [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків].

На запитання **«Чи не має у Вас такого відчуття, що між Вами та Вашим батьком (матір'ю) з кожним подальшим роком його (її) перебування за кордоном втрачається емоційна близькість та взаєморозуміння?»** основна частина респондентів чітко заявляє, що «ні»: *«Це зовсім не так, тому що весь час мама, ну коли виховувала старалася пояснити, що батько (пауза через те що батько поїхав - це не означає, що він залишив нашу сім'ю...»* [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; *«Ні, навпаки. Емоційна близькість стає більшою. Тому що, коли батьки вдома ти можеш спілкуватись більше часу, а коли в них його обмаль, то ти починаєш цінувати кожну секунду і це зближує»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; *«Ні, зовсім. То стереотип...»* [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; *«Ну я того не відчуваю...»* [Володимир, 11 р., Італія, мати]. Якщо і трапляються відповіді «так» на це запитання, то це поодинокі випадки. Наприклад: *«Так і відбувається. І є. Тому що це закономірний процес. І уникнути його неможливо. Можливо, якщо батько вирішить залишитися вже тут, в Україні, і нікуди не виїжджати, можливо, з часом ця стіна якось розтане. ... Тобто цей удар вже стався, той удар залишився певною мірою і та стіна вже тоді постала. А зараз в цьому віці, коли я вже і в фінансовому плані я вже не потребую його, тобто ця стіна так і може залишитися на тривалий час і того не уникнути»* [Ольга, 7 р., Італія, батько]; *«Я казала: Мама, Ви вже забули про нас, та? Вже не хочете, та? Та, вже всьо, Польща на першому плані? Та, було*

таке. То тіна була реальність, що мами поруч не було» [Оксана, 16 р., Польща, мати]. Більше того, навіть визнаючи те, що стіна часу та холоду росте, самі діти цього не проблематизують: «Так, я це розумію, я це приймаю і тому в мене нема ніяких претензій там і такої, такої злости якоїсь там на неї взагалі нема» [Назар, 5 р., Італія, мати].

Діти трудових мігрантів не відчують своєї провини в тому, що їхні батьки поїхали за кордон. Багато з них вину перекладає на державу: «Я вважаю, що моєї вини нема в тому, що батько поїхав. Просто в нашій державі склалися такі обставини, що не завжди батьки можуть знайти високооплачувану, ну навіть не високооплачувану, а хоча би нормально оплачувану роботу, щоби прогодувати сім'ю і тому вони змушені покидати державу і своїх рідних в пошуках якоїсь кращої роботи, щоби забезпечити [пауза] ну покращити матеріальне становище своєї сім'ї» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Ну, це не моя вина. В Україні немає роботи. Немає таких доходів. Тому мусить бути якийсь вихід з тої ситуації...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]. Дехто вважає, що міграція – це нормально, оскільки це масове явище: «...На той час важко було жити і багато людей виїжджали за кордон на заробітки...» [Ростислав, 17 р., Чехія, батько], а дехто навіть не задумується в тому, яку роль у прийнятті рішення про міграцію, він відіграв: «Ого, я навіть так не думала. Але тільки що подумала і сумно стало. Ну, думаю, що доля є трішечки» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Чесно? Ніколи не задумувався...» [Володимир, 11 р., Італія, мати].

Навчання

Гіпотеза, що у дітей трудових мігрантів з'являються **проблеми з навчанням**, не підтвердилася. Респонденти зазначають, що ні успішність в школі, ні її відвідування, ні їхня поведінка з від'їздом батьків не погіршилися, а навіть якщо і так, то це не через міграцію дорослих, а через інші причини. У разі виникнення труднощів в школі, справлятися з ними дітям в основному допомагали ті люди, під опікою яких вони залишалися. Щодо контролю за

успішністю, то, крім опікунів, його також здійснювали і батьки з-за кордону: «Ми з нею [мамою] *переписувались, дзвонили і вона завжди цікавилась як в мене навчання*» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Ну, загалом це бабуся основне і батьки відповідно в телефонному режимі. Ну, це само собою» [Наталя, 12 р., Італія, мати]; «...Мама дзвонила. Хіба що перед матою було встидно, коли там погані оцінки...» [Володимир, 11 р., Італія, мати].

Матеріальне забезпечення

За словами дітей, після того, як батьки почали присилати зароблені кошти за кордоном додому, **матеріальне становище їхньої сім'ї значно покращилося**: «Із землі до неба. Настільки радикально» [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]; «...Та звісно. Однозначно покращилось. Спочатку там перший час всі гроші, ..., віддавали різні борги... Потім, пізніше ... я поступила на навчання. ... потрібно було там за гуртожиток заплатити, там різні речі купити. ... Відповідно, як я вже казала, вдома вони зробили ремонт. Майже виплатили вони кредит за авто. ... Там щось поламалася пральна машина. Потрібно нову купити. Тобто от такі от моменти» [Ольга, 78 р., Італія, батько]; «Звичайно, що покращилося. ... Так якби Ви всі не знали, що там реально зарплата не така як в нас 1300 гривень, а 1300 євро. На даний момент одне євро в Україні коштує 28 гривень. Відповідно звичайно покращилось моє матеріальне становище з тим часом, як мама почала присилати мені гроші...» [Олег, 7 р., Італія, мати]. Відповідно, з покращенням матеріального становища родини, збільшуються і можливості самих дітей: «...Я можу піти на якісь курси. Раніше такої можливості не було...» [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; «Ну по-перше, вистачило грошей на то, щоб переїхати наприклад зараз у Львів, щоб продовжити тут навчання» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «...Ми могли собі купити, ну, дозволити купити кращі речі, зробити ремонт вдома чи навіть поїхати до них...» [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; «Ну, в першу чергу, можливості проявляються, що я й сама можу поїхати і побачити

світ. ...От завдяки тому, що вона [мати] заробляє кошти за кордоном є можливість подорожувати» [Юля, 10 р., Чехія, мати].

Дехто навіть користується тим, що мати добре заробляє і при цьому сам це усвідомлює: «...Але по моїй ситуації що я поводжу себе безглуздо, тому дивно, що там хтось має телефон, такий як зараз айфон, то я теж говорю мамі, що я теж хочу. Ну, бо хочеться бути такою, як інші трохи, мати таке як інші. Також або побачу якусь там курточку дорогу, вона мені так якби запала в серце, що я вже її так хочу, навіть на вже не дивлюся на інакші» [Сніжана, 18 р., Італія, мати], а дехто вважає, що його можливості не так уже і зросли: «Зросли, не зросли – не знаю. За даний час не купив ще собі ні машини, ні квартири...» [Олег, 7 р., Італія, мати]; «...Машину собі поки що дозволити не можу...» [Володимир, 1 р., Італія, мати].

При покращенні, у зв'язку з міграцією батьків, фінансового становища сім'ї, половина дітей запевняє, що вони не володіють більшою кількістю кишенькових грошей порівняно з їх однолітками, чиї батьки працюють на Україні. Зі слів респондентів, така ситуація викликана не тим, що батьки обмежують дітей, а тим, що вони самі так вирішили: «Ні, тому що я стараюся не вимагати в батьків грошей. ...я не козирую, якщо так можна сказати, тим, що там наприклад в мене батько в Польщі чи там ще, що я собі можу дозволити все, що захочу. Ні. Тобто я не є марнотратною в тому плані, я є дуже заощадливою» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «Ну, в мене є однолітки, яких батьки тут живуть і в них кишенькових грошей більше. ... і я звичайно їх можу брати більше, але для чого якщо мене ну, достатньо стільки скільки там в мене є» [Ярослав, 10 р., Італія, мати]; «...моя мама завжди старалася виховувати мене так, щоби я не подумав, щоб не робити різниці. ... мама старалася не давати мені більше грошей, щоби я не подумав, що їх в мене більше і що вони часом десь не спортили мене...» [Ростислав, 21 р., Росія, батько].

Були серед респондентів і такі, що вважають себе багатшими від однолітків, чиї батьки працюють в Україні, однак не хваляться цим: «...Тобто

от так, було в мене більше кишенькових грошей. Відповідно моїм ровесникам батьки не могли там стільки виділити. Ну, і це породжувало якийсь можливо дискомфорт. Тому що в них є тато, але в них немає грошей. А в мене є гроші, але в мене немає поряд тата. Це породжувало якусь таку певну незручність» [Ольга, 7 р., Італія, батько]. А були і такі, які наголошували на своїх перевагах в плані фінансово становища: «...Я пам'ятаю, мені просто мені мама надсилала не знаю, скільки там. Десь 200 євро на місяць. ... Я просто тратив там всі гроші, які мені давали на місяць, тратив там за 2 тижні або за 1,5. ... Я собі цілу всю купу багато накупляв. ... Бо їм [друзям] там дадуть по 5 грн на день. То 2 пачки чіпсів і всьо. А я міг там 15 чи і 20. А, може, даже більше...» [Володимир, 11 р., Італія, мати].

Діти трудових мігрантів запевняють, що не витрачають батьківські гроші на непотрібні речі. Зокрема, грошові перекази йдуть на їжу, одяг, комунальні послуги, покупку техніки для дому, борги тощо. Значна частка респондентів заощаджує батьківські гроші: «Ну, в основному я старався їх відкладати...» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «...купляв собі щось поїсти, попити. Частково економив...» [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]; «Зараз трошки збираю вже. Відкладаю. Мама мені кидає гроші на карточку. Я вже стараюсь їх відкладати» [Володимир, 1 р., Італія, мати].

На запитання **«Чи нема у Вас такого відчуття, що Ваші батьки перетворилися на спонсорів для Вас?»** діти трудових мігрантів однозначно відповідають, що «ні»: «Ні, ні. В ніякому разі. І ніколи такого не було і думаю що в нашій родині: ні в мене, ні в сестри, ні в мами, ні в кого не виникає такого відчуття...» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «Чо спонсор? Просто вона хоче, щоб я ліпше жив...» [Володимир, 11 р., Італія, мати]; «Ні, звичайно, що немає такого відчуття...» [Олег, 7 р., Італія, мати].

Неоднозначно діти трудових мігрантів відповідали на запитання **«Чи вважаєте Ви жертву батьків виправданою?»**. Їм було важко схилитись до відповіді «так» чи «ні»: «Ну, я навіть не знаю, це залежно яка ситуація, яка [пауза]. Якщо в плані, якщо і в плані матеріального мого становища, то як на

мене краще. Навіть не знаю. Можливо якось тут знаходити вихід із ситуації, тут старатись заробляти...» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; «Звичайно, що дуже погано, коли батьки виїжджають за кордон, сім'ї не живуть разом. Але кожен зі своїх батьків бажає кращого своїм дітям і кожен, ну, кожен батьки хочуть, щоб їхні діти були щасливими... Ну, звичайно, що такі речі не можна там говорити чи це погано, чи то добре. Ну, в кожного є свої сторони...» [Андрій, 5 р., Італія, мати]; «Ну, я думаю, що напевно ні, але й я розумію, що мама хотіла ніби для своїх дітей як найкращого. Але іноді батьки не знають, що є саме найкраще для дітей, як би в тому випадку» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати].

Частина дітей вважає, що це є вимушений крок: : «Ну, не хотілося б, щоб так було, але в нашій Україні це дуже важко зараз заробити. Тому мусить так бути. Інакшого, коли в сім'ї там притисне біда, то інакшого виходу немає. Оскільки я, я навіть не знаю, яким чином я забезпечувати буду свою сім'ю» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...Ну, є такі ситуації, коли дійсно треба, от конче обов'язково потрібно поїхати, бо тому що нема іншого виходу» [Оксана, 16 р., Польща, мати]. Частина з впевненістю заявляє, що така жертва батьків є виправданою: «В даному випадку, в моєму випадку, я думаю, що так...» [Юля, 10 р., Чехія, мати]. А частина все ж таки вважає, що «ні»: «Ну я думаю, що потрібно до останнього шукати інші варіанти. Будь-які інші варіанти саме в Україні, саме щоб залишитися вдома і не покидати сім'ю. Тобто, поїхати за кордон – це вже справді дуже крайній варіант...» [Ольга, 7 р., Італія, батько].

Діти, чий батьки працюють за кордоном, готові віддати певні матеріальні предмети в обмін на їх повернення: «Я би згіден на такі умови. Оскільки завжди, ну, завжди не хватало батька і я би дуже хотів, щоби батько був біля нас. Тобто з сім'єю, біля мами, щоби вони були тут дома...» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Так, я готова обміняти, щоб тільки мама була поруч. Бо тому що, ну як в дитинстві, я не відчувала тої уваги. ... Ну, в більшості, що вона поруч зі мною, тому так би було краще. Тому, я би все

віддала, щоб мати була поруч, навіть якщо би жили бідніше і там не навчалась так. Все рівно ми би були поруч, може би все було по-інакшому» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...Я хотіла всьо віддати, всьо думала заберіть від мене, тільки маму мені поверніть сюда» [Оксана, 16 р., Польща, мати]; «Ну, звичайно якщо говорити так вже аж глобально я би все на світі віддала, щоби наприклад мій тато, моя мама і вся моя родина була зі мною, от» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «Так, в дитинстві я думаю, що я міг відмовитись від всього, що в мене є, тільки би мама повернулася по швидше додому. ... Якщо в один прекрасний день вона мені подзвонить і скаже: Синку, я хочу повернутися назад додому, бо мені тут погано, то я зроблю все, звичайно, для того щоб вона повернулася назад. Вплоть до того, що поїду сам і заберу її сюда, тому що вона для мене зробила в свій час, коли вона могла, вона зробила все. ... Заради своєї мами я готовий на все по суті...» [Олег, 7 р., Італія, мати].

Переважає кожна дитина розглядає варіант заробляти гроші в майбутньому через трудову міграцію так, як це роблять їхні батьки. Одні посилаються на те, що може виникнути така необхідність: «Я особисто не планую, але я розумію, що якщо би склалася необхідність в мене виїхати за кордон, то якщо б я не зміг тут знайти нормальної роботи або втратив існуючу і прийшлося би також їхати, то я рахую, що я би поїхав і заробляв би теж. Для того, щоби утримувати свою сім'ю і своїх дітей...» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Якщо би в цьому була грошова необхідність, наприклад, бракувало би грошей, я би не був би проти виїхати за кордон на заробітки...» [Назар, 4 р., Італія, мати]. Інші розглядають такий варіант у випадку відсутності достойної роботи на Україні: «Якщо я не знайду нормальну роботу, то скоріше так і буде...» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «Може й так. Кажу, деколи задумувався, бо тому що, якби в нас, якби такої високої зарплати або чимось, чого можна добитися, не можна. Даже якщо ти будеш працювати, як я получу вищу освіту, буду працювати по спеціальності, буду мати якихось там, ну, максимум вісім тисяч, нехай. А за кордоном можна заробляти нормальні гроші. Як мама на роботі...» [Володимир, 11 р., Італія,

мати]; *«Якщо прийдеться, то можливо так. ... якщо не буду бачити тут чогось більшого і не буде кар'єрного росту, то тоді буду думати, як їхати туди, і там влаштовувати своє життя...»* [Юля, 10 р., Чехія, мати]. А дехто хоче просто спробувати заробляти гроші за кордоном: *«...я б хотів поспробувати...»* [Ростислав, 17 р., Чехія, батько].

Ті ж, хто не розглядає трудову міграцію як спосіб заробляти гроші в майбутньому, аргументують свою відповідь тим, що не хочуть розлуки з членами своєї майбутньої сім'ї: *«Ну, я б не хотіла так. Я б хотіла бачити як мої діти ростуть, хотіла б знати кожен крок своїх дітей, як то кажеться, хотіла б бути завжди поруч, підтримувати їх, завжди порадитись з ними. Ну, бо то так краще. Буду старатись, щоб все було якнайкраще, щоб я тут собі знайшла якусь роботу, буду старатись тут бути біля дітей, забезпечувати їх як можна, додавати всі зусилля щоб так получалось...»* [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; *«...Я би хотіла завжди бути там зі своїми дітьми, щоб в будь-який момент бути біля них, щоб вони не відчували самотності в якийсь момент труднощів. Щоб вони могли на мене покластися. Щоб не шукали якоїсь іншої людини. Хай це даже із родини. Чи з друзів. Батьки мають бути поруч...»* [Ольга, 7 р., Італія, батько] або ж своїм патріотичним налаштуванням: *«якщо чесно, то я би дуже не хотіла. Я є патріоткою своєї країни і я би хотіла всякими способами знайти роботу все ж таки на Україні...»* [Ірина, 11 р., Польща, батько].

Контроль

Контроль батьків, які працюють за кордоном, за дітьми у декількох випадках був сильнішим, ніж контроль людей, під опікою яких ці діти залишалися: *«...але все рівно є ж різниця як тебе виховує тато і як тебе виховує брат в ролі тата чи сестра відповідно. Трошки воно дається в знаки, але звичайно, що батьківський контроль краще»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків]; *«...Контроль батьків був все таки більший...»* [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків]; *«Кажу. Так і було. Так і зараз є. Кажу, мене мама більше*

контролює зараз навіть, ніж мене тато контролює. Мама до мене частіше дзвонить. Мама за мене частіше переживає...» [Володимр, 11 р., Італія, мати]. Однак більшість все ж таки вважає, що контроль однаковий.

А от щодо того, **чиї слова для дітей є більш авторитетними: батьків-мігрантів чи опікунів**, то в цьому випадку для основної частини респондентів батьківські (коли обоє за кордоном) слова є важливішими. Коли за кордоном мати, її слова для більшості теж є авторитетнішими: чи то за слова батька, під опікою якого діти залишилися, чи то слова інших опікунів (бабуся чи дідусь). І тільки в одиничних випадках діти більше дослухаються до слів опікунів: «Ну так склалося, що мама була завжди біля мене і, ну, коли була необхідність мені, я мав можливість, більше мав можливості порадитися з мамою, тому для мене були більш авторитетними слова мами» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Ті, що були близькі зі мною і завжди зі мною проводили час» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; «Бабусі. Вона була більшим авторитетом, ніж батько і мати» [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків].

На запитання **«Чи завжди Ви виконували те, що говорили Вам батьки?»** (мається у на увазі по телефону чи по Skype) більше половини дітей відповідали, що «ні». І в основному це пов'язано з відсутністю безпосереднього контролю: «Ясна річ, що інколи я не виконував того, що вона [мати] мені казала. Вона не могла мене повністю контролювати» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «Ну, звичайно, що ні. Всі не виконують все те, що просять по телефону їхні матері [сміється]» [Юля, 10 р., Чехія, мати].

Основні зміни в житті дітей трудових мігрантів

Після від'їзду батьків чи одного з них за кордон практично у кожній сім'ї відбулись **зміни в організації домашнього побуту**: «В принципі, багато що змінилося. Сам факт того, що в хаті менше на дві людини, вже щось міняється...» [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]; «...на нас з сестрою звалилось купа обов'язків. Такі як приготування їжі, купування продуктів, прибирання. Ну, прибирання збільшилося все в два рази. Обов'язків стало

більше» [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; «...ми деякі татові обов'язки, наприклад, перебрали на себе. Тепер лампочку, наприклад, мусить мама вкручувати, а не тато...» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «...Пішов розподіл праці, розподіл робіт по хаті. Тим, що займалася мама впало на плечі мої, тата і сестри. ... Після виїзду матері за кордон не тільки в побуті щось змінилось, змінилось зовсім всьо, кардинально помінялося. Тепер я зрозумів і почав цінити реально, скільки мама робила речей різних. ... Тому, я вважаю тепер, що як мама вернеться назад додому, то ми її будемо точно підтримувати в цьому питанні і в багато інших деяких питаннях і будемо допомагати їй» [Олег, 7 р., Італія, мати]. Загалом, можемо стверджувати, що якщо виїхали обоє батьків, то їх обов'язки виконували бабусі з дідусями, якщо мігрував батько – мати. Щодо міграції матері, то чоловік української жінки-мігранта, якщо він є, як правило, може розділяти обов'язки щодо догляду з жінками родини (зокрема, з бабусями та дочками) або сам повністю відповідати за догляд, але в тому випадку, якщо у родині немає жінки, яка б могла цим займатись.

У дітей трудових мігрантів з'являється відчуття, що Вони з міграцією мами/тата чи батьків **подорослішали швидше**, ніж їхні однолітки: «Все таки так, я це відчув. Більша відповідальність лягає на себе. Бабуся і дідусь такого контролю не дають, і ти відчуваєш цю відстань і тому процес дорослішання прискорюється» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «Так, було таке відчуття, бо тому що я сама стала швидше самотійною, як то кажеться, швидше хотіла подорослішати і я сама давала собі раду як то кажеться. Ну, і навіть не було такого як, ну, від батьків, як то сказати [пауза]. Тепер я більше відповідаю сама за своє власне життя...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...Я відчувала себе старшою, дорослішою, тому що на мені було майже побутові всі оці забаганки. Та їжа, те прибирання, ото всьо. Всьо було на мені. І я переживала, що зварити їсти...» [Оксана, 16 р., Польща, мати]; «...От власне до мене рано прийшло це усвідомлення, що я тепер більше відповідаю за свою сестру. ... що я мушу тепер більше допомагати мамі, тому що біля мами більше немає тата,

на якого вона може покластися. І певною мірою от оця відповідальність, яка якби так непомітно, але лягла на мої плечі. Вже зараз я розумію, що я подорослішала. Саме усвідомлення цього прийшло раніше, ніж могло би бути» [Ольга, 7 р., Італія, батько].

Також, окрім «прискореного дорослішання», **діти трудових мігрантів відчували більшу відповідальність за своє життя, ніж їхні однолітки, чий батьки були поруч:** «..Ми відповідали за квартиру, в якій ми живем, за самих себе відповідали. Звичайно, що збільшилась відповідальність» [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; «Коли батьки поїхали, то я, звичайно, знала, що я буду сама і мушу за себе сама відповідати і більше рішучості і відповідальності за себе було» [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків].

В окремих випадках **дітям трудових мігрантів знайоме нещире співчуття з боку друзів та вчителів через відсутність батьків:** «...це була одна класна керівничка, це ось. І це завжди було від неї. Таке як я, наприклад, таке чула завжди там. Там, наприклад, вона зверталась до всього класу, а потім робила винятком мене, ось. Це в плані того тільки так з її сторони це було дуже, не знаю це було навіть і некоректно, тому що вона, вона як, не знаю, як класна керівничка, як вчитель, вона мала розуміти, що це, можливо, відобразиться для дитини. Ну, не знаю, як в плані психологічної травми...» [Наталя, 18 р., Росія, обоє батьків]; «...Я думаю, що в такому випадку, я думаю, майже всі знайомі, є такі відчуття, тому що друзі в якійсь певній мірі починають заздрити тобі. ... На рахунок вчителів можу сказати то, що, наприклад, коли там прогулював уроки або получав там не за хорошу поведінку там якийсь запис у щоденнику або щось в тому плані або погану якусь оцінку, вони могли так може не серйозно, не хотючи мене обідити, там могли щось таке мені сказати в мою сторону мені не приємне на рахунок моєї мами, що типу її нема, вона мене не виховувала. Туда, сюда. Такі в нашому суспільстві, на жаль, з'являються такі люди, які мають такого роду заздрість. Тому кажу: мені знайомі такі випадки, реально таке є

присутнім...» [Олег, 7 р., Італія, мати]. Однак, як ми уже зазначали, це поодинокі випадки. Більшість дітей не пригадали таких ситуацій.

Самоідентифікація з «соціальними сиротами»

Діти трудових мігрантів не погоджуються з тим, що їх можна називати «соціальними сиротами», оскільки при живих батьках вони позбавлені їхнього повноцінного піклування: «Ну, я зовсім не згідний з даним твердженням, оскільки це зовсім, якби, не залежить від того, чи батьки працюють за кордоном чи вони знаходяться біля дітей...» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Ну-у, ні, я не згідний з цим, ... я такий самий як всі. Є мама, тато, повноцінна сім'я...» [Ростислав, 17 р., Чехія, батьк]; «...Я думаю, що називати дітей сиротами при живих батьках ну, це вже якось зовсім неправильно. І деколи батьки, які за кордоном піклуються про своїх дітей набагато більше. Ну, для мене цей термін «соціальні сироти» це щось дуже неправильне...» [Оля, 6 р., Іспанія, обоє батьків]; «Я вважаю, що взагалі вислів «соціальні сироти» якийсь ну неправильний. Взагалі вислів. Тому що я не погоджуюсь взагалі з цією думкою. Ну, і що поїхала мама на заробітки і то що, ти є сиротою чи що? Ну, це якось банально тупо і неприпустимо. Це 21-е століття. Це якісь несурозні порівняння сирот і простої людини...» [Олег, 7 р., Італія, мати].

Більше того, термін «соціальні сироти» для дітей трудових мігрантів має стигматизуючий ефект: «...Для мене це, якби мене так хтось назвав, напевно, було би неприємно. Я себе таким не вважаю» [Роман, 25 р., Польща, обоє батьків]; «...Все рівно, це слово «сироти» наводить напевно страх...» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...Ну, просто навіть «соціальний», ну «соціальний» – ну нехай буде, всі розуміють, що таке «соціальний», це в цьому нема нічо. Ну коли вже враховуються, там скажем, вживається слово «сирота» – це трошечки на щось навіть наводить на дитину якісь такі думки» [Наталя, 12 р., Росія, обоє батьків].

Багато хто вважає, що адекватність застосування терміну «соціальні сироти» до дітей трудових мігрантів залежить від різних обставин:

- від того, під опікою кого діти залишаються: *«...якщо дитина росте сама чи є якісь далекі родичі: бабуса, кум, сват. То я цілковито згідна. Зникає та атмосфера сім'ї, але в моєму випадку у мене були старші брат і сестра, відповідно я не відчувала потреби в чомусь. Тому це залежить від ситуації»* [Таня, 6 р., Польща, обоє батьків];
- від поведінки батьків-мігрантів: *«Ну як сказати. В деяких випадках я не спорю. В мене тожє є друзі двоє, наприклад, що тато поїхав. І в одній так само дівчинки мама поїхала. Дівчинка з мамою спілкується, а з татом майже не спілкується. Тато надсилає гроші там. Дзвонить раз в місяць по скайпу поговорити та й всьо...»* [Володимир, 1 р., Італія, мати];
- від віку дітей, у якому батьки їх залишають: *«...якщо дитині від одного до десяти років і мати виїжджає за кордон, напевно, що так, я би, напевно, назвав цих дітей соціальними сиротами. А якщо вже діти ну, більш старшого віку, я думаю, це би було недоречно так їх називати. Тому, що людина вже більш-менш сформована, вона вже може приймати якісь певні рішення»* [Назар, 5 р., Італія, мати];
- від загальної ситуації всередині сім'ї: *«Ну, соціальні сироти, ну, тут, звичайно, залежить від батьків, тому що є таке, що сім'я є як сказати, наприклад, неповноцінна. Батьки повною мірою не виконують своїх обов'язків. Тут навіть не потрібно і виїжджати далеко за кордон. Можуть бути обоє батьків в Україні з дитиною, але вони можуть абсолютно не піклуватися про дитину. От в мене є, наприклад, я можу назвати такий приклад: там де я живу, є така сім'я і мама випиває, тато любить випивати, за дітьми взагалі ніхто не дивиться. ... Тобто і батьки є вроді, і там не знаю хтось з них навіть працює, але діти не доглянуті. Тобто я вважаю, щоби сказати, що дитина є соціальною сиротою – це не потрібно батькам виїжджати далеко за кордон. ... Тобто тут таке питання вже є досить двозначне і воно залежить від*

кожної конкретної родини, від кожної конкретної людини...» [Ірина, 11 р., Польща, обоє батьків].

Проте, знайшлися ті, хто погоджується з тим, що дітей трудових мігрантів можна вважати «соціальними сиротами»: *«..Трудова міграція і причини, які штовхають до неї сучасних батьків, це все неправильно. Виросла покоління без батьків. Тобто, виростають, я думаю, що пізніше це відображається на рівні злочинності, на рівні смертності, на рівні, можливо, того, як зарано починають діти вживати алкоголь, наркотики і тому подібне. ... Діти не мають контролю. ... І виростають складні діти, важкі діти. Або потім виростають люди, які якимось глибоко травмовані. ... Потім, відповідно, коли ці люди також створюють свої сім'ї, вони знають цей брак тепла, який вони не відчували. Це також буде впливати на те, як вони будуть спілкуватися зі своїми дітьми. Тобто, це дуже така глибинна проблема. Справді, її треба вирішувати. Тому що відсутність батьків в сім'ї, діти ростуть без сім'ї, навіть за наявності інших членів родини - це є зовсім неправильно» [Ольга, 7 р., Італія, батько]; «Я погоджуюся з думкою, що діти мігрантів є соціальними сиротами, оскільки в сім'ї бракує батьківського тепла і опіки. Я відчувала нестачу батьківського тепла, тому з впевненістю можу сказати, що батьківська еміграція негативно впливає на дітей» [Назар, 5 р., Італія, мати].*

Одним із завдань дослідження було з'ясувати чи погоджують респонденти з наступним твердженням: Природними круглими сиротами вважають тих дітей, у яких померло обоє батьків. І просили дати відповідь на такі запитання: **«Як Ви вважаєте, для того, щоб називати дітей трудових мігрантів «соціальними сиротами» обов'язкова відсутність обох батьків чи навіть когось одного? Якщо так, то кого саме?»** Так, основна частина аудиторії вважає, що взагалі не варто вживати такий термін: *«...взагалі вважаю, що дітей не можна називати «соціальними сиротами», якщо їхні батьки працюють за кордоном, навіть незалежно чи вони обоє чи хтось один з батьків, вони все ж таки є, вони не померли» [Ростислав, 17 р., Чехія, батько]; «...тих дітей, чий батьки є за кордоном не варто називати соціальними*

сиротами, точніше не варто говорити слово «сироти» взагалі, оскільки батьки є живі і в будь який випадок можуть підтримати по телефоні, в скайпі чи інших соціальних мережах або в необхідності приїхати в Україну на допомогу. ... Тому соціальними сиротами не варто називати ні тих дітей, в яких один з батьків десь за кордоном, ні тих в кого двоє батьків: і мама і тато за кордоном» [Сніжана, 18 р., Італія, мати]; «...я не вважаю взагалі, що дітей людей, які покинули країну, щоб поїхати на заробітки взагалі можна назвати «сиротами», не важливо, там, «соціальними» якимось, «не соціальними». Взагалі не можна називати сиротами, у них ж батьки живі, здорові, все з ними добре...» [Олег, 7 р., Італія, мати].

Були і такі, хто вважає, що «соціальними сиротами» діти трудових мігрантів стають тільки у випадку, коли виїхали обоє батьків: «Ну, якщо вже стосовно того, щоб називати дітей «соціальними сиротами», то я вважаю, що потрібно, щоби було відсутні іменно двоє батьків. Тому що навіть якщо є хтось один, то він здатний якби замінити другого, хто знаходиться далеко і я думаю, що тільки в такому випадку можна називати дітей тоді сиротами. Інакше, інакше це неправда» [Ростислав, 21 р., Росія, батько]; «Я думаю, що обох, обох батьків коли їх не буде, то можна називати «соціальними сиротами» [Назар, 5 р., Італія, мати].

Ті, хто вважає, що відсутність навіть уже одного з батьків дає підстави вважати дитину «соціальною сиротою» аргументують свою думку наступним чином: «я думаю, що можливо і когось одного, але того, який зовсім забув про свою сім'ю, про дітей і який взагалі не дає про себе знати» [Наталя, 12 р., Німеччина, мати]; «Я думаю, що даже відсутність одного з батьків так чи інакше робить дитину сиротою. Так чи інакше дитині буде бракувати певної частини якогось тепла і затишку або від батька, або від матері. Важко судити, кого би більше бракувало, батька чи матері. Тут по-різному...» [Ольга, 7 р., Італія, батько].

Загалом, можемо говорити, що для дітей трудових мігрантів гостріше відчувається відсутність матері, ніж батька: «Все таки матері. Материнська

любов сильніша за батьківську» [Микола, 16 р., Італія, мати]; «...Наприклад, якщо відїжджає мама, оскільки все ж таки, в переважній більшості, в кожній сім'ї більше піклується дітьми мама. Вона і доглядає, і годує, і там стежить за навчанням і взагалі у всіх аспектах. Тато, це як голова сім'ї, він переважно приносить гроші додому і мало цим всім опікується. Тобто, коли відїжджає мама – це все ж таки досить гостро відбивається на родині от...» [Ірина, 11 р., Польща, батько]; «...але замінити маму, я не знаю чи хтось може взагалі» [Володимир, 11 р., Італія, мати]; «...але особливо це відчувається, коли відїжджає мама, оскільки її відсутність в домі є дуже відчутною, особливо, коли діти є ще зовсім маленькими» [Ірина, 16 р., Італія, обоє батьків].

Отже, підводячи підсумки нашого дослідження, можемо говорити, що наша гіпотеза щодо економічних причин міграції повністю підтвердилася (гіпотеза № 1 у Дод. Б). Батьки всіх дітей, які взяли участь в інтерв'ю виїхали за кордон через складне фінансове становище сім'ї.

З'ясовано залежність між тим, як приймалося рішення про міграцію і тим, якою була реакція дитини на озвучене рішення. Так, у тих сім'ях, де мігрант приймав рішення сам або за участі людей, на яких збирався залишити дитину, але без врахування її думки, діти були проти міграції матері/батька чи батьків і досить емоційно на це реагували. Натомість, якщо це обговорювалося в присутності дітей, то в таких випадках реакція на міграцію була нормальною.

Гіпотеза про відсутність належної комунікації між дітьми та батьками підтвердилася тільки частково (гіпотеза № 2 у Дод. Б)., оскільки все ж таки більшість трудових мігрантів як мінімум два рази на рік відвідують дітей на батьківщині, а телефонний зв'язок та зв'язок по Інтернету підтримують як мінімум два рази на тиждень. Окрім цього, нічого не заважає дітям у разі потреби зайвий раз зв'язатися з батьками. Віртуальне спілкування – переважно скайпом, який за останні роки замінив телефон створює ефект присутності батьків. Більше того, самим дітям вистачає того часу спілкування з батьками, який вони називали. Однак, треба відзначити, що з'ясовано наступну суперечність: при прямому запитанні «Чи вистачає Вам цього часу для

спілкування?» навіть ті, діти, які чітко відповідають «так», при обговоренні інших питань згадують про неможливість та брак безпосереднього спілкування з батьками.

Гіпотеза щодо емоційної депривації, яку відчують діти трудових мігрантів, також підтверджується тільки частково (гіпотеза № 3 у Дод. Б). Діти трудових мігрантів відчують свої сім'ї неповними через відсутність батьків чи одного з них, відчують брак батьківської любові, самотність, відчуженість від батьків, називають конкретні випадки гострої нестачі батьків поруч, готові віддати матеріальні речі на обмін за повернення батьків. Однак, в силу того, що більшість дітей трудових мігрантів залишається або на одного з батьків, який залишився дома, або на бабусів з дідусями, а також через те, що міграція батьків має транснаціональний характер, прояви емоційної депривації у дітей трудових мігрантів не є масовим явищем. *При цьому частково підтвердилася і гіпотеза про те, що міграція матері для дітей є більш травматичною, ніж міграція батька (гіпотеза № 4 у Дод. Б).*

Не підтвердилася гіпотеза щодо наявності проблем між дітьми трудових мігрантів та людьми, під опікою яких вони залишаються та гіпотеза про розвиток у дітей почуття провини через те, що батьки поїхали за кордон (гіпотези № 13 та № 14 у Дод. Б).

Також не підтвердилася гіпотеза щодо погіршення успішності в школі, її відвідування та дисципліни у дітей трудових мігрантів (гіпотеза № 5 у Дод. Б). Якщо це і відбувалося, то за словами самих дітей, це ніяк не пов'язано з тим, що батько/мати чи батьки виїхали працювати за кордон.

Частково підтверджується наша гіпотеза про матеріальну гіпертрофію у дітей трудових мігрантів (гіпотеза № 7 у Дод. Б). Зі слів респондентів видно, що попри те, що діти мігрантів не хизуються своїми фінансовими перевагами над однолітками та не вважають батьків тільки джерелом доходу, вони в окремих випадках не вважають себе дуже багатими в силу того, що вони не здійснюють глобальних покупок (наприклад, таких як машина чи квартира). Також вони вважають, що жертва батьків є виправданою, оскільки матеріальне

становище сім'ї та їх, зокрема, покращилося, що своєю чергою свідчить про зосередженість уваги дітей на матеріальних речах. Однак, як ми уже зазначали, матеріальна гіпертрофія, як і емоційна депривація, у дітей трудових мігрантів не є масовими.

Можемо говорити і про часткове підтвердження гіпотези щодо послаблення контролю за дітьми трудових мігрантів (гіпотеза № 6 у Дод. Б), оскільки вони вважають, що ні по телефону, ні по Інтернету батьки не можуть простежити за ними так, як би це могло бути безпосередньо. Відповідно, вони стверджують, що вказівки людей, які ними опікувалися, вони виконували частіше, ніж вказівки батьків, які були за кордоном. Проте, з іншого боку, більш авторитетними у плані «спитати пораду» для них були все ж таки слова батьків.

Підтвердилася гіпотеза щодо зміни в організації побуту сімей, де виїжджають за кордон батьки чи один з них (гіпотеза № 12 у Дод. Б). Зокрема, йдеться про передачу обов'язків батька матері, у випадку міграції батька, або про перерозподіл обов'язків матері між батьком, бабусею, дідусем та самими дітьми у випадку міграції матері.

Частково підтверджується гіпотеза про пришвидшене дорослішання дітей трудових мігрантів у порівнянні з їхніми онолітками, чиї батьки працюють в Україні (гіпотеза № 9 у Дод. Б). У випадку міграції матері або обох батьків це має прояв частіше, натомість коли мігрує батько діти цього не відчують.

Щодо гіпотези про нещире співчуття дітям трудових мігрантів з боку друзів чи вчителів, то вона, як і гіпотеза про збільшення відповідальності за власне життя у зв'язку з відсутністю батька/матері чи батьків, підтверджується лише частково (гіпотези № 11 та № 10 у Дод. Б). Натомість цілком підтверджується наша гіпотеза щодо намірів дітьми трудових мігрантів в майбутньому заробляти гроші також за кордоном (гіпотеза № 8 у Дод. Б).

І наша головна гіпотеза про те, що дітей трудових мігрантів можна вважати «соціальними сиротами» підтверджується лише частково (гіпотеза

№ 15 у Дод. Б). Більшість дітей не вважає себе «соціальними сиротами», для них це поняття «неправильне», «абстрактне», «стигматизуюче», «дуже наукове», «неприємне», «недоцільне», «некоректне» і навіть «наводить страх». Однак, попри те, що самі діти не ідентифікують себе «соціальними сиротами», їм не вистачає батьківського тепла та любові, безпосереднього спілкування, їхніх порад, підтримки. Зрештою, всі вони хочуть повернення батьків з-за кордону. На багато запитань діти відповідали дуже емоційно. У розмовах часто виникали незручні паузи та відчувався сум в голосі.

За результатами емпіричного дослідження приходимо до класифікації соціального сирітства з виділенням подібностей та відмінностей за певними параметрами (див. Табл. 3.4.). Звертаємо увагу на те, що ця класифікація є попереднім висновком і потребує подальшого розпрацювання, як теоретичного, так і емпіричного.

Про *явне соціальне сирітство дітей трудових мігрантів* можна говорити у випадку, коли батьки чи один з них виїжджає за кордон і з різних причин добровільно обривають зв'язок із залишеними вдома дітьми. Для останніх – це велика травма. З одного боку, дітям не вистачає батьківської любові, тепла, турботи, підтримки, а з іншого – вони бездоглядні, оскільки неофіційні опікуни повною мірою не виконують обов'язків по догляду за цими дітьми. Вони залишаються без контролю батьків і, відповідно, вдаються до девіантної поведінки. Самі себе вважають покинутими. Щодо матеріального забезпечення, то, незважаючи на те, що їхні батьки чи один з них за кордоном, вони відчують нестачу коштів, особливо у випадку, коли вони попадають в Інтернат установу.

Про *приховане соціальне сирітство в контексті міграційних процесів* можемо говорити у випадку, коли батьки чи один з них хоч і працюють за кордоном, проте підтримують постійний зв'язок з дітьми, контролюють їхнє навчання та поведінку. Більше того, ці діти матеріально забезпечені, а іноді навіть їм притаманна матеріальна гіпертрофія. Через постійний контакт з батьками не вважають себе ні покинутими, ні соціальними сиротами. Однак,

ознака, яка дозволяє говорити, що приховане соціальне сирітство все таки є – це чітко виражені ознаки у дітей трудових мігрантів синдрому емоційної депривації.

Таблиця 3.4.

Класифікація соціального сирітства

ОЗНАКА	ОФІЦІЙНЕ СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО ⁴	НЕОФІЦІЙНЕ СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО (в контексті міграції) ⁵	
		ЯВНЕ	ПРИХОВАНЕ
Найближче оточення ("опікуни")	Інтернат установа, «вулиця»	неофіційні опікуни – близькі родичі, Інтернат установа	неофіційні опікуни – близькі родичі
Офіційний статус	діти, позбавлені батьківського піклування	діти, розлучені із сім'єю	діти, розлучені із сім'єю
Самоідентифікація	діти, чиї батьки позбавлені своїх батьківських прав, тобто соціальні сироти	вважають себе покинутими	не вважають себе соціальними сиротами
Контроль	втрата контролю батьків	втрата контролю батьків	послаблення контролю батьків
Комунікація	втрата комунікаційних зв'язків (прямих чи опосередкованих)	втрата комунікаційних зв'язків (прямих чи опосередкованих)	«збідніння» соціально-комунікаційних зв'язків
Емоційний зв'язок	емоційна, соціальна, рідше психічна депривації	емоційна деривація	наявність елементів емоційної депривації: відчуття нестачі любові, турботи, відчуття самотності
Особливості поведінки	висока ймовірність вдавання до девіантної поведінки	прояви девіантної поведінки	прояви девіантної поведінки в конкретних випадках (але не як стійкого утворення, а як проблема психологічного комфорту)

⁴ Висновки по офіційному соціальному сирітству зроблені на основі опрацьованих досліджень, які були зроблені іншими авторами

⁵ Висновки по явному соціальному сирітству більшою мірою зроблені на основі контент аналізу книжки «Мама по Скайпу», а по прихованому – на основі інтерв'ю, зібраних дисертанткою.

Продовження таблиці 3.4.

Матеріальне забезпечення	погане матеріальне забезпечення	погане матеріальне забезпечення	достатнє матеріальне забезпечення (в окремих випадках матеріальна гіпертрофія)

Емпірично з'ясовано, як співставляються виділені моделі транснаціональної сім'ї в контекст міграції з виділеними видами неофіційного соціально сирітства (гіпотеза № 16 у Дод. Б) (див. Рис.3.1.)

Рис. 3.1. Співвідношення моделей транснаціональної сім'ї з видами неофіційного соціального сирітства в контексті трудової міграції

Отже, виявлено, що про явне (коли діти гостро відчують нестачу того, хто мігрував) йдеться у випадку, коли виїжджає мати або відразу обоє батьків, оскільки у випадку міграції матері замінити її дітям ніхто не може (і навіть батько), а у випадку міграції обох батьків ці діти взагалі позбавлені будь-якого безпосереднього батьківського піклування. Відповідно, при живих батьках вони залишаються сиротами. Крім того, виділяємо окремі три обставини, за яких соціальне сирітство може бути явним:

1) у випадку, коли мати чи обоє батьків припиняє будь-який зв'язок з залишеною на батьківщині сім'єю;

2) у випадку недостатнього для дитини спілкування з матір'ю чи батьками через відсутність технічних умов (відсутність вдома Інтернету тощо);

3) у випадку, коли спілкування регулярне і дитині його достатньо, однак через нестійкість характеру дитина не може змиритися з міграцією матері чи обох батьків.

Ознаками явного соціального сирітства в контексті міграції матері чи обох батьків є наступні:

- тою чи іншою мірою виражена емоційна депривація;
- втрата чи послаблення комунікаційних зв'язків;
- погане матеріальне забезпечення (у випадку № 1);
- прояви девіантної поведінки (більшою мірою у випадку № 1 та № 2).

Коли за кордон їде працювати батько, в основному діти залишаються під опікою матері, яка перебирає на себе обов'язки чоловіка по вихованню дітей та «забезпечує» їх необхідними емоційними компонентами: любов, увага, турбота тощо. Більше того, вдаючись до трудової міграції чоловіки виконують свою традиційну роль годувальника сім'ї. Щодо вищезазначених ознак явного соціального сирітства, то в контексті прихованого є тільки елементи емоційної депривації та «збідніння» соціально-комунікаційних зв'язків.

Аплікуючи до теорії *транснаціональної міграції*, яка також є однією з теоретичних основ дисертаційної роботи, можемо говорити, що сучасна міграція дійсно має транснаціональний характер. Зокрема, трудові мігранти і їхні члени родини (в нашому випадку діти), які залишилися на батьківщині здійснюють транснаціональні практики. Тобто, попри наявність просторової та часової дистанції між членами сім'ї, останні підтримують різного роду контакти. Як показали результати нашого дослідження, це як вербальне спілкування: часті приїзди мігранта додому, рідше відвідування мігранта родичами у приймаючому суспільстві, телефонні дзвінки, Інтернет-зв'язок, так і невербальне: грошові перекази та передачі різних товарів додому. Отже, в цьому контексті йдеться тільки про «збідніння» соціально-комунікативних

зв'язків дитини з батьками-мігрантами, а не про їх втрату. І важливе значення тут мають сучасні засоби комунікації, такі як телефон та Інтернет.

У контексті положень феноменологічного підходу можемо говорити, що справді більшість дітей не проблематизує факту їх проживання без батьків, а сприймає це як самоочевидне, як невід'ємний елемент їх повсякденності. Це підтверджується емпірично, а саме на багато питань респондентам було важко відповідати, оскільки, за їхніми словами, вони ніколи над цим не задумувалися. Відповідно, у «життєсвіті» дітей трудових мігрантів, який є потоком явищ, феномен «соціального сирітства» не є осмисленими чи відрефлексованими.

Порівнюючи результати кількісного та якісного авторських соціологічних досліджень, відзначимо, що якщо самі діти трудових мігрантів не вважають за потрібне відносити себе до такої категорії як «соціальні сироти», то в середовищі львів'ян таких, хто з цим погоджується більше третини. Також львів'яни надали б перевагу забезпечити дітям повноцінну сім'ю, аніж покинути їх задля збагачення шляхом трудової міграції. Натомість, більше половини дітей зазначає, що для них такий варіант заробляти гроші є цілком прийнятним.

Виявлено деякі відмінності у характеристиках соціального сирітства представлених в вищезазначених авторських інтерв'ю та в тексті книжки «Мама по Скайпу». Щодо книжки, то на час проведення біографічних досліджень (книжка вийшла друком 2012 р., відповідно польові роботи припадають приблизно на 2010-2011 рр.) для написання тексту, усім респондентам не вистачає спілкування з батьками. Єдиний спосіб зв'язку – це Скайп (рідше телефон, оскільки потребує великих фінансових затрат з обох сторін), який або погано працює на той час, або який, як наголошують самі респонденти, є у сусідів, бо не всі в той час могли собі дозволити проведення Інтернету. Також присутні випадки, коли жінки виїжджають за кордон і добровільно з невідомих причин «обривають» зв'язок з залишеними вдома чоловіком та дітьми і, відповідно, позбавляють останніх материнської опіки. Через це діти вважають себе покинутими і часто залишаються бездоглядними, оскільки батько (а переважно ними опікується батько) змушений багато працювати і не може

виконувати одночасно свої обов'язки та перебрати на себе обов'язки, які свого часу виконувала жінка. Виходячи з цього, говоримо про явне соціальне сирітство дітей трудових мігрантів.

Натомість, проведені автором інтерв'ю з дітьми трудових мігрантів у 2016 р. дають підставу стверджувати, що в таких сім'ях можна говорити тільки про приховане соціальне сирітство – коли емоційний зв'язок переривається або, в кращому випадку суттєво послаблюється, однак комунікація між обома сторонами зберігається. Це пояснюється розвитком сучасних новітніх технологій (Інтернету, зокрема), які дозволяють безперешкодно підтримувати різного роду зв'язок між дітьми та батьками через кордон.

Порівнюючи авторське дослідження з іншими дослідженнями в межах обраної теми, також можемо стверджувати, що власне наше дослідження уже дає деяке розуміння та, зокрема, специфіку соціального сирітства в контексті міграції. Вперше за якісною методологією (що, на нашу думку, з одного боку, дозволяє вивчити проблему глибше, а з іншого – зафіксувати емоції, які виникають у респондента при обговоренні заданої теми) опитано достатньо велику кількість дітей щодо проблем, які виникають у них через відсутність батьків, та, зокрема, безпосередньо досліджено думку дітей трудових мігрантів щодо того, чи самі вони відчують себе соціальними сиротами.

Отже, за результатами дослідження, можна стверджувати, що немає достатніх підстав говорити про чітко виражені ознаки «соціального сирітства» серед дітей трудових мігрантів. Однак, зважаючи на те, що ці діти мають багато труднощів та самі ж говорять про нестачу батьків поруч, вбачаємо за доцільне виділити їх в окрему соціально-демографічну категорію та розробити шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики соціального сирітства в сім'ях трудових мігрантів.

3.3. Зарубіжний досвід та шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики поширення явища соціального сирітства в Україні

Не тільки Україна, але й багато інших європейських країн б'ють на сполох через зростання кількості безпритульних дітей, чий батьки виїхали працювати за кордон. Як ми уже зазначали, дітей трудових мігрантів часто називають «соціальними сиротами» або, як іменують їх наші сусіди-поляки – «євро сиротами» [162]. Це діти, у яких батьки чи один з них працює у країнах ЄС. Крім того, у разі відсутності обох батьків, ці діти перебувають під опікою близьких чи далеких родичів а, в гіршому випадку, навіть повністю належать самі собі.

Далі пропонуємо розглянути як вирішують проблему соціального сирітства, зумовленого трудовою міграцією ті країни, які зіштовхнулися з цією проблемою.

Так, оскільки більше двох мільйонів польських громадян працюють в західних країнах Європейського Союзу, то слово «євросирота» найчастіше згадується саме в зв'язку з *Польщею*. На думку польських експертів, критичним терміном відсутності одного з батьків є два роки. За їх спостереженнями, після цього дитина у віці шести-восьми років відвикає від батька або матері й починає відчувати себе сиротою. Сама ситуація, коли батьки далеко від дому, негативно впливає на психіку дитини. Незалежно від віку і від того, поїхали обоє батьків або один з них, школі можуть відставати в розвитку. Діти трудових мігрантів частіше, ніж їхні однолітки, яких виховують батьки, трапляються на крадіжках, вживають наркотики і алкоголь [133]. Польські експерти вважають, що якщо батьки відсутні більше ніж рік, у їхніх дітей розвиваються ті ж «симптоми», які відчувають соціальні сироти.

Термін «євросирота» зустрічається і в лексичному запасі польських офіційних установ. Під «євросирітством» Міністерство освіти Польщі має на увазі ситуацію, в якій міграція батьків чи навіть одного з них призводить до

руйнування наступних функцій сім'ї. Це забезпечення перманентності процесу соціалізації, емоційної підтримки дитини і передачі культурних цінностей.

«Євросирітство» Польща намагалася бороти ще до вступу в Євросоюз. Зокрема, проводились відповідні масштабні заходи по утриманню спеціалістів і організації нових робочих місць. Однак, поляки далі продовжують мігрувати в західні країни ЄС. Після того, як проблемою «євросиріт» зацікавилася комісія з питань освіти Сейму Польщі, в липні 2008 р. Міністерство освіти зобов'язало місцеві підрозділи дослідити цю проблему детальніше. Проте, і сьогодні Польща ще не може похвалитися ефективним вирішенням проблеми «євросиріт».

Ініціативи польського уряду, що були спрямовані на стимулювання поляків до повернення з-за кордону, не приносять очікуваного результату, пише тижневик «Polityka». Немає консенсусу і в дискусіях, чому масова еміграція стала великою поразкою для польської економіки, чому виїжджає саме молодь й висококваліфіковані працівники, які є важливою та необхідною умовою ефективного розвитку економіки країни.

Експерти зазначають, що еміграція також є причиною погіршення демографічної ситуації в Польщі, оскільки переважно їдуть люди дітородного віку. Особливо неблагополучною в цьому контексті є ситуація в маленьких містах. Наприклад, в м. Радом (в 100 км на південь від Варшави) швидкими темпами скорочується чисельність населення. У 2012 р. тут кількість дітей віком до 17 років становила 17% від загальної чисельності населення, у віці 18-65 років – 64%, старших за 65 років – 19%. Можна припустити, що при збереженні такої тенденції до 2035 р. частка літніх тут перевищуватиме 29%, а кількість дітей зменшиться в такій же пропорції.

Згідно досліджень GUS (Головного управління статистики Польщі), незважаючи на те, що інтенсивність еміграції протягом останніх років дещо зменшилася, все ще кожен п'ятий громадянин країни планує їхати на роботу за кордон. Серед молодих людей у віці 18-24 таких близько 33% кожен.

Найбільш поширеними країнами імміграції для поляків є Великобританія, Ірландія, скандинавські країни та Німеччина. Як відзначає видання «Polityka», складається наступна парадоксальна ситуація: держава витрачає свої гроші на навчання фахівців, які в подальшому отримані кваліфікацію та досвід застосовуватимуть не на батьківщині, а за кордоном, хоча в той же час не вистачає кваліфікованих кадрів для польського ринку. Перш за все, виїжджають інженерно-технічні працівники, електрики, водопровідники, будівельники і лікарі. Тобто всі ті, у кого в руках така професія, переважно працюють за кордоном. При цьому, у самій Польщі спостерігається надлишок вчителів та некваліфікованих фізичних працівників.

Насправді нинішня еміграція поляків менше пов'язана з відсутністю роботи, як це було 10 років тому, коли в Польщі рівень безробіття становив більше 20%. В основному сьогоdnішні емігранти, особливо молодь, просто незадоволені своїми доходами, особливо коли мова йде про невеликі міста. Вони прагнуть високих заробітніх плат, а тому їдуть працювати в багатші країни Євросоюзу, де мають можливість заробляти мінімум в шість разів більше, ніж у себе вдома [162].

Навіть ті, хто виїжджав на недовготривалий термін, через якийсь час, звикнувши до високого рівня життя, більше не уявляють себе в польських, менш благополучних реаліях. Адже дійсно, рівень життя Польщі ще не наздогнав рівня чи то Німеччини, чи то Великобританії.

На початкових етапах економічного перетворення економіка Польщі розвивалася досить стрімкими темпами. Але в якийсь час зростання істотно сповільнилося. З 2008 по 2013 рр. польський ВВП виріс на 6,32%. У той же час економічне зростання, наприклад, в Швейцарії склав 31,68%, Швеції – 21,33%. Німеччині – 7,3%.

Сьогодні, на жаль, не можемо точно говорити, що поляки почнуть масово повертатися, а інші не будуть виїжджати. За дослідженнями GUS, хоча потік еміграції в останні роки дещо зменшився, все ще кожен п'ятий поляк планує їхати на роботу за кордон. А це означає, що соціальних сиріт може ставати все

більше. Та, незважаючи на це, в Польщі чиновники змінюють критерії, згідно яких дитину відносили до «євросиріт». Зокрема, якщо дитина має гарантованого законодавством офіційного опікуна, з яким у разі необхідності можна вийти на контакт органам освіти, і який слікує, щоб дитина не пропускала заняття в школі, була добре одягнена і нормально харчувалася, то таку дитину вже не можна вважати «євросиротою», навіть якщо її обоє батьків працюють за кордоном. В такому випадку, навіть якщо розлука з батьками для дитини може залишитися сильним стресом, вона не стає причиною психічної травми. Це сприяє тому, що у польського суспільства немає відторгнення, і дитина не соромиться та не відчуває несправедливості за так звану «невідповідність» (не такий як всі), що могло би призводити до соціальної чи психологічної дезадаптації.

Отже, у зв'язку з тим, що у сім'ях польських трудових емігрантів діти залишаються з офіційними опікунами, частково проблема «євросирітства» вирішується, чого не можемо сказати про Україну. Найголовніше (і це має контролювати держава) – щоб біля дитини був дорослий – джерело почуттів безпеки, розуміння, любові, оскільки задоволення саме цих почуттів в ранньому віці є запорукою правильного подальшого фізичного і розумового розвитку.

Важка економічна ситуація зумовлює трудову міграцію і громадян *Молдови*, яких сьогодні в різних країнах світу за неофіційною статистикою більше мільйона. Трудова міграція, з одного боку, дозволяє молдаванам утримувати свої сім'ї, а з іншого – активно поповнювати бюджет своєї країни. Проте, пропорційно числу трудових мігрантів і сумі їх перерахувань так само зростає і кількість покинутих дітей. Безліч школярів – дітей мігрантів – кидають вчитися, марнують життя в барах, інтернет-клубах чи просто в підворотті [134]. За даними Департаменту статистики, загальна чисельність населення Молдови приблизно 3,6 млн. і 22,1% з цієї кількості – діти до 18 років [89]. За приблизними підрахунками третина з них живуть без одного і кожен десятий – без обох батьків. Виходить, що з 788 970 цих дітей 262 990 – з

неповних сімей, а 78 897 – взагалі без батьків. У зв'язку з тим, що більшість з цих дітей є сиротами при живих мамі і татові, молдовський феномен соціального сирітства переріс в національну трагедію.

Станом на сьогодні відповідальність за долю дітей, які залишились без догляду батьків «ділять» між собою Міністерства Молдови: соціального захисту, освіти, внутрішніх справ, охорони здоров'я та Національна каса соціального страхування, – в залежності від того, що конкретно відбувається з неповнолітньою дитиною.

Варто відзначити, що ще декілька років тому дізнатися що-небудь про дітей мігрантів, які знаходились у складних життєвих обставинах, було практично неможливо. Однак, ситуація трохи покращилася, коли до справи підключилися міжнародні організації. Так, в минулому році в Молдові з'явився парламентський адвокат з прав дитини, у якого вже сформувався свій погляд щодо вирішення проблеми соціального сирітства. За словами адвоката, у батьків мігрантів треба формувати більш відповідальне ставлення до своїх дітей. І якщо не допомагає переконання, застосовувати і законодавчі важелі. Вже діє рішення уряду з приводу легальних трудових мігрантів, що вони зобов'язані подавати на кордоні документ про офіційне оформлення опікунства над їхньою дитиною. Але як повідомляють районні відділи опіки та піклування, це кілька випадків на район, решта виїжджають нелегально. Щодо таких випадків, парламентський адвокат вважає, що потрібно вимагати від прикордонників в обов'язковому порядку питати від всіх громадян, що виїжджають сертифікати з інформацією, хто залишається з їхніми дітьми і опікується ними.

Важливим в даному контексті є законодавче регулювання трудової міграції, згідно якого батьки, у яких є неповнолітні діти, які виїжджають з Молдови, мають пред'явити документи від опікунської організації про те, що дитина на час їх відсутності матиме свого офіційного представника. Тобто опікунство над їхніми дітьми має бути оформлено обов'язково або з будь-яким родичем, або з органом опіки та піклування [94]. Останній і видає необхідну

довідку для пред'явлення на пункті пропуску через кордон. Це стане підтримкою Закону про трудову міграцію, який набрав чинності з 1 січня 2009 р., де йдеться про взяття на облік дітей мігрантів, які залишаються в країні без батьків [95]. Однак в цьому законі не передбачені реальні механізми контролю, тому громадянина треба зобов'язати подавати документи про взяття на облік своїх дітей, якщо він їх залишає в Молдові. Варто додати, що у Молдові, як і в Україні терміна «соціальне сирітство» в законодавстві не існує, що є ще однією причиною, чому нема чіткого обліку цієї категорії дітей.

Існують й інші правові колізії щодо цього питання. Наприклад, в одному районі Молдови родичі дитини поскаржилися, що її батьки поїхали за кордон на роботу і пропали, а вони уже п'ять років не можуть оформити опікунство над нею. А без цього права дитини порушуються, вона не отримує безкоштовні медичні послуги, не можна оформити потрібні документи. Місцева адміністрація, звичайно, намагалася розшукати батьків, навіть було подано в розшук. Але поки все це відбувалося – дитина виросла. А вся справа в тому, що за чинним законодавством опікунство оформляють тільки за згодою батьків. «У разі, коли батьки забувають про дітей, і не підтримують з ними зв'язок протягом певного часу, орган опіки та піклування повинен мати право вчиняти дії на захист прав дитини, не чекаючи згоди батьків, які її покинули. Треба виключити із закону положення про обов'язкову згоду батьків для оформлення опіки. Опікунство – завжди в інтересах дитини!» – впевнена парламентський адвокат з прав дитини.

Звичайно, вирішити таку ситуацію можна. Місцеві органи опіки та піклування для оформлення опікунства можуть ініціювати судові процеси щодо позбавлення батьківських прав трудових мігрантів. Як результат, над дітьми, які залишились без батьків, оформлять опікунство. Але, з одного боку – це одиничні випадки, а з іншого – відповідна процедура забирає багато часу. Як наслідок, тисячі дітей мігрантів залишаються без нагляду, а значить, без реальних прав.

Відповідальний в Центрі з прав людини за розробку законодавчих пропозицій щодо захисту прав та інтересів дітей, теж вважає, що треба підвищувати відповідальність батьків: «Законодавство Республіки Молдова не інтерпритує в належній мірі специфіку дітей, які залишаються без батьківського піклування через трудову міграцію. Поняття «дитина мігранта» не відбивається в жодному нормативному акті. В цьому відношенні не передбачено жодних заходів щодо їх захисту. Немає відповідних органів або ж послуг щодо них» [134].

Молдовські ЗМІ поширюють й інші варіанти подолання соціального сирітства. Зокрема, йдеться про те, що якщо над дитиною мігранта оформляють опіку, треба аби мігранти через держструктури доплачували прийомним батькам. Ще один варіант вирішення – сформувати Національний фонд дитини, який буде існувати за рахунок державної підтримки (наприклад, за рахунок місцевих податків), грошей від батьків – трудових мігрантів, і на внески місцевих і зарубіжних донорів [134].

У рамках дослідження, виконаного за підтримки Центру журналістських розслідувань та ЮНІСЕФ-Молдова, З. Чумак – начальник відділу соціального забезпечення, сім'ї та дитини в кризових ситуаціях Сорокського району розповіла, що тут проблема соціальних сиріт вирішується за допомогою спеціалізованих центрів «Азимут», «Ікар», «Акасе». Ці центри фінансуються з місцевих бюджетів. Тут разом з неурядовою організацією «Terra des homme» провели цікаву акцію. Опитали анонімно всіх дітей, батьки яких працюють за кордоном. Їх запитували: що таке щаслива сім'я, що б вони хотіли сказати своїй мамі і як себе почувають з батьками. Покинуті діти, мама яких, можливо і не згадує про них кілька років, заявляють: «Хочу, щоб моя мама повернулася!» [134]. Як бачимо, дітям не потрібні гроші, які надсилають їм тато і мама, а потрібні вони самі поруч, кожен день.

Ще одним вирішенням проблеми соціального сирітства в Молдові є професійні батьки. У місті Унгени одна матуся домовилася зі своїми сусідами, у яких двоє дітей, що залишить їм чотирьох своїх і буде їм висилати гроші

щомісяця. Півроку по 100 євро і справді приходило, а потім мати зникла, а діти залишилися без всяких документів і без прав. Щоб хоч якось легалізувати їх, місцевий орган опіки та піклування направив ту сім'ю на курси професійних батьків. Одночасно йшов процес по позбавленню зниклої матері батьківських прав (інакше ні усиновлення, ні опікунство б не оформили) [83].

Так, ми вважаємо, що серед усіх вище запропонованих рішень дуже правильною та своєчасною є постанова молдовського уряду про обов'язок батьків-мігрантів оформляти опіку над залишеними дітьми і пред'являти відповідну довідку на кордоні.

Гіршою є ситуація в *Киргизстані*. Слова «сирота» і «Киргизстан» асоціюються з міжнародними скандалами щодо усиновлення, корумпованих посередників, мораторієм на усиновлення для іноземних батьків. Однак для соціологів і психологів більшою трагедією є те, що тисячі дітей при живих батьках опиняються в спеціальних притулках. В число цих дітей входять і діти тих, хто їде з країни на довгий термін в пошуках роботи. А з огляду на зростаючу бідність в Киргизстані, а також поширену трудову міграцію, експерти зазначають, що чисельність таких дітей зростає [143].

Згідно з дослідженням, проведеним НУО «My Family», на сьогоднішній день в 117 дитячих будинках Киргизстану живуть більш 11 тис. дітей. Більшість дітей опинилися там по одній з трьох причин: смерть одного з батьків (22%); скрутне фінансове становище сім'ї (21%); розлучення (14%). І тільки у 6% дітей немає обох батьків [143].

Трудова міграція з Киргизстану є прямим наслідком бідності цієї держави. А з огляду на зростання бідності чисельність соціальних сиріт також зростає. В Киргизстані поширеною є практика, коли трудові мігранти через нестачу коштів залишають дітей в спеціальних закладах. Державна стратегія щодо соціального захисту на 2011 р., спрямована на забезпечення фінансової допомоги дітям з сімей з низьким доходом, не виправдала себе. Більше того, статистика не враховує реальну кількість тих дітей, які живуть з родичами. Тобто, справжня чисельність цих дітей може бути набагато вищою.

Як бачимо, зростання кількості соціальних сиріт в Киргизстані напряду залежить від підтримки сімей, які опинилися в складному фінансовому становищі. *«Я живу з мамою, коли вона приїжджає в місто. Ніхто не відвідує мене, коли мама в Росії. Ніхто не дає нам грошей, і тому вона повинна їхати в Росію на заробітки»*, – каже десятирічна дівчинка з Киргизстану, чия мати працює за кордоном [143].

Отже, нездатність держави надати захист поставила багатьох дітей в скрутне становище. Звичайно, реорганізація фінансування навряд чи призупинить трудову міграцію і допоможе дітям мігрантів. Однак це дозволить батькам залишати своїх дітей з родичами, що, як стверджують психологи, є більш прийнятним для самих дітей, ніж державні інтернат-заклади.

Щодо *України*, то у сфері соціального захисту питанню трудових мігрантів приділяється велика увага передусім на державному рівні. Зокрема, свідченням цього є парламентські слухання з наступних питань: «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції» (від 17. 11. 2004 р.) [110], «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» (від 14. 10. 2009 р.) [107], «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» (від 3. 07. 2013 р.) [111]. Також на засіданні Уряду прийнято рішення про утворення Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті Міністрів України (20. 01. 2010 р.) [113]. Окрім цього, Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин провів слухання «Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів – громадян України» [131]. Реалізується проект «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами» (від 27 травня 2011 р.) [41]. У лютому 2007 р. був прийнятий Закон України «Про Загальнонаціональну програму “Національний план дій на виконання Конвенції ООН про права дитини» [106], однак він не містить спеціальних положень щодо роботи з дітьми, які тимчасово позбавлені батьківського піклування,

тобто дітьми трудових мігрантів. Більше того, зазначені нами слухання та рішення більшою мірою стосуються самих трудових мігрантів, а не їх дітей.

Проблема дітей трудових мігрантів на нормативно-правовому рівні відображена в Наказі Міністерства науки та освіти України «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів» від 28.12.2006 р. № 865 [109]. Крім того, у 2005 та 2008 рр. ця проблема обговорювалося на засіданнях Верховної Ради України.

У 2010 р. приймався законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо подолання соціального сирітства в сім'ях громадян України, які працюють за кордоном)» з метою доповнити Цивільний кодекс України та Сімейний кодекс України положеннями, якими запроваджується інститут тимчасової опіки і турботи, і на час відсутності батьків хтось із родичів офіційно оформлявся опікуном. У 2012 р. прийнято Указ Президента України про затвердження Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 р., в якій сім'ї з дітьми, де батьки є трудовими мігрантами, визнаються соціально вразливими, такими, що опинилися у складних життєвих обставинах і потребують соціального супроводу [108].

Сьогодні офіційно соціальні сироти наділені статусом «діти, позбавлені батьківського піклування». Однак, відповідно до чинного законодавства, не всі попадають до цієї категорії. Зокрема, поза увагою залишаються діти трудових мігрантів, яких сьогодні налічується достатньо багато. З огляду на це, слід на державному рівні більш детально вивчити це питання та розробити відповідний ефективний механізм із призначення тимчасової опіки для цієї категорії дітей, а також, враховуючи специфіку цього явища, надавати їм офіційний статус: «діти трудових мігрантів». Звісно, стверджувати, що діти трудових мігрантів потребують таких самих пілг, що й діти-сироти чи діти, позбавлені батьківського піклування, ми не можемо. Але, з іншого боку, вони, як і будь-які діти, потребують захисту і підтримки з боку держави. Більше того, це їх конституційне право. Але як бачимо, органи державної влади тільки

констатують факт наявності проблеми соціального сирітства, фактично не вжито жодних заходів для пошуку шляхів її вирішення.

Найбільш активно проблемами дітей трудових мігрантів займаються громадські організації. Зокрема, останні надають їм соціальні послуги. Недержавні організації також проводять емпіричні дослідження щодо становища дітей трудових мігрантів, які є єдиним джерелом статистичної інформації, хоча і їхні результати викликають сумніви через неможливість перевірити репрезентативність цих досліджень [61, с. 52]. Однак, ми вважаємо, що зазначену проблему слід розв'язувати комплексно, об'єднуючи зусилля всіх – держави, батьків та громадських організацій.

Перші спроби такої взаємодії в Україні вже відомі. Зокрема, маємо на увазі акцію «Алло, мам!», яка пройшла в травні 2017 р. в Україні. Це комплекс соціальних ініціатив компанії МТС в співпраці з органами влади та громадськими організаціями, спрямованих на вирішення найбільш актуальних проблем сім'ї. Тобто, це перший на Західній Україні телемарафон, присвячений феномену трудової міграції та породженого нею соціального сирітства.

Для України – це унікальна телевізійна програма, оскільки є результатом партнерства журналістів Західної України, Львівського обласного телебачення, одного з операторів мобільного зв'язку МТС-Україна і Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Основна ідея цього телевізійного продукту полягала в тому, що під час ефіру діти трудових мігрантів прямо зі студії дзвонили своїм матерям за кордон і вітали їх з Днем матері за допомогою економної послуги «Європа» від МТС.

Дуже важливо, що і бізнес не байдужий до соціальних проблем нашого суспільства та включається в процес якщо не їх вирішення, то хоча б обговорення. «Як компанія, яка працює в цьому регіоні, ми не можемо стояти осторонь від суспільних явищ, чи то позитивних, то чи негативних. Саме тому ми ініціюємо висвітлення цих проблем, – говорить директор ЗТУ МТС-Україна Кирило Дмитрієв. – Кожен регіон України має свою специфіку. Трудова міграція є феноменом Західної України. Об'єднуючи навколо цієї проблеми

зусилля влади, бізнесу, громадськості, ми робимо крок в потрібному напрямку. Нашими кроками є створення робочих місць, введення спеціальних економних тарифів на зв'язок з країнами, де знаходяться наші трудові мігранти, співпраця з Міжнародною організацією у справах міграції та протидія торгівлі людьми» [30].

Така свого роду акція є суттєвим поштовхом вперед у вирішенні проблем дітей трудових мігрантів. Передусім це свідчить про те, що багато структур зрозуміли, що у партнерстві вони здатні зробити більше. Адже дійсно рішення будь-якої проблеми починається з її озвучування. Є надія, що за допомогою цієї акції, для людей, які це бачили, чули, які брали в цьому участь, по-новому відкриється цінність спілкування в сімейному колі, щоб наступне покоління уникнуло помилок сучасників.

Загалом, через можливість співпрацювати з засобами масової інформації громадські організації можуть реалізовувати багато соціальних реклам, телепроектів із зазначеної теми, що могло би відігравати велику роль у формуванні певної громадської думки щодо проблеми.

Наразі Відділом соціальної політики виділено наступні недоліки адміністративно-методичного забезпечення соціального захисту дітей трудових мігрантів [166]:

- наявність труднощів із присвоєнням дітям трудових мігрантів статусу «особи (сім'ї), що опинилися в складних життєвих обставинах». Зокрема, Законом України «Про соціальні послуги» у новій редакції [112] «складні життєві обставини» визначаються так, що під них не підпадає така категорія населення, як діти. Відповідно цій категорії і неможливо надати соціальні послуги. Натомість у попередній редакції закону визначення «складних життєвих обставини» охоплювало більше категорій населення, куди і входили неповнолітні діти. Тобто, внесені поправки звужують дію Закону, оскільки зменшується коло тих, хто має можливість отримати соціальні послуги;

- відсутній навчально-методичний посібник для надання допомоги дітям трудових мігрантів, який має бути розроблений для психологів та соціальних педагогів, прийнятий на державному рівні та схвалений Міністерством соціальної політики України. Цей посібник не лише допомагатиме соціальним педагогам та/або шкільним психологам коригувати психологічний стан дитини, а й може бути основою для курсів перепідготовки та/або підвищення кваліфікації соціальних працівників;
- відсутність постійних, цілеспрямованих досліджень проблем трудових мігрантів державою та їх єдиної методології. Неможливість визначити точну кількість дітей трудових мігрантів на пряму впливає на розробку заходів, необхідних для вирішення їх проблем;
- відсутність паритетного розподілу кількості діючих центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді в регіонах відповідно до потреби в них. В Україні, за даними Міжнародної організації з міграції, найбільше трудових мігрантів у Західному регіоні. Проте кількість діючих соціальних служб у справах сімей, дітей та молоді в цих областях є значно меншою, ніж у тих, де питання трудової міграції не стоїть так гостро;
- невизначеність щодо того, хто залишається неофіційним опікуном після від'їзду батька (батьків) за кордон з метою працевлаштування.

Щодо останнього недоліку, було б ефективно перейняти досвід Молдови, а саме на законодавчому рівні зобов'язати батьків офіційно оформляти опікунство над дитиною під час своєї відсутності. Однак, такі дії можуть призвести до підвищення нелегальної трудової міграції, оскільки це тільки ускладнить їм від'їзд, а також до підвищення корупції на місцях при оформленні необхідних для від'їзду трудового мігранта документів. Тому такі дії, хоч і спрямовані на захист прав дітей, які залишаються без задовільного догляду, проте остаточно не вирішують проблему.

Виокремлюють три сфери соціальної допомоги дітям трудових мігрантів [122, с. 157]:

- 1) сімейна соціалізація;
- 2) шкільна соціалізація;
- 3) соціалізація за місцем проживання або знаходження.

За цільовим призначенням та категоріями клієнтів у соціальній роботі виокремлюють такі напрями роботи [99, с. 313]:

- 1) роботу з дітьми трудових мігрантів;
- 2) роботу з батьками трудових мігрантів;
- 3) роботу з соціальним оточенням дітей трудових мігрантів.

Основні види діяльності соціального працівника з *дітьми трудових мігрантів* є наступними:

1. Профілактика (інформування про проблеми, права і потреби дітей; формування у дітей сімейних цінностей; усвідомленого та відповідального батьківства; підтримання зв'язків з батьками, які працюють за кордоном; залучення дитини в позитивне соціальне середовище в навчанні та дозвіллі).
2. Соціальний супровід (робота соціальних працівників в районах, містах, селах щодо ліквідації тих проблем, які виникли у дитини через відсутність батьків).
3. Корекційна робота (спрямована на розвиток особистості дитини та її батьків у пошуку способів і можливостей розв'язання складних ситуацій).
4. Реабілітація (передбачає налагодження взаєморозуміння між дітьми та батьками після повернення останніх додому, відновлення емоційних зв'язків) [99, с. 313-318].

Соціальна робота з *батьками трудових мігрантів* спрямована на:

- 1) попередження батьківсько-дитячих конфліктів і непорозумінь;
- 2) формування усвідомленого і відповідального батьківства й цінностей та норм сімейного життя;

3) усвідомлення прав дитини, батьків, опікунів, інших членів сім'ї та родичів [99, с. 314-315].

Робота з *соціальним оточенням дітей трудових мігрантів* передбачає:

- формування поваги до дитини, до її прав, вчити розуміти дитину; вчити захищати її; формувати відповідальність за дитину.
- формування позитивного ставлення до самої дитини, до її потреб;
- ознайомлення й усвідомлення прав дитини, її потреб, станів, проблем;
- формування життєвих умінь і навичок;
- виявлення причин виникнення дитячих проблем;
- налагодження стосунків з дитиною й навчання дорослих прийомам позитивного впливу на дітей, демократичного стилю спілкування з дитиною [99, с. 315-316].

Як бачимо, важливим суб'єктом, який може допомогти дитині бодай якось долати життєві труднощі є соціальний працівник, що має професійну кваліфікацію. Тому існує необхідність у збільшенні кількості соціальних служб та соціальних працівників, які б займались не тільки обліком дітей трудових мігрантів, а практичною соціальною роботою з ними.

Окреслене явище соціального сирітства в контексті міграції існуватиме доти, поки не будуть ліквідовані економічні причини трудової міграції українців. Тому його не можна ігнорувати, а отже, необхідно шукати шляхи вирішення проблемної ситуації, що можливе за умов створення робочих місць та адекватного життєвим потребам розміру оплати праці

Одним з шляхів розв'язання комплексу вищезазначених проблем може бути розроблення цілісної **Програми соціального захисту дітей трудових мігрантів**, що в подальшому може стати основою для розробки та реалізації відповідної державної політики.

На нашу думку, Програма має містити комплекс організаційних, соціальних, інформаційних та культурно-виховних заходів, спрямованих на вирішення проблем у сім'ях трудових мігрантів:

1. Створити групи спеціалістів, які займатимуться зазначеною проблематикою та надаватимуть послуги трудовим мігрантам та їхнім дітям (а в разі потреби і тимчасовим опікунам) для вирішення питань по вихованню дитини.
2. Розробити програми навчання та підвищення кваліфікації тих спеціалістів які будуть працювати з дітьми трудових мігрантів. Зокрема, це психологи, педагоги загальноосвітніх закладів та працівники соціальних служб допомоги.
3. Запровадити обов'язкові спеціальні практикуми для шкільних психологів щодо здійснення моніторингу за дітьми трудових мігрантів.
4. Створити для дітей трудових мігрантів різних видів гуртки групової діяльності, на яких б із ними займалися спеціалісти відповідної кваліфікації.
5. В обов'язковому порядку перевіряти наявність опікуна дитини, чиї батьки поїхали за кордон та яка, відповідно, залишилася без їх догляду, що можна забезпечити через співпрацю дирекції школи, її соціального психолога та працівника соціальної служби допомоги. Така співпраця дозволить виявити тих дітей трудових мігрантів, у яких опікун (необов'язково формально закріплений) не виконує належним чином покладених на нього обов'язків.
6. Закріпити за дітьми трудових мігрантів працівників (бажано педагогів) із соціальної служби допомоги, які будуть індивідуально працювати з ними.
7. Приділяти дітям трудових мігрантів додаткову увагу з боку шкільного соціального психолога.
8. Розробити курс, який коректуватиме сформоване або формуватиме позитивне уявлення про модель повної сім'ї, яка складається із двох батьків та дітей. Цей пункт є досить важливим з огляду на те, що це допоможе у майбутньому дітям трудових мігрантів створити власну повноцінну родину.
9. Перед від'їздом батьків проводити тренінги дитячо-батьківських відносин, що підготує дитину до розлуки з батьками.
10. Розробити рекомендації для трудових мігрантів, які після повернення із-за кордону допоможуть зняти напругу у безпосередньому спілкуванні з дитиною.

11. Проводити в школах виховні години, змістове навантаження яких змогло б скоригувати уявлення дітей про грошові надходження від батьків (цінність праці батьків за кордоном), сформувати у них модель дорослої людини, яка має бути самостійною, не залежати повною мірою від батьківської допомоги, а навпаки, допомагати батькам.
12. Розробити єдину методологію для дослідження кількості трудових мігрантів, їх якісних характеристик та для обліку залишених вдома дітей, спираючись на успішний досвід інших країн та через встановлення співпраці з громадськими організаціями, діяльність яких спрямована на допомогу сім'ям трудових мігрантів.

Реалізація запропонованих вище заходів дасть змогу передусім впорядкувати статистичну звітність про дітей трудових мігрантів, яка буде репрезентативною та валідною; підтримати здоровий психологічно-емоційний стан дітей трудових мігрантів через активне включення їх у соціальне середовище; допоможе їм адаптуватися до нових життєвих умов, а також зберегти уявлення про позитивну модель родини тощо.

Звичайно, основна увага у запропонованій Програмі приділена роботі з дітьми трудових мігрантів, однак вважаємо за потрібне і проведення робіт з дорослими членами транснаціональної сім'ї. Зокрема, цілком можлива реалізація наступних кроків: зв'язок через Інтернет, зустрічі та бесіди з педагогами, психологами, спільні міжнародні телепроекти, організовані поїздки за кордон.

Важливі питання у возз'єднанні членів транснаціональної родини можуть вирішувати і волонтерські організації, члени яких могли би працювати з дітьми у закладах освіти і поза ними з метою адаптації дітей в умовах нового функціонування їх сімей.

Державна політика у вирішенні проблем дітей трудових мігрантів, звичайно, дуже важлива, однак вважати батьків-емігрантів жертвами ситуації також не можна. Вони мають пам'ятати, що відповідальність за виховання дітей є їх конституційним обов'язком. У зв'язку з тим, що зупинити трудову

міграцію з України неможливо, необхідно самим дорослим переосмислити свої дії. На основі проведеного дослідження, пропонуємо ***поради батькам, які збираються виїхати за кордон:***

- приймаючи рішення про від'їзд за кордон, слід обговорити це в присутності дітей для того, щоб вони краще зрозуміли, чому батьки їдуть;
- необхідно заздалегідь психологічно підготувати дитину до від'їзду батьків, щоб їй не здавалося, що її покинули;
- батькам, які планують міграцію, необхідно завчасно обговорити з близькими родичами свій від'їзд та його приблизні терміни, що дасть можливість спланувати, хто саме доглядатиме дитину під час відсутності батьків чи одного з них;
- слід проінформувати дитину, до кого вона може звернутися у випадку виникнення у неї труднощів під час відсутності батьків чи одного з них;
- необхідно проінформувати вчителів школи, в яку ходить дитина, про тимчасову відсутність батьків чи одного з них, щоб у випадку необхідності вони могли спрямувати її до психолога;
- прибувши в країну призначення, слід повідомити людям, які залишилися з дітьми, детальну інформацію про місце свого перебування та всі можливі способи зв'язку;
- необхідно регулярно матеріально підтримувати дитину через наперед встановлених людей, які нею опікуватимуться встановити способи та розміри матеріальної підтримки;
- варто переконатися, що умови проживання та харчування дитини будуть задовільними;
- необхідно перевіряти, чи дитина відвідує школу та не примушується до роботи (особливо у випадку, коли дитина залишається на далекого родича чи чужу людину);
- необхідно підтримувати регулярний зв'язок із дитиною; домовитися про дні та час, коли здійснюватимуться телефонні чи Інтернет-дзвінки; дотримуватися визначених термінів.

Отже, проблему соціального сирітства, що виникає через трудову міграцію слід розв'язувати комплексно, об'єднуючи зусилля всіх – і держави, і батьків, і громади.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі на основі офіційної статистики, експертних оцінок та результатів емпіричних досліджень, з'ясовано масштаби та інтенсивність сучасних міграційних процесів з України. Так, за даними офіційної статистики сьогодні за кордоном налічується близько 5 млн. громадян України. Найбільш поширеними країнами, куди їдуть українці є Польща, Чехія, Росія, Італія. А результати дослідження потенційної міграції показують, що більше третини українців мають намір працювати за кордоном. Окрім, кількісних показників, що відображають сучасний стан міграційних процесів з України, у цьому розділі ми також аналізуємо якісні дослідження впливу трудової міграції на функціонування транснаціональної сім'ї.

Основна увага приділена авторському дослідженню труднощів, які виникають у дітей трудових мігрантів. Так, за його результатами, в транснаціональних родинах діти відчують самотність, нестачу любові, уваги і навіть відчуженість від батьків. Також йдеться про часткове послаблення контролю у таких сім'ях, перерозподіл обов'язків, зміни в організації побуту. Однак, сказати однозначно, що діти трудових мігрантів є соціальними сиротами не можна. Труднощі, з якими вони зіштовхнулися через відсутність батьків не є критичними. Більше того, самі вони не вважають за доцільне називати дітей трудових мігрантів соціальними сиротами.

Багато уваги приділено також транснаціональним практикам, через які батьки із-за кордону підтримують зв'язок з своїми дітьми. Серед таких практик, як показують результати авторського дослідження, є вербальне та невербальне спілкування.

Розділ містить також порівняння, з одного боку, двох авторських емпіричних досліджень – кількісного і якісного, а з іншого – авторських з

дослідженнями інших авторів на обрану тему. Так, якщо дослідження, проведені раніше, дають підставу говорити про чітко виражене (явне) соціальне сирітство в сім'ях трудових мігрантів, то в межах авторського емпіричного дослідження з'ясовано, що, завдяки здійсненню транснаціональних сімейних практик, сьогодні слід виділяти тільки приховане соціальне сирітство в контексті міграції, яке, однак, в будь-якому випадку відчувається дітьми трудових мігрантів, особливо в емоційному плані.

З'ясовано зарубіжний досвід подолання та попередження соціального сирітства в контексті трудової міграції. Зокрема, взято до уваги досвід таких країн як Польща, Молдова та Киргистан, оскільки ця проблема у них є достатньо вираженою. Україна не єдина, яка стикнулася з цією проблемою та може перейняти позитивний досвід її вирішення від інших держав. Також проблему соціального сирітства, що виникає внаслідок міграційних процесів, необхідно вирішувати із залученням як держави, так і громадськості та батьків, зокрема.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у дисертації здійснено соціологічну концептуалізацію феномену «соціального сирітства» в контексті сучасної трудової міграції з його наступною апробацією в авторському емпіричному дослідженні впливу трудової міграції батьків на життя їхніх дітей (на прикладі Львівської області). Це стало можливим внаслідок застосування перелічених нижче дослідницьких процедур.

Порівняльний аналіз предметних полів соціогуманітарних наук у вивченні міграцій, дозволив виявити, що специфіка соціології у вивченні міграційний процесів полягає, з одного боку, у вивченні характеру та сили впливу міграції на різні соціальні суб'єкти – мігрант, його сім'я, суспільство-донор та суспільство-реципієнт, а з іншого, – у тісному взаємозв'язку теоретичного рівня соціологічного знання та заснованих на ньому методик емпіричних досліджень.

Більшість концепцій міграції розробляють на трьох рівнях соціологічного знання: мікро-, макро- та мегарівні, тобто на рівнях особистості, суспільства (держави) і людства в цілому. В дисертації доведено наукову спроможність використання мезорівня соціологічного аналізу у руслі дослідження такої соціальної спільноти, як транснаціональна сім'я, та особливостей її функціонування. Також звертається увага на дітей трудових мігрантів як особливо вразливу групу у складі членів таких родин.

Сучасні ж соціологічні теорії міграції дозволяють врахувати взаємозв'язок цього явища з культурними та соціальними процесами, що є релевантними меті дисертаційного дослідження.

Одним із теоретичних положень дисертаційної роботи обрано засновки сучасної концепції транснаціональної міграції. В межах її положень, сучасну міграцію розглядаємо як процес, у ході якого спільноти трансмігрантів встановлюють та підтримують різного роду зв'язки через геополітичні кордони. Обґрунтовано, що транснаціональний характер має тільки четверта хвиля

трудової еміграції з України, що зумовлено революцією у засобах транспорту і зв'язку. Це забезпечило реальну можливість трудовим мігрантам працювати в одній країні, а мати житло та сім'ю в іншій.

Незважаючи на здійснення транснаціональних практик (постійні переїзди між двома країнами – країною еміграції та країною імміграції та підтримання постійного контакту з домівкою), транснаціональна сім'я передбачає як фізичний, так і психологічний розрив між батьками та залишеними дітьми.

Друга група вихідних теоретичних положень дисертації сконцентровано у концепті соціального сирітства. Так, безпосередня відсутність батьків чи одного з них в житті дитини має низку наслідків, провідним з яких є поширення прихованого соціального сирітства в сім'ях трудових мігрантів. З огляду на це, виокремлено дві категорії дітей, яких можна віднести до соціальних сиріт: 1) так звані офіційні соціальні сироти, батьки яких в установленому законодавством порядку позбавлені батьківських прав та які знаходяться під захистом держави чи суспільства; 2) діти, які мають живих батьків, проте останні не виконують повною мірою батьківських обов'язків (так звані приховані соціальні сироти).

Відтак, в межах неофіційного соціального сирітства дітей трудових мігрантів виокремлюємо два його різновиди: явне та приховане. Про явне йдеться у тих моделях транснаціональних родин, у яких мігрує мати чи обоє батьків. Воно характеризується такими основними ознаками як чітко виражена емоційна депривація у залишених дітей та низьке матеріальне забезпечення (у тому випадку, коли батьки перестають підтримувати зв'язок з дітьми; емпірично з'ясовано, що у більшості випадків – це матері). Також йдеться про явне соціальне сирітство у цих моделях сімей за умови мінімальної комунікації обох сторін через відсутність технічних умов або у випадку, коли спілкування регулярне, однак діти не можуть прийняти самого факту міграції. Тут емоційна депривація також наявна, проте матеріальне становище у цих дітей значно краще, ніж коли зв'язок з батьками втрачається.

Про приховане соціальне сирітство йдеться переважно у моделі транснаціональної сім'ї «без батька», коли за кордон їде батько. В цьому випадку, як підтвердили результати емпіричних досліджень, діти залишаються під опікою матері, яка перебирає на себе обов'язки чоловіка щодо виховання дітей та «забезпечує» їх необхідними емоційними компонентами: любов, увага, турбота, що мінімізує загрозу виникнення синдрому емоційної депривації. Більше прийнятною для дітей є міграція батька також в силу того, що він, вдаючись до трудової міграції, виконує свою традиційну роль годувальника сім'ї.

Соціальне сирітство є об'єктом дослідження таких наук як право, педагогіка, психологія, історія, соціальна медицина та державне управління. Специфіка соціології полягає у можливості комплексного дослідження цього явища, на відміну від однобічного у вищезгаданих дисциплінах. Виявлено, що найбільш адекватною у вивченні соціального сирітства є така галузь соціологічного знання як соціологія дитинства. Її інтегративна функція дозволяє розглядати соціальне сирітство як цілісне явище, на поширення якого впливають різноманітні чинники: історичні, культурні, економічні, психологічні.

Ще однією частиною теоретичної бази роботи стала така об'єктивістська парадигма як структурний функціоналізм, а зокрема положення про важливу роль у функціонуванні суспільства його нормативної системи. Базування на положеннях структурного функціоналізму дозволило виділити із загального контексту цінностей, які традиційно вважаються основним регулятором суспільних відносин, ті, які мають пряме відношення до соціального сирітства. Аналіз емпіричних даних виявив, що для львів'ян забезпечення дітям повноцінної сім'ї є більш цінним, ніж матеріальний добробут.

Серед суб'єктивістських концепцій теоретичною основою дисертаційної роботи обрано феноменологічний підхід, що дало можливість розглядати соціальне сирітство крізь призму так званого життєвого світу – повсякденного світу рутини, у якому діти здійснюють постійні комунікації та проводять

частину свого дитинства. Це, своєю чергою, дозволило розглядати дітей трудових мігрантів як суб'єктів, які відчують та переживають відсутність батьків. Положення феноменологічного підходу про значущість об'єктивного світу, яка досягається тільки через його перетворення в суб'єктивний (внутрішній), дозволило перевірити гіпотезу про ставлення дітей трудових мігрантів до феномену соціального сирітства, що виникає внаслідок міграції батьків.

У дисертаційному дослідженні виокремлено зовнішні об'єктивні (соціально-економічне становище; військові дії на сході України; дефіцит громадських та державних інститутів, які б мали забезпечити дотримання основних прав та свобод дитини тощо) та внутрішні суб'єктивні (асоціальна поведінка батьків; педагогічна неспроможність родини тощо) причини виникнення соціального сирітства. Зокрема, трудова міграція розглядається як одна з причин, що, з одного боку, залежить від економічного розвитку держави, а з іншого – від прийнятого мігрантом рішення, тобто може зараховуватись як до зовнішньої, так і внутрішньої.

Транснаціональна сім'я несе в собі певні ризики, серед яких: позбавлення дітей повноцінного виховання; прояви у них елементів емоційної депривації; відсутність безпосередньої комунікації між дітьми та батьками; послаблення первинного соціального контролю; труднощі у дітей з навчанням та з неофіційними опікунами; матеріальна гіпертрофія у дітей тощо. Виділені на основі результатів інших досліджень проблеми, лягли в основу робочих гіпотез дисертаційної роботи, які перевірено емпірично.

Так, в авторському емпіричному дослідженні найпоширенішою країною-реципієнтом батьків респондентів є Італія, особливо, коли йдеться про жіночу трудову міграцію. Серед інших країн, які називали респонденти, є Польща, Чехія, Росія, Іспанія, Німеччина, США. Переважно працюють за кордоном жінки. У разі від'їзду батька діти залишаються під опікою матері, коли мігрує мати – батька та бабусі, коли обоє батьків – бабусі та дідуся.

Також в емпіричній частині роботи з'ясовано, що більшість дітей трудових мігрантів (на прикладі Львівської області) не проблематизує факту їхнього проживання без батьків, а сприймає це як самоочевидне, як невід'ємний елемент їхньої повсякденності. Це підтверджується тим, що на багато питань респондентам було важко відповісти, оскільки, за їхніми словами, вони ніколи над цим не задумувалися.

Результати авторських досліджень дозволяють зробити наступні узагальнення. Трудова міграція батьків, зі слів їхніх дітей, є наслідком економічного становища країни загалом, що унеможлиблює забезпечення батьками гідного рівня життя для своєї сім'ї. Відсутності у сім'ях трудових мігрантів комунікації не виявлено. Спілкування батьків з дітьми завдяки сучасним засобам комунікації (мобільний зв'язок, соціальні мережі) регулярно, проте для нього характерна певна обмеженість, оскільки зводиться або здебільшого полягає у контролі за станом здоров'ям та успішністю навчання дитини. Тобто, йдеться тільки про «збідніння» комунікативних зв'язків між батьками та дітьми, а не про їх відсутність.

Попри наявність просторової та часової дистанції між членами сім'ї, останні підтримують різного роду контакти. Як показали результати емпіричного дослідження, це як вербальне спілкування: приїзди мігранта додому, відвідування родичами мігранта у приймаючому суспільстві, мобільний та Інтернет-зв'язок, соціальні мережі, так і невербальне: грошові перекази та передачі різних товарів додому.

Дані емпіричного дослідження не підтвердили наступні гіпотези: про наявність у дітей трудових мігрантів проблем з навчанням у школі, труднощів у них з опікунами, про матеріальну гіпертрофію у дітей та частково про послаблення контролю за дітьми, що відрізняється від результатів інших досліджень, проаналізованих у дисертації.

За результатами кількісного емпіричного дослідження, громадська думка львів'ян щодо того, чи можна вважати дітей трудових мігрантів соціальними сиротами, розділилася однаковою мірою між тими, хто з цим погоджується і

хто – ні. Натомість у самих респондентів таке припущення викликало в більшості заперечення. Однак, результати глибинних інтерв'ю чітко вказують на те, що респонденти оцінюють свої сім'ї як неповні через відсутність батьків чи одного з них; відчують брак батьківської любові, відчуженість від батьків; називають конкретні випадки гострої нестачі батьків поруч у певних життєвих ситуаціях; готові навіть віддати матеріальні речі в обмін на повернення батьків тощо. Респонденти наголошують на появі такого емоційного стану як самотність, спричинену відсутністю батьків, що веде до втрати тісних емоційних зв'язків та може розцінюватись як прояв емоційної депривації, що, на нашу думку, є однією з найважливіших характерних ознак соціального сирітства.

З огляду на те, що більшість дітей трудових мігрантів залишається або на одного з батьків, який проживає вдома, або на найближчих родичів, а також через регулярне здійснення транснаціональних сімейних практик, прояви емоційної депривації у них мають тимчасовий характер, що гостріше відчувається саме на початкових етапах розлуки з батьками. Тому, це є підставою виокремлювати приховане соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів.

Порівнюючи результати різних за характером авторських досліджень (дискурс-аналіз тексту книжки «Мама по Скайпу» та інтерв'ювання з дітьми трудових мігрантів), також можемо говорити, що явне соціальне сирітство в контексті міграції батьків було більш актуальним в той час, коли Інтернет-зв'язок ще не був настільки доступним як сьогодні і діти дійсно на довгий час залишалися без спілкування з батьками чи одного з них. Натомість, коли йдеться про сучасну транснаціональну міграцію, то тут, власне, поширене приховане соціальне сирітство, коли комунікація через кордон уже не є проблематичною, а дітям не вистачає передусім безпосередньої присутності батьків та емоційної близькості з ними.

Виявлені проблеми у дітей трудових мігрантів дають підстави для введення до соціологічного дискурсу теоретичного конструкту «діти трудових

мігрантів». А для запобігання поширення прихованого соціального сирітства в транснаціональних сім'ях необхідно: шукати шляхи вирішення економічних причин міграції; запровадити процедуру оформлення батьками-мігрантами на законодавчому рівні офіційного опікуна над дитиною на час своєї відсутності; забезпечити ефективну соціальну роботу з дітьми мігрантів та їхніми батьками у навчальних закладах та соціальних службах.

У подальшому напрямками наукових розвідок в рамках окресленої теми можуть стати дослідження впливу на виникнення явища (прихованого) сирітства таких факторів, як тривалість розлуки між батьками і дітьми; вік дітей на початку трудової міграції батьків, а також дослідження проявів соціального сирітства як латентного явища, що має місце у сім'ях, які не мають досвіду трудової міграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко В. Молодь транснаціональних сімей в Україні: «відплив мізків» і вибір моделей життєвого шляху. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 47–53.
2. Аніпченко С. Трансформація сімейно-рольових відносин у сім'ях трудових мігрантів України. *Грані*. 2015. № 4(120). С. 41–46.
3. Артющкіна Л. Сирітство в Україні як соціально педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. Артющкіна, А. Полянничко. Суми: СумДПУ, 2002. 268 с.
4. Адеподжу А. Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность. *Международный журнал социальных наук*. 1999. № 024. С. 101–111.
5. Алехина М. Рост числа мигрантов в России вышел на докризисный уровень из-за Украины. *Политика*. 06.12.2016 р. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/12/2016/5846d3b89a79470b6f8738fa> (дата звернення: 10.01.2017)
6. Андроник В. Эмигрировать из Украины: почему граждане хотят покинуть страну. 25.01.2017 р. URL: <https://www.segodnya.ua/ukraine/emigrirovat-iz-ukrainy-pochemu-ukraincy-hotyat-pokinut-stranu-791309.html> (дата звернення: 30.01.2017)
7. Астоянц М. Социальное сиротство: условия, механизмы и динамика эксклюзии (социокультурная интерпретация): дисс. ... д-ра социол. наук: 22.00.06 / Социология культуры, духовной жизни. Ростов-на-Дону, 2007. 381 с.
8. Бабіч Т., Сало А. Вплив засобів масової інформації на самовизначення молоді. *Наукові записки*. 2010. № 10, ч. 2. С. 120–123.
9. Баклан М. Вияв функціонально неспроможних сімей як засіб профілактики соціального сирітства. URL: <http://krvuzcdyt.krimeu.com/ru/>

article/ viyav-funktsionalno-nespromozhnikh-simei-yak-zasib.html (дата звернення: 22.01.2016)

10. Баланюк Д. Проблеми дослідження міграції як об'єкта державного регулювання. *Вісник СевДТУ: Політологія*. 2008. Вип. 90. С. 214–218.

11. Бальдо А. Сімейна міграція нові виклики транснаціонального добробуту. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 13–15.

12. Бараник З., Романенко І. Інтелектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження. *Ефективна економіка*. 2014. № 14. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096> (дата звернення: 21.12.2015)

13. Безпалько О. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

14. Більшість мігрантів до країн ЄС складають українці – Єврокомісія. Незалежне бюро новин. URL: <http://nbnews.com.ua/ua/news/91683/> (дата звернення: 28.01.2017)

15. Блінова М. Сучасні соціологічні теорії міграції населення: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Моск. держ. ун-т ім. М. В. Ломоносова. Москва, 2008. 25 с.

16. Бордіян Я. Соціальне сирітство як один із наслідків існування транснаціональних сімей. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 74–81.

17. Барзгова Э. Американская социология (традиции и современность): курс лекций. Екатеринбург: Деловая книга, 1997. 176 с.

18. Баньковская С. Эрнст Бёрджесс. Современная американская социология: сборник статей / ред. В. Добренков. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 20–33.

19. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). *США: экономика, политика, идеология*. URL: <http://methodology.chat.ru/becker1.htm> (дата звернення: 22.12.2015)

20. Билецька О. Украинские трудовые мигранты: государственная проблема или главный инвестор страны? URL: <http://tribun.com.ua/37738> (дата звернення: 27.01.2017)

21. Бурдье П. Социоанализ Пьера Бурдье. Москва: Алетейя, 2001. 228 с.

22. Василенко Н. Основы социальной медицины. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2004. 129 с.

23. Вейланде Л. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: теорія і методика професійної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2005. 19 с.

24. Верстюк О. Фостерні сім'ї: західний досвід чи українське майбутнє? URL: <http://www.vechirka.uafor.net/society/other/2906134104.php> (дата звернення: 12.09.2017)

25. Віанело Ф. Транснаціональні сім'ї між Україною та Італією. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 107–115.

26. Вірц Є. Стратегії догляду в українських транснаціональних сім'ях: перші висновки. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 124–131.

27. Володько В. Продукування та відтворення сімейних ролей особистості у контексті міграційного досвіду. *Міжнародна міграція: теорія та практика*: монографія / ред. О. Ровенчак, В. Володько. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 271–358.

28. В Україні вже виросло ціле покоління дітей, батьки яких вимушено перебувають за кордоном. URL: <http://kobza.com.ua/trudovi-migranty/2342-pokolinnja-minus.html> (дата звернення: 27.12.2016)

29. Ветров С. Социальное сиротство – приговор будущему Украины. URL: http://vybor.ua/article/sistemnye_problemy_gosudarstvennosti/socialnoe-sirotstvo-prigovor-budushchemu-ukrainy.html (дата звернення: 04.04.2017)

30. В эфир выйдет первый на Западной Украине телемарафон на тему социального сиротства. URL: <http://company.mts.ua/ru/news/press-relizy/2073-v-efir-vyjdet-pervyj-na-zapadnoj-ukraine-telemarafon-na-temu-socialnogo-sirotstva/> (дата звернення: 16.05.2017)

31. Галатир А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 3. С. 10–14.

32. Гевчук Н. Організація виховної роботи з дітьми трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посібн. / ред. Р. Вайнола. Кам'янець-Подільський, 2011. 128 с.

33. Годованська О. Новітня українська діаспора. Трудові мігранти в Італії, Іспанії та португалії: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. 192 с.

34. Гумницька Н. Національне сирітство: проблема збереження національної ідентичності транснаціональних родин. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 147–152.

35. Галецкий В., Овсянников А., Римашевская Н. Население и глобализация: монографія / за ред. Н. Римашевской. Москва: Наука, 2004. 321 с.

36. Дайнеко О., Голюков О. Еміграційні настрої студентства України: вектори, мотиви, зв'язок з ідентичністю. *Українське студентство у пошуках*

ідентичності: монографія / ред. В. Арбеніна, Л. Сокурянська. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. Розд. 2, гл. 7. С. 211–250.

37. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 31.01.2017)

38. Динаміка міграційних настроїв українців. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincev.html (дата звернення: 26.10.2017)

39. Діти емігрантів про себе. Сповіді. Думки. Судження... Біль / ред. та упоряд. І. Калинець, Н. Гумницька. Львів: Артос, 2009. 180 с.

40. Денисенко М. Миграциология: монографія / ред. М. Денисенко, В. Ионцев, Б. Хорев. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1989. 96 с.

41. Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами. URL: <http://www.kse.org.ua/uk/research-policy/projects/?portfolioid=22> (дата звернення: 06.10.2017)

42. Жаровцева Т. Сімейний уклад як соціально-педагогічний фундамент транснаціональної сім'ї. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 153–158.

43. Жінка-банкомат. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pTEVYtcsVuc&list=PLhnVKikJ4pqDQqUtcv-_23HZyFceloLTa (дата звернення: 29.10.2017)

44. Журавлев В. Осмысление феномена транснациональной семьи и миграционных процессов в Украине: взгляд социосинергетики. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 158–168.

45. Зовнішня трудова міграція українського населення. URL: <http://www.openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>. (дата звернення: 01.02.2017)

46. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Москва, 1924. 260 с.

47. Іванкова-Стецюк О, Селещук Г. Виклики та адаптаційні резерви полі локальних родин українських трудових мігрантів. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 16–23.

48. Іванкова-Стецюк О. Полілокальна родина як наслідок трудової міграції: основні здобутки, втрати, ризики. Виклики та адаптаційні резерви полі локальних родин українських трудових мігрантів / ред. У. Садова. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України; Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. С. 17–34.

49. Ігнатоля Н., Рюль В. Соціальна допомога як засіб додання життєвих труднощів і відновлення соціалізаційного потенціалу дітей трудових мігрантів. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 169–177.

50. Ивахнюк И. Международная трудовая миграция: учеб. пособ. / Москва: МГУ, ТЕИС, 2005. 286 с.

51. Игнатоля Н., Рюль В. Проблемы социализации детей трудовых мигрантов в условиях трансформации украинского общества. С. 218–219. URL: http://www.kas.de/wf/doc/kas_23409-1522-21-30.pdf?110720153220 (дата звернення: 28.10.2017)

52. Ионцев А. Международная миграция населения: Россия и современный мир. Социс. 1998. № 6. С. 38–48.

53. Ионии Л. Альфред Шюц и социология повседневности / ред. В. Добренков. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 189–195.

54. Кабанов С. Социальное сиротство детей и подростков в современной России: причины, состояние, тенденции: социологический анализ: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / Москва, 2002. 151 с.

55. Кальченко Л. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2012. № 19(254). Ч. II. С. 160–170.

56. Карітас України. Звітні матеріали соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту «Допомога дітям вулиці». URL: http://caritasua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23 (дата звернення: 09.02.2017)

57. Качуровська О. Соціальні та психологічні особливості формування особистості та виховання громадянина у транснаціональній сім'ї: проблеми та шляхи вирішення. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 188–192.

58. Ключковська І. Транснаціональна сім'я у світовому та українському контекстах. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 30–46.

59. Коваленко О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03 / НАН України, Ін-т соціології. Київ, 2006. 14 с.

60. Ковальська С. Транснаціональні сім'ї. Драма матерів на відстані. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 197–209.

61. Ков'язіна К. Соціальний захист дітей трудових мігрантів: концептуальні основи та державна політика. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4 (29). С. 50–56.

62. Колесніченко М. Соціально-психологічні проблеми та ризики у формуванні майбутнього дітей з транснаціональних сімей *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 229–236.

63. Костюк Б. Соціальне сирітство: що робити з поколінням дітей трудових мігрантів? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25147263.html> (дата звернення: 10.07.2017)

64. Красножан Т. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. Вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2009. № 3. С. 122–124.

65. Кравчук К. Скільки українців працює за кордоном? URL: http://lb.ua/society/2013/11/28/243134_skilki_ukraintsiv_pratsyuie.html (дата звернення: 10.02.2017)

66. Кривачук Л. Удосконалення нормативно-правового механізму соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: встановлення юридичного статусу. Актуальні проблеми державного управління. 2011. № 2 (40). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/doc/4/03.pdf>. (дата звернення: 08.03.2016)

67. Кукурудза І., Ромащенко Т. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 252 с.

68. Кон И. Детство как социальный феномен. *Журнал исследований социальной политики*. 2004. Т. 2. № 2. С. 151–174.

69. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема. URL: http://www.hearts.in.ua/articles/job_search/694.php (дата звернення: 10.12.2015)

70. Лісабонська угода: затв. Указом Президента України від 13.12.2007 р.
URL: <https://eu.prostir.ua/catalogue/159827.html> (дата звернення: 10.10.2017)

71. Лопатченко І. Сутність соціального сирітства та його профілактика в державному управлінні. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 2. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-2/doc/2/07.pdf> (дата звернення: 24.03.2016)

72. Лопатченко І. Типологія соціального сирітства в контексті психолого-педагогічних пріоритетів його профілактики. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2014. Вип. 40–41 (44–45). С. 279–288.

73. Лукавецька З. Діти трудових мігрантів. Проблеми, досвід МБФ «Карітас України». *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 254–262.

74. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 236 с.

75. Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. *Модернізація українського суспільства*. 2012. С. 77–86. URL: <http://www.dse.org.ua/archive/17/8.pdf> (дата звернення: 10.01.016)

76. Мама по скайпу: монографія / М. Савка та інш., Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. 192 с.

77. Марков І. Українська трудова міграція в ЄС: соціологічно-статистичний портрет. *На роздоріжжі: Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни ЄС та Російська Федерація)*. Львів, 2009. С. 21–86.

78. Марченко І. Поняття «міграція населення» в контексті сучасних соціологічних підходів. *Сучасне суспільство*. 2012. № 1. С. 110–119.

79. Міграційні настрої населення. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/migracionnye_nastroeniya_naseleniya_ukrainy.html (дата звернення: 10.04.2017)

80. Морозов В. Проблемы сиротства в зеркале педагогики бытия. Социальная педагогика: науч.-практ. журн. для соц. работников и педагогов. 2013. № 1. С. 18–28.

81. Мурашко М. Інтелектуальний капітал як елемент економічного зростання України. *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 2. С. 116–129.

82. Муромцева Ю. Демографія: навч. посіб. / Київ: Кондор, 2006. 300 с.

83. Малева И., Банару О. Флаги – разные, беды – общие. Новое поколение: дети гастарбайтеров. URL: <http://tiras.ru/obrazovanie/17583-flagi-raznye-bedy-obshhie.novoe.html> (дата звернення: 12.08.2017)

84. Мамирканов М. Внешняя трудовая миграция Кыргызстана в Российскую Федерацию (особенности и последствия): дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Бишк. гуман. ун-т. им. К. Карасаева. Бишкек, 2015. 192 с

85. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции*. Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир. 2002. № 10. С. 132–147.

86. Митрофанова С. Концептуализация основных подходов к изучению детства в социологии. URL: <http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/> (дата звернення: 10.06.2017)

87. Мойсеєнко В., Чудиновских О. Теория человеческого капитала и исследования миграционных процессов в России. *Проблемы прогнозирования*. 2000. № 4. С. 124–137.

88. Населення України. Трудова еміграція в Україні: монографія / редкол.: Е. Лібанова, О. Позняк, О. Малиновська. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. 233 с.

89. Национальное бюро статистики Республики Молдова. URL: [http://statbank.statistica.md/pxweb/pxweb/en/20%20Populatia%20si%20procesele%](http://statbank.statistica.md/pxweb/pxweb/en/20%20Populatia%20si%20procesele%20de%20migratie%20in%20Republica%20Moldova.html)

20demografice/20%20Populatia%20si%20procesele%20demografice__POP010/?rxid=2345d98a-890b-4459-bb1f-9b565f99b3b9 (дата звернення: 19.10.2017)

90. Новітні трансформації людського розвитку та потенціал внутрішньо переміщених осіб: регіональний аспект. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Sadova.pdf> (дата звернення: 20.05.2017)

91. Одинець С. Нині ми стоїмо на порозі нової хвилі міграції. І це добре. URL: http://tvoemisto.tv/news/svitlana_odynets_nyni_my_stoimo_na_porozi_novoi_migratsii_i_tse_dobre_79606.html (дата звернення: 11.04.2017)

92. Одинець С. Поняття «соціального сирітства» в сучасному українському науковому та суспільному дискурсах: до постановки питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип 41. С. 118–122.

93. Олифіренко Ю. Модернізаційні аспекти надання комплексної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Вісник Чернігівського національного технологічного університету*. 2013. № 4(70). С. 496–501.

94. О выезде из Республики Молдова и въезде в Республику Молдова: Закон Республики Молдова от 09.11.94 р. Nr. 269-XIII. URL: <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=311638> (дата звернення: 13.10.2017)

95. О трудовой миграции: Закон Республики Молдова от 10.07.2008 р. Nr 180-XVI. URL: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon095.html> (дата звернення: 13.10.2017)

96. Осипова И. Система предотвращения социального сиротства: дисс. ... докт. социол. наук: 22.00.04 / Нижегородской гос. ун-т., Нижний Новгород, 2009. 329 с.

97. Осипова И. Социальное сиротство: теоретический анализ и практика преодоления: монографія. Нижний Новгород: НИСОЦ, 2009. 208 с

98. Павлик Н. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2003. № 13. С. 158–161.

99. Песоцька О. Соціальна робота з дітьми трудових мігрантів та членами їх сімей. ». *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 312–319.

100. Петрова Я. Соціальні механізми інтелектуальної міграції: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2008. 20 с.

101. Пігіда В. Аналіз стану та проблем дітей трудових мігрантів в Україні. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2010. № 9 (196). С. 110–116.

102. Позняк О. Соціальні наслідки євроінтеграції України. Міжнародна міграція. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09446.pdf> (дата звернення: 15.01.2017)

103. Прибиткова І. Основи демографії: навч. посіб. / Київ: «Артек», 1995. 256 с.

104. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*: хрестоматія / уклад. І. Кононов, В. Бородачов, Д. Топольсков. Луганськ : Альма-матер Знання, 2002. С. 358–379.

105. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 26 січня 2016 р. № 9363-VIII. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 19.10.2017)

106. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини»: Закон України від 5.03.2009 р. № 1065-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1065-17> (дата звернення: 19.10.2017)

107. Про Рекомендації парламентських слухань «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці»: постанова Верховної Ради України від 19.01.201 р. № 1807-VI. URL: http://www.archives.gov.ua/International/2001_9.php (дата звернення: 19.10.2017)

108. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: указ Президента України від 22.10.2012 р. № 609/2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/609/2012> (дата звернення: 19.10.2017)

109. Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів: постанова Каб. Міністрів від 28.12.2006 р. № 865. URL: <http://uazakon.com/document/fpart04/idx04217.htm> (дата звернення: 19.10.2017)

110. Про Рекомендації парламентських слухань «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції»: постанова Верховної Ради України від 21.06.2005 р. № 2682-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/2682-15> (дата звернення: 19.10.2017)

111. Про Рекомендації парламентських слухань «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення»: постанова Верховної Ради України від 5.11.2013 р. № 680-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/680-18> (дата звернення: 19.10.2017)

112. Про соціальні послуги: Закон України від 18.10.2012 р. № 966-15. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 19.10.2017)

113. Про утворення Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів від 20.01.2010 р. № 45. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/42-2010-%D0%BF> (дата звернення: 19.10.2017)

114. Переведенцев В. Методы изучения миграции населения: монографія. Москва: Наука, 1975. 230 с.

115. Раца О., Свєреда Н. Міжнародна трудова міграція в умовах світової фінансово-економічної кризи. URL: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Economics/65792.doc.htm (дата звернення: 25.12.2015)

116. Рижанова А. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2005. 44 с.
117. Ровенчак О. Міжнародна міграція: теорія та практика: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 412 с.
118. Ровенчак О. Проблема вивчення міграції та її зв'язку з процесами глобалізації в соціології. *Український соціум*. 2005. № 4 (9). С. 35–45.
119. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2 (17). С. 127–139.
120. Ровенчак О. Соціологія міграції: міжнародні аспекти: навч. посіб. / Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 208 с.
121. Розвадовська О. Невизначений статус майбутнього, Або Безпритульність повертається? URL: http://gazeta.dt.ua/socium/neviznacheniyy-status-maybutnogo-_.html (дата звернення: 19.03.2016)
122. Рюль В. Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття: монографія. Ужгород: Карпати, 2012. 274 с.
123. Реан А. Социальная педагогическая психология: учебное пособие / А. Реан, Я. Коломинский. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 416 с.
124. Ритцер Дж. Современные социологические теории: монография. СПб.: Питер, 2002. № 5. 688 с.
125. Рыбаковский Л. Стадии миграционного процесса. *Миграция населения*: приложение к журналу "Миграция в России". Москва, 2001. URL: rybakovsky.ru/migracia2r.html (дата звернення: 19.01.2016)
126. Рябченко В. «Четвертая волна» украинской миграции. URL: <http://liva.com.ua/fourth-wave-of-migration.html> (дата звернення: 09.02.2016)
127. Серова І. Формування норм міжнародного права щодо протидії нелегальній міграції. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 28. С. 76–83.
128. Скільки українців живе та працює за кордоном? URL: <https://ukr.media/ukrain/266250/> (дата звернення: 17.01.2017)

129. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології: монографія. Київ: Критика, 2017. 288 с.

130. Суходольська А. Соціальне сирітство: історичні аспекти та сутність поняття. Вісник ЖДТУ. Економічні науки. 2015. № 2. С. 190–196.

131. Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів – громадян України: слухання Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. URL: <http://portal.rada.gov.ua/fsview/36097.html> (дата звернення: 19.10.2017)

132. Стокер П. Работа иностранцев: обзор международной миграции рабочей силы: учебн. пособ. / Москва: Изд. Центр «Академия», 1996. 330 с.

133. Соколова Л. Не все дома. О проблемах трудовой миграции. URL: <https://zn.ua/family/ne-vse-doma-o-problemah-trudovoy-migracii-.html> (дата звернення: 18.06.2017)

134. Социальное сиротство – молдавский феномен или национальная трагедия? URL: <http://www.syrot.net/ru/novosty/190-sotsialnoe-sirotstvo-moldavskij-enomen-ili-natsionalnaya-tragediya.html> (дата звернення: 22.10.2017)

135. Танчин І. Словник спеціальних термінів. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-13182.html> (дата звернення: 11.11.2015)

136. Терновець О. Сирітство як соціальна проблема. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2012. № 1. С. 4–10.

137. Тишкун В. Підходи до регулювання міжнародної міграції інтелектуальної робочої сили у світовій практиці. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 8. С. 86–92.

138. Токарюк О. Українська столиця Італії: історії розділених сімей. URL: <http://hromadske.ua/posts/ukrainci-zarobitki-v-italii> (дата звернення: 21.01.2017)

139. Токарюк О. Історії розділених сімей: Скайп-село. URL: <http://hromadske.ua/posts/ukrainci-na-zarobitkah-v-italii> (дата звернення: 21.01.2017)

140. Терновая И. История и современное состояние проблемы социального сиротства в России: монография / ред. В. Гура. Таганрог: Таганрог. гос. пед. ин-т, 2009. 90 с.

141. Тимошенко К. Социальное сиротство в условиях трансформации российского общества: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Волгогр. гос. ун-т. Волгоград, 2006. 177 с.

142. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. Американская социологическая мысль: тексты / под общ. ред. В. Добренкова. Москва: Изд-во МУБиУ, 1996. С. 333–355.

143. Турсунов Х. Трудовая миграция в Кыргызстане лишает детей родителей. URL: <http://inozpress.kg/news/view/id/38527> (дата звернення: 23.10.2017)

144. Українці в Сполученому Королівстві. *Інтернет-енциклопедія*. URL: www.ukrainiansintheuk.info (дата звернення: 16.02.2016)

145. Украинские трудовые мигранты: государственная проблема или главный инвестор страны? URL: <http://tribun.com.ua/37738> (дата звернення: 26.01.2017)

146. Федюк В. Український етнос в умовах глобальних міграційних процесів сучасної цивілізації. *Соціальна філософія: теорія та практика*. Науково-практичний журнал. 2010. № 4. 309 с.

147. Фомов Д. Особливості міграційного простору Європи та політика ЄС. URL: <http://iac.org.ua/osoblivosti-migratsiynogo-prostoru-yevropi-ta-politika-yes/> (дата звернення: 14.11.2015)

148. Филипишина А. В украинском законодательстве такое понятие как «социальное сиротство» отсутствует. URL: <https://odessitua.com/news/20520-aksana-filipishina-v-ukrainskom-zakonodatelstve-takoe-ponyatie-kak-socialnoe-sirotstvo-otsutstvuet.html> (дата звернення: 21.08.2017)

149. Флорес Н. «Эффект клана»: городские нелегальные миграционные сети мексиканцев в США. *Международная миграция населения: Россия и современный мир*. 2006. № 16. С. 72–76.

150. Хархан Г. Основні причини повторного соціального сирітства. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету*. Серія: «Соціологічні науки». 2012. № 1. Том XV. С. 24–30.

151. Хвилі української діаспори: перша хвиля трудова. URL: <http://diaspora.ukrinform.ua> (дата звернення: 09.03.2016)

152. Цапенко И. Социально-политические последствия международной миграции населения. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 3. С. 52–63.

153. Чистенко І. Соціально-психологічні чинники внутрішньої міграції. Актуальні проблеми психології. № 7. С. 160–164. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2010_22/sb22_32.pdf (дата звернення: 04.12.2015)

154. Чернописька Х. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. 2015. № 3/4 (27/28). С. 84–89.

155. Чернописька Х. Настанови та практики студентів ВНЗ в сучасній Україні щодо інтелектуальної міграції. *Вісник Львівського національного університету*. Серія соціологічна. 2015. № 9. С. 182–189.

156. Чернописька Х. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні. *Альманах Грани*. 2017. Том 20. № 10. С. 43–47.

157. Чернописька Х. Сучасні концептуальні підходи до вивчення міграційних процесів у соціологічному дискурсі. *Вісник Одеського національного університету*. Соціологія і політичні науки. 2016. № 21. Том 1. Вип. 1 (24). С. 91–98.

158. Чернопиская К. Теоретические подходы к анализу социального сиротства в современной социологии. *Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы*. Серия 5: «Экономика. Социология. Биология». 2016. Том 6. № 3. С. 101–107.

159. Чотири хвилі української еміграції. URL: <http://weareukrainians.com/ukraine-and-the-world/chotiri-hvili-ukrayinskoyi-emigratsiyi> (дата звернення: 19.12.2015)

160. Шебаніц В. Соціально-психологічні аспекти соціалізації дітей-членів транснаціональних сімей. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: збірник доповідей*

Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 бер. 2012 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 444–453.

161. Шевчук С. Жіноче заробітчанство породжує в Україні соціальне сирітство. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/ukrainians_outside_of_Ukraine/66260 (дата звернення: 13.07.2017)

162. Шевцова М. «Євросироти»: з чим стикаються діти українських трудових мігрантів? URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/05/4/224005/> (дата звернення: 19.07.2017)

163. Шепелева Г. Діти-сироти як специфічна соціальна група. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 58. С. 19–122.

164. Шестаковський О. Поточні тенденції української транснаціональної трудової міграції як соціальної мобільності. *Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві*: монографія / ред. О. Балакіревої. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 171–202.

165. Щербатенко О. Чемоданний настрій. Якими є реальні масштаби української еміграції? URL: http://www.epravda.com.ua/publications/2017/01/23/618436/?utm_source=traqli&utm_medium=email&utm_campaign=357 (дата звернення: 02.01.2017)

166. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/825/> (дата звернення: 14.10.2017)

167. Юдина Т. О социологическом анализе миграционных процессов. *Социс*. 2002. № 10. С. 102–108.

168. Яремчук В. Феномен соціального сирітства як наукова проблема. *Вісник психології і соціальної педагогіки*. 2012. № 9. С. 848–857.

169. Ящук Л. Сучасне розуміння соціального сирітства та значення територіальної громади як фактора соціалізації. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej19/PDF/11.pd> (дата звернення: 20.04.2016)

170. Child Abandonment. URL: <http://criminal.findlaw.com/criminal-charges/child-abandonment.html> (дата звернення: 09.05.2017)

171. Hondagneu-Sotelo P. «I'm here, but I'm there»: the meanings of latina transnational motherhood. *Gender and Society*. 1997. Vol. 11 (5). P. 548–571.

172. Glick Schiller N. From immigrant to transmigrant: theorizing transnational migration / N. Glick Schiller, L. Basch, Ch. Szanton Blanc *Migration and Trans-national Social Spaces* / ed. by L. Pries. Alershot: Ashgate Publishing, 1999. P. 73–104.

173. Goffman E. *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New Brunswick, NJ; London: Aldine Transaction, 2007. 386 p.

174. *International migration systems: A global approach* / ed M. M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik. Oxford: Clarendon Press. 1992. 354 p. (International studies in demography).

175. Mincer J. Labour force participation of married women: A study of labour supply. *Aspects of Labour Economics* / ed. H. Lewis. Princeton: Princeton University Press, 1962. P. 63–105.

176. Piore M. *Birds of passage: Migrant labor and industrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 240 p.

177. Pribilsky J. «Aprendemos a convivir»: conjugal relations, coparenting, and family life among ecuadorian transnational migrants in New York and the ecuadorian Andes. *Global Networks*. 2004. Vol. 4 (3). P. 313–334.

178. Project «Children left behind». URL: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf>

179. Ravenstein E. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*. 1885. Vol. 48. P. 167–227.

180. Salazar Parreñas R. *Children of global migration: Transnational families and gendered woes*. California: Stanford University Press, 2005. xii, 212 p.

181. Social Orphans. URL: <http://www.agape-trust.org/articles/> (дата звернення: 09.05.2017)

182. Schultz T. Investments in Human Capital. *American Economic Review*. 1961. Vol. 51, No. 1. P. 1–17.

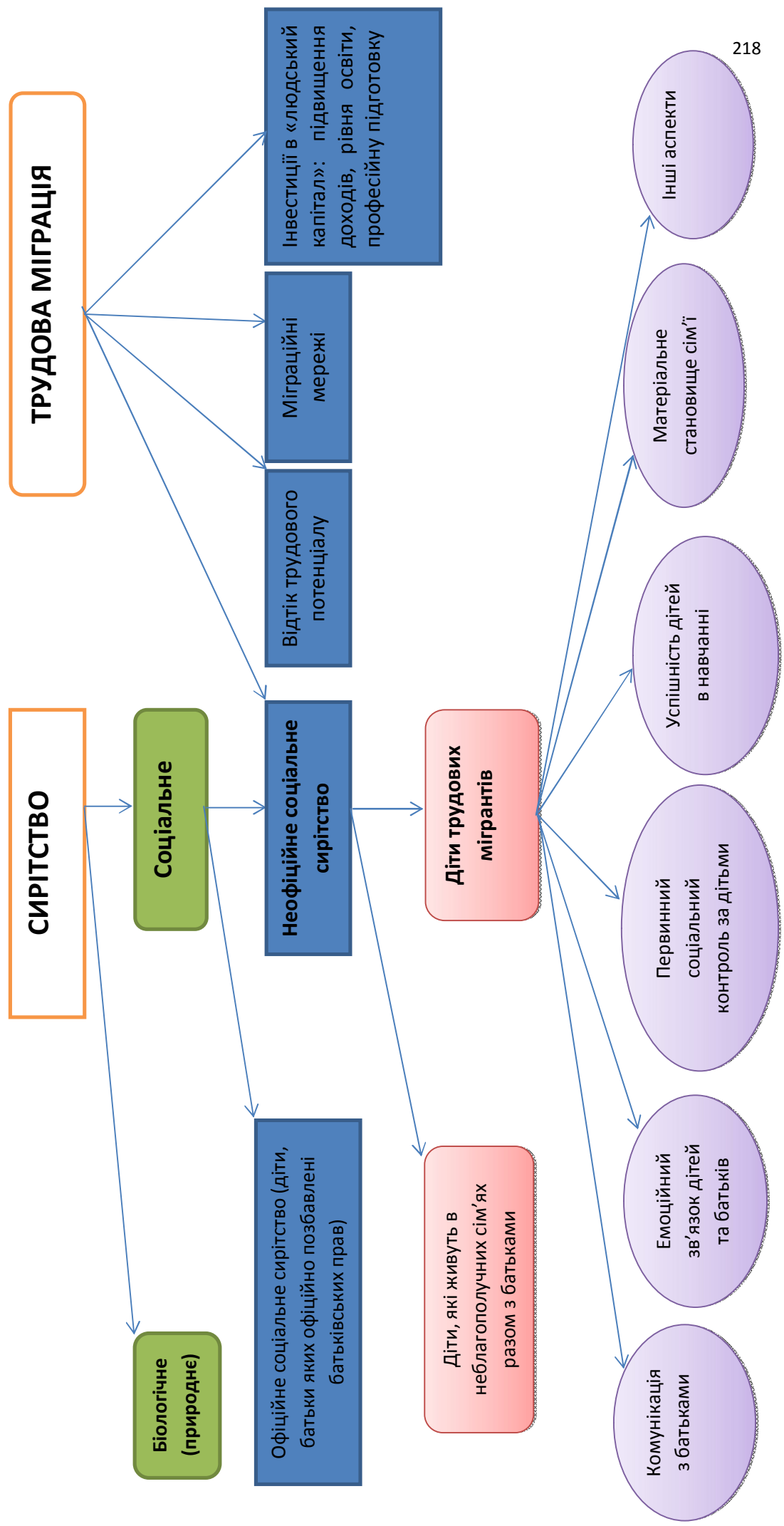
183. Taylor J., Wyatt T. The shadow value of migrant remittances, income and inequality in a household farm economy. *Journal of Development Studies*. 1996. Vol. 32(6). P. 899–912.

184. Waldinger R. Immigrant Transnationalism. Sociopedia.isa. 2011. P. 1–13.
URL: http://works.bepress.com/roger_waldinger/42/ (Last accessed: 26.01.2018)

ДОДАТКИ

Додаток А

Спосіб поєднання соціології міграції та соціології дитинства в межах теми дисертаційного дослідження

Програма авторського соціологічного дослідження

1. Методологічна частина

1.1. Проблемна ситуація

Масове безробіття та низький рівень життя в Україні змушує українське суспільство шукати відповіді на ці виклики. Одним з механізмів вирішення соціально-економічних негараздів для українського населення є зовнішня трудова міграція за кордон.

Як суспільне явище трудова міграція має багато як позитивних, так і негативних наслідків. Зокрема, одним з негативних морально-психологічних аспектів міграції є те, що дуже часто залишаються без належної опіки діти трудових мігрантів. Звичайно, варті уваги можливості сучасних комунікативних та інформаційних технологій, за допомогою яких діти трудових мігрантів та самі мігранти можуть підтримувати зв'язки. Проте, чи може такий зв'язок замінити безпосередній контакт дітей з батьками доволі складно сказати.

У житті кожної дитини є конкретні труднощі, для подолання яких необхідна підтримка й допомога, на які, в першу чергу, діти розраховують від батьків. Міграція автоматично позбавляє дітей такої безпосередньої підтримки, оскільки передбачає собою фізичне роз'єднання членів родини. Також відсутність батьків у вихованні дітей негативно позначається на їх психічному здоров'ї, оскільки діти відчують себе покинутими та самотніми. Зазначені аспекти проблем є тотожними до проблем, які виникають у дітей, офіційно позбавлених батьківського піклування, тобто соціальних сиріт. Зокрема, в цьому контексті актуальним є прикладне дослідження повсякденного життя дітей трудових мігрантів, що дасть змогу перевірити, які труднощі виникають у цієї категорії дітей і, відповідно, чи можна вважати їх соціальними сиротами.

Аналіз відносин трудових мігрантів та їхніх дітей знаходиться у «центрі» досліджень процесів сучасної зовнішньої трудової міграції. Багато уваги приділено, зокрема, соціалізації цих дітей, особливостям їх виховання, проявів девіації тощо. Деякі дослідники однозначно відносять дітей трудових мігрантів до такої соціально-демографічної групи як соціальні сироти. Інші вважають, що оскільки їхні батьки не позбавлені батьківських прав та самі мігранти не відсторонилися від виконання своїх батьківських обов'язків, статус соціальних сиріт для них залишається під питанням. З огляду на це, в рамках проведення свого дослідження повсякденного життя дітей трудових мігрантів я вважаю за необхідність здійснити більш детальний аналіз різних аспектів впливу трудової міграції батьків на життя їхніх дітей.

1.2. Тема авторського дослідження

Вплив трудової міграції батьків на повсякденне життя дітей (на прикладі Львівської області)

1.3. Цілі дослідження:

- виявлення особливостей впливу трудової міграції на повсякденне життя дітей трудових мігрантів *(якісне дослідження)*;
- виявлення особливостей ставлення львів'ян до дітей трудових мігрантів *(кількісне дослідження)*.

1.4. Завдання дослідження:

1. Виконати теоретичну інтерпретацію базових понять: діти трудових мігрантів, повсякденне життя, соціальні сироти.
2. Виконати моніторинг в середовищі дітей трудових мігрантів щодо того: *хто? коли? куди? чому? з якою метою? на скільки?* емігрував за кордон.
3. З'ясувати способи, механізми та ефективність комунікації між дітьми та їхніми батьками-мігрантами.
4. Дослідити, яким чином забезпечується емоційний зв'язок між трудовими мігрантами та їхніми дітьми та загрозу виникнення емоційної депривації в останніх.
5. З'ясувати, як впливає міграція батьків чи одного з них на успішність дітей у навчанні в школі та ВНЗ.
6. Встановити, як здійснюється батьками-мігрантами контроль за дітьми на відстані.
7. Дослідити рівень матеріального забезпечення дітей трудових мігрантів та можливість виникнення у них матеріальної гіпертрофії.
8. Дослідити думку дітей трудових мігрантів щодо доцільності застосування до них терміну «соціальні сироти».

1.5. Об'єкт соціологічного дослідження:

- об'єкт за критерієм носія проблеми – діти трудових мігрантів *(якісне дослідження)*; жителі м. Львова *(кількісне дослідження)*;
- об'єкт за критерієм загальної проблеми – повсякденне життя дітей трудових мігрантів; ставлення львів'ян до дітей трудових мігрантів *(кількісне дослідження)*.

1.6. Предмет дослідження

Труднощі, які виникають у повсякденному житті дітей трудових мігрантів *(якісне дослідження)*.

Особливості ставлення львів'ян до дітей трудових мігрантів (*кількісне дослідження*);

1.7. Теоретична інтерпретація базових понять

Діти трудових мігрантів – це особлива соціально-демографічна група дітей, дитинство яких характеризується відсутністю повноцінного батьківського піклування внаслідок виїзду батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон [*авторське визначення*].

Соціальні сироти –

- це особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, яких в установленому порядку позбавили батьківських прав, та які знаходяться під захистом держави чи суспільства;
- це діти, які «юридично належать» своїй родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування, оскільки батьки не виконують власних обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді і становить загрозу для їх здоров'я та життя [*авторське визначення*].

1.8. Робочі гіпотези дослідження

Гіпотеза №1. Покращення матеріального становища є головною причиною трудової міграції.

Гіпотеза №2. Між трудовими мігрантами та їхніми дітьми відсутня належна комунікація.

Гіпотеза №3. Дітям трудових мігрантів (*далі ДТМ*) характерна емоційна депривація.

Гіпотеза №4. Ймовірність виникнення у ДТМ синдрому емоційної депривації збільшується саме у випадку міграції матері.

Гіпотеза №5. У ДТМ погіршується успішність у навчанні в школі та ВНЗ у зв'язку з міграцією батьків.

Гіпотеза №6. Через відсутність батьків над ДТМ спостерігається послаблення контролю.

Гіпотеза №7. У зв'язку з покращенням матеріального становища сім'ї трудового мігранта ДТМ притаманна матеріальна гіпертрофія.

Гіпотеза №8. ДТМ притаманно перебирання від батьків досвіду заробляння грошей за кордоном.

Гіпотеза №9. ДТМ дорослішають швидше у порівнянні з їхніми однолітками, чиї батьки працюють в Україні.

Гіпотеза №10. У ДТМ збільшується відповідальність за власне життя у зв'язку з відсутністю батька/матері.

Гіпотеза № 11. ДТМ знайоме нещире співчуття з боку друзів чи вчителів через міграцію батьків чи одного з них.

Гіпотеза №12. У сім'ях трудових мігрантів можливий перерозподіл ролей.

Гіпотеза №13. Між ДТМ та людьми, під опікою яких вони залишаються виникають проблеми.

Гіпотеза №14. У ДТМ розвивається почуття провини через те, що батьки поїхали за кордон.

Гіпотеза №15.. ДТМ вважають себе соціальними сиротами, оскільки їхні батьки не опікуються ними повною мірою.

Гіпотеза №16. Моделі транснаціональної сім'ї (мігрант-мати, мігрант-батько, мігранти-обоє батьків) певним чином співвідносяться з явним та прихованим видами неофіційного соціального сирітства в контексті трудової міграції.

2. Методична частина – якісне дослідження (глибинне інтерв'ю)

2.1. *Опис методів і технік отримання інформації*

Методом збору інформації було обрано (ретроспективне) глибинне інтерв'ю. Це якісний метод, який передбачає опитування респондента за складеним наперед загальним планом з певними тематичними блоками, які відображають основу зацікавлення дослідника, та виділеними запитаннями, що передбачають отримання детальнішої інформації. Перевагою цього методу є етичність способу збору інформації, яка забезпечується дозволом респондента на використання матеріалів інтерв'ю. Крім того, розмова інтерв'юера з респондентом віч-на-віч забезпечує вільніше висловлювання респондентом своїх думок і позицій ніж, до прикладу, у ході фокус-групової дискусії, коли можливий також тиск одних учасників на інших. Перевагами такого методу є також керування інтерв'юера процесом збору інформації, що дозволяє отримати саме ту інформацію, яка потрібна для дослідження.

Під час вибору методу збору інформації беремо до уваги і його недоліки, як наприклад, неприродність спілкування через присутність диктофона та визначення теми розмови, а також можливі зайві вияви емоцій респондента через відсутність додаткових стримуючих факторів (наприклад, інших респондентів, як у випадку фокус-групової дискусії).

2.2. Принцип відбору учасників дослідження

Пошук респондентів для дослідження здійснювався за цільовим відбором, за допомогою методу квот. Згідно цього методу вводяться певні параметри відбору учасників, а саме: досвід проживання в сім'ї, чиї батьки (або один з них) працювали за кордоном в період їх дитинства; вік респондента – у зв'язку з недосяжністю респондентів до інтерв'ю залучалися діти віком 16 – 25 років, які вже могли самі погодитись чи не погодитись на участь в дослідженні; термін перебування батьків чи одного з них за кордоном – мінімальний термін 5 років.

Кількість респондентів залежатиме від рівня та якості інформаційного наповнення зібраних інтерв'ю. Інтерв'ю збиратимуться до досягнення так званої точки сатурації, тобто, певної межі коли кожне наступне інтерв'ю не даватиме нової інформації і відпаде необхідність пошуку нових респондентів.

2.3. Часові рамки дослідження

Підготовчий етап – проведення пілотажного дослідження, коригування та редагування інструментарію дослідження (вересень 2016 рік).

Польовий етап – пошук та проведення інтерв'ю із респондентами (жовтень-листопад 2016 рік).

Постпольовий етап – процес транскрибування, опрацювання матеріалів дослідження (січень-травень 2017 рік).

2.4. Обґрунтування логіки і методу аналізу даних

На етапі первинного аналізу матеріалів дослідження застосовується первинний опис даних та кодування. Спочатку виділяються секвенції – одиниці майбутнього аналізу, які мають внутрішньо сформульований сюжет. В свою чергу, первинне кодування передбачає об'єднання одиниць аналізу в більш загальну категорію з короткою та зрозумілою назвою.

На наступному етапі проводиться класифікація даних в певні наукові категорії та підкатегорії. А згодом відбувається пошук зв'язків між категоріями, на основі яких вибудовуються кластери та формується певна концепція.

2.5. Окреслення критеріїв оцінювання надійності та валідності дослідження

Надійність інформації може забезпечуватись через співставлення даних з різних досліджень. Зокрема, використано «тріангуляцію» – поєднання різних даних, різних джерел щодо досліджуваної тематики для того, щоб уникнути упередження.

2. 6. Обґрунтування етичних засад проведення дослідження

Під час інтерв'ю з респондентом підписується двостороння угода – інформована згода, яка гарантує респонденту дотримання його прав та, зокрема, використання наданих матеріалів лише в наукових цілях. Також інформована згода надає респонденту можливість висловити особисті побажання щодо використання матеріалів дослідження, змінити ім'я та прізвища, адреси проживання, контактного телефону.

Інформована згода підписується у двох екземплярах, один залишається у респондента, а інший – у інтерв'юера.

2.7. Дослідницька саморефлексія

Діти трудових мігрантів є доволі специфічною категорією суспільства. Тому досліджуючи її потрібно бути дуже обережним та компетентним, щоб не зачепити їх внутрішній стан. Вони можуть бути закритими і не завжди говорити правду, адже інтерв'юер людина стороння, не з їхнього оточення.

Також, важливо правильно зрозуміти та інтерпретувати відповіді респондентів, тобто зменшити до мінімуму суб'єктивність думок дослідника. Потрібно опиратись не на власний досвід та знання про дану категорію із суспільного оточення, а саме на відповіді респондента, адже від точки зору дослідника будуть залежати надійність та вірогідність даних.

2.8. Запитальник для проведення глибинного інтерв'ю

ВСУПНЕ СЛОВО ІНТЕРВ'ЮЕРА

Доброго дня! Будемо вдячні, якщо Ви відповісте на поставлені запитання інтерв'ю та гарантую, що ці відповіді не будуть розголошуватися, а використовуватимуться лише в наукових цілях. Вони будуть цілковито конфіденційними та анонімними. Якщо Ви не бажатимете відповідати на певні запитання, Ви маєте на це право. Також хочу підкреслити, що не існує правильних або неправильних відповідей на поставлені запитання, тому відповідаючи на них керуйтеся, будь ласка, виключно власною думкою. Будь-яка Ваша думка є дуже важливою для дослідження наслідків трудової міграції.

БЛОК «ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ»

1. Розкажіть, будь ласка, трохи про себе? (як звати, чим займаєтесь? тощо)
2. Розкажіть, будь ласка, про своїх батьків? (яка освіта і де працювали до виїзду за кордон)
3. Хто з Ваших батьків працює чи працював за кордоном? У якій країні?
4. Скільки Вам було років, коли батько (мати) поїхав (поїхала) за кордон?

5. Пригадайте, будь ласка, той період у Вашому житті, коли мама (батько) виїхала (виїхав) за кордон. Чи пам'ятаєте Ви, чому батько (мати) поїхав (поїхала) працювати за кордон, тобто які були причини (обставини) виїзду?
6. Рішення про міграцію приймав (приймала) батько (мати) самостійно чи це обговорювалося з Вами та іншими членами родини?
7. Як саме Ви відреагували на новину щодо від'їзду батька (матері)? Чи не були Ви проти?
8. Скільки часу батько (мати) уже працює чи пропрацював (пропрацювала) за кордоном?
9. Хто безпосередньо опікується Вами на даний час?
10. Чи виникають у Вас якісь проблеми з Вашими теперішніми опікунами? (якщо респондент відповів «так» - уточнити які і через що)

БЛОК «КОМУНІКАЦІЯ»

11. Як часто батько (мати) приїжджає додому?
12. Коли Ви бачили батька (матір) останній раз?
13. Коли передбачається наступна зустріч?
14. Чи підтримуєте Ви зв'язок з батьком (матір'ю)? Який саме? (уточнити Skype, телефон тощо).
15. Чи відвідували Ви бодай раз батька (матір) за кордоном?
16. Як часто Ви спілкуєтеся з батьком (матір'ю)? (уточнити, скільки разів на тиждень, скільки часу на день)
17. Чи вистачає Вам цього часу для спілкування з батьком (матір'ю)?
18. Про що переважно розмовляєте?

БЛОК «ЕМОЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК»

19. Чи відчуваєте Ви, що Ваша сім'я не є повною через відсутність батька (матері)? Як саме це проявляється?
20. Очевидно, що Вам бракує батька (матері) вдома. В чому саме це проявляється?
21. Чи відчуваєте Ви себе самотніми через відсутність батька (матері)?
22. Чи відчуваєте Ви брак (нестачу) любові через відсутність батька (матері)?
23. Чи не має у Вас такого відчуття, що між Вами та Вашим батьком (матір'ю) з кожним подальшим роком його (її) перебування за кордоном втрачається емоційна близькість та взаєморозуміння?
24. Пригадайте, будь ласка, випадок чи випадки, коли Ви гостро відчули відсутність батька (матері).

25. Чи знайшлася в той момент людина, яка змогла, бодай якоюсь мірою, підтримати Вас? Хто була ця людина? Як їй це вдалося?
26. Чи змогла загалом бабуся з дідусем (або інші опікуни, яких назвав респондент) замінити Вам батька (матір)?
27. Чи можете Ви назвати конкретно людину, яка є дуже схожою до Вашого батька (матері) і може Вам його (її) замінити?
28. Чи можете Ви довірити свої таємниці, які довіряли свого часу батьку (матері) людині, яка зараз займається Вашим вихованням?
29. Якщо у Вас виникають труднощі, до кого в першу чергу Ви звертаєтесь за порадою?
30. Чи не відчуваєте Ви своєї провини в тому, що батько (мати) був змушений (була змушена) поїхати за кордон задля покращення Вашого теперішнього та майбутнього?

БЛОК «НАВЧАННЯ»

31. Чи погіршилася свого часу Ваша успішність в школі (навчальному закладі) після від'їзду батька (матері) за кордон?
32. Скажіть, чи пропускали Ви свого часу заняття у школі (навчальному закладі) без поважних причин, оскільки мати (батько) це не контролювали?
33. Хто допомагав робити Вам уроки, коли виникали якісь труднощі?
34. Хто здійснював безпосередній контроль за Вашою успішністю в навчанні?
35. Чи збільшилася свого часу кількість записів у Вашому щоденнику про погану поведінку після від'їзду батька (матері)?
36. На якій формі навчання Ви навчаєтесь (навчалися): платній чи державній?
Запитання тільки для тих студентів, які навчаються (навчалися) на платній формі навчання:
37. Яка вартість Вашого навчання за рік?

БЛОК «МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ»

38. Чи покращилося матеріальне становище Вашої сім'ї та Ваше зокрема, після того, як батько (мати) почав (почала) присилати зароблені кошти за кордоном додому?
39. Чи відчували Ви, що Ваші можливості зросли після того, як батько (мати) почав (почала) присилати зароблені кошти за кордоном додому? В чому це проявляється?

40. Чи можна говорити про те, що у Вас були (є) більше кишенькових грошей порівняно з Вашими однолітками, чиї батьки працюють на Україні?
41. Чи немає у Вас такого відчуття, що Ваш батько (Ваша мати) перетворився (перетворилася) на спонсорів для Вас?
42. Як Ви використовуєте (використовували) гроші, які Вам виділяє (виділяли) батько (мати)?
43. Як Ви вважаєш, жертва батька (матері) є виправданою? (мається на увазі, чи варто покидати дітей заради матеріального збагачення?)
44. Чи готові Ви віддати певні матеріальні предмети, залишивши собі достатній мінімум для життя, в обмін на повернення батька (матері)?

БЛОК «КОНТРОЛЬ»

45. Чи можеш Ви сказати, що контроль батьків був сильнішим, ніж контроль людини, яка займалася Вашим вихованням?
46. Чиї слова чи поради для Вас були більш авторитетними: батька (матері) чи тих людей, які займалися Вашим вихованням?
47. Чи Ви завжди виконували те, що говорив Вам батько (мати)? (мається на увазі по телефону чи по Skype)
48. Чи Ви завжди виконували те, що говорили Вам люди, які займалися Вашим вихованням?

БЛОК «РІЗНЕ»

49. Чи змінилося щось в організації побуту Вашої сім'ї після від'їзду батька (матері)?
50. Хто зараз виконує обов'язки батька (матері)?
51. Хто переважно купував Вам одяг?
52. Чи не було у Вас такого відчуття, що, у зв'язку з міграцією батька (матері), Ви дорослішали набагато швидше, порівняно з однолітками, чиї батьки працювали на Україні?
53. Чи не було у Вас такого відчуття, що, у зв'язку з міграцією батька (матері), збільшилася Ваша відповідальність за власне життя?
54. Чи знайомі Вам випадки нещирого співчуття Ваших друзів та знайомих, вчителів через відсутність батька (матері)?
55. Чи плануєте Ви в майбутньому заробляти гроші так, як Ваш батько (мати), тобто за кордоном?
56. Дуже часто дітей, батьки яких працюють за кордоном, називають «соціальними сиротами» *(якщо респондент не знає значення цього слова, то додати, що це діти, які при живих батьках позбавлені їх повноцінного*

підкування). Скажіть, будь ласка, що Ви думаєте з цього приводу? Чи взагалі згодні з ним? І, виходячи з Вашого власного досвіду, чи вважаєте Ви, що є реальні підстави так говорити?

57. Природними круглими сиротами вважають тих дітей, у яких померло обоє батьків. Як Ви вважаєте, для того, щоб називати дітей трудових мігрантів «соціальними сиротами» обов'язкова відсутність обох батьків чи навіть когось одного? Якщо так, то кого саме?

2.9. Інформована згода

Респондент

Ім'я, прізвище _____
 Контактна адреса _____
 Контактний телефон _____

Інтерв'юер

Ім'я, прізвище _____
 Контактна адреса _____
 Контактний телефон _____

Побажання респондента щодо умов використання даних інтерв'ю:

_____
 _____

Зобов'язання інтерв'юера:

“Я гарантую, що інформація, отримана в результаті проведення інтерв'ю, буде використана виключно для науково-дослідницьких потреб з дотриманням всіх особистих прав та інтересів респондента”.

Дозвіл респондента:

“Я, _____, дозволяю використовувати матеріали проведеного інтерв'ю у відповідності з викладеними вище зобов'язаннями інтерв'юера та моїми побажаннями”.

Респондент _____
 підпис респондента

_____
 дата

Інтерв'юер _____
 підпис інтерв'юера

_____
 дата

2. Методична частина – кількісне дослідження (анкетування)

2.1. Характеристика емпіричної бази дослідження

Генеральною сукупністю дослідження є доросле населення м. Львова, віком від 18 років. У дослідженні застосовувалася багатоступенева пропорційна стратифікаційна вибірка з квотою на останньому щаблі. Квотами в соціологічному дослідженні виступали дві соціально-демографічні характеристики: стать та вік. Маршрути для здійснення опитування (вулиці, на який проводилось опитування) були обрані таким чином, щоб охопити різні частини кожного району міста. На основі параметрів генеральної сукупності конструємо репрезентативну вибірку обсягом 400 осіб по Львову:

Район постійного проживання	Вік/стать		Вік/стать		Вік/стать		Вік/стать		Вік/стать		Загалом
	18-24		25-34		35-44		45-59		60+		
	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	
Галицький	2	2	3	3	3	3	4	4	3	5	32
Залізничний	4	4	7	7	6	6	8	10	6	10	68
Личаківський	3	3	6	6	5	5	7	8	5	8	56
Сихівський	5	5	8	8	8	8	10	12	8	12	84
Франківський	5	5	8	8	8	8	10	12	8	12	84
Шевченківський	4	4	8	8	7	7	9	11	7	11	76
Загалом	23	23	40	40	37	37	48	57	37	58	400

2.2. Опис методів й технік отримання інформації

Для дослідження використовувався кількісний метод соціологічного дослідження, який дозволяє опитати велику кількість респондентів протягом короткого періоду часу. Для індивідуального віч-на-віч інтерв'ю застосовувалась стандартизована анкета (див. нижче), яка складається з трьох запитань. Всі запитання у анкеті закритого характеру. Тобто, до кожного з них було розроблено віяла відповідей відповідно до мети дослідження.

2.3. Часові рамки дослідження.

Анкетування проводилось впродовж лютого 2016 р. та 2017 р. у Львові в рамках соціологічного омнібусу кафедра соціології ЛНУ ім. Івана Франка.

2.4. Обґрунтування логіки й методів аналізу даних

Емпіричні дані, що були добуті, опрацьовувались за допомогою спеціальної комп'ютерної прикладної програми SPSS. Використано такі форми кількісного (статистичного) аналізу як одновимірний розподіл (для перевірки статистичної гіпотези про рівність середніх числових вибірок) та аналіз множинних відповідей (для ранжування змінних).

2.5. Інструментарій дослідження

Науковці стверджують, що в сучасному українському суспільстві все більших масштабів набирає явище «соціального сирітства». «Соціальними сиротами» є діти, які залишилися без належної опіки при живих батьках.

Пит. 1. Чи погоджуєтесь Ви із наступним твердженням: «Дітей трудових мігрантів можна вважати «соціальними сиротами», оскільки вони позбавлені повноцінного піклування через відсутність одного чи обох батьків».

1. Зовсім не погоджуюсь.
  2. Радше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь.
  3. Не погоджуюсь та погоджуюсь однаковою мірою.
  4. Радше погоджуюсь, ніж не погоджуюсь.
  5. Цілком погоджуюсь.
88. Важко відповісти.

Пит. 2. Чи погоджуєтесь Ви із наступним твердженням: «Якщо б мені довелось постати перед вибором емігрувати для покращення матеріально становища сім'ї чи залишитися на Україні з дітьми для забезпечення їм повноцінної сім'ї, я б надав (ла) перевагу еміграції».

1. Зовсім не погоджуюсь.
  2. Радше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь.
  3. Не погоджуюсь та погоджуюсь однаковою мірою.
  4. Радше погоджуюсь, ніж не погоджуюсь.
  5. Цілком погоджуюсь.
88. Важко відповісти.

Пит. 3. Хто, на Вашу думку має здійснювати контроль за дітьми трудових мігрантів та брати на себе відповідальність за опіку над «соціальними сиротами»? (обрати не більше 3-ох варіантів)

1. Родичі.
  2. Працівники навчальних закладів.
  3. Центри місцевих соціальних служб для сімей.
  4. Місцеві громади.
  5. Громадські чи волонтерські організації.
  6. Інше. Хто саме? _____.
88. Важко відповісти.

Додаток В

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про
апробацію результатів дисертації**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чернописька Х. В. Настанови та практики студентів ВНЗ в сучасній Україні щодо інтелектуальної міграції. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2015. № 9. С. 182–189.
2. Чернописька Х. В. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Випуск 3/4 (27/28). С. 84–89
3. Чернописька Х. В. Сучасні концептуальні підходи до вивчення міграційних процесів у соціологічному дискурсі. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2016. № 21. Том 1. Вип. 1 (24). С. 91–98.
4. Чернопиская К. В. Теоретические подходы к анализу социального сиротства в современной социологии. *Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. – Серия 5. «Экономика. Социология. Биология»*. 2016. Том 6. № 3. С. 101–107.
5. Чернописька Х. В. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні. *Альманах Грани*. 2017. Том 20. № 10. С. 43–47.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Чернописька Х. В. Причини та наслідки соціального сирітства для сучасного українського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. № 8. С. 142–145.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. V Всеукраїнська конференція молодих науковців «Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем» (м. Львів, 24–25 квітня 2015 р.). Тема доповіді: «Соціально-психологічні наслідки трудової міграції для сучасної української сім'ї». Форма участі – очна.
2. Міжнародна наукова-практична конференція «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 25–26 вересня 2015 р.). Тема доповіді: «Феномен соціального сирітства в житті сучасного українського соціуму». Форма участі – заочна.

3. Міжнародна наукова-практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (м. Одеса, 16–17 жовтня 2015 р.). Тема доповіді: «Трудова міграція як об'єкт науково пізнання». Форма участі – заочна.

4. IX Львівський соціологічний форум «Сучасне українське суспільство у пошуках нових форм солідарності» (м. Львів, 30 жовтня 2015 р.). Тема доповіді: «Феномен соціального сирітства в умовах військового конфлікту на сході України». Форма участі – очна.

5. Міжнародна наукова-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р.). Тема доповіді: «Зростання соціального сирітства як наслідок міграційної активності сучасного українського суспільства» Форма участі – очна.

6. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (м. Братислава, Словаччина, 15–18 березня 2016 р.). Тема доповіді: «Specificity of concept “social orphanhood” application to the children of migrant workers». Форма участі – заочна.

7. X Львівський соціологічний форум «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (м. Львів, 13 жовтня 2016 р.). Тема доповіді: «Транснаціональна сім'я в контексті сучасної української трудової міграції». Форма участі – очна.